

САРЫАРҚА ҚИТУӘЛХАНЫ

ӨЛИХАН БӨКЕЙХАН
ЖАҚЫП АҚБАЕВ
ӨЛІМХАН ЕРМЕКОВ

Қарағанды облысының әкімдігі

Ақылдастар алқасы:

Әбдішев Б., *төрага*

Жұмабеков Б., *төрага орынбасары*

Жайлыбай Ғ., *төрага орынбасары*

Аймағамбетов Е.

Ақсұңқарұлы С., *жауапты хатшы*

Ахметов К.

Ғазалиев А.

Дулатбеков Н.

Исабеков Н.

Көбеев Е.

Қаңтарбекова Г.

Омаров Ә.

Редакциялық алқа:

Асанов Қ.

Әскербекқызы Ж.

Бексейітов С.

Кәпұлы Д.

Қазанқапов Ж.

Құрмансейіт Қ., *жауапты редактор*

Мұхиден Б.

Рамазан Д.

Тұрлынова Р.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН
ЖАҚЫП АҚБАЕВ
ӘЛІМХАН ЕРМЕКОВ

*Мақалалар, сын-зерттеулер
және тергеудегі жауаптар*

FOLIANT
БАСПАСЫ

Астана-2013

УДК 94 (574)
ББК 63.3(5 каз)
Б 78

Сарыарқа кітапханасы

Б 78 **Бөкейхан Ә., Ақбаев Ж., Ермаков Ә.**
Мақалалар, сын-зерттеулер және тергеудегі жауаптар.
– Астана: Фолиант, 2013. – 320 б.

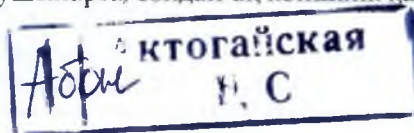
-51930-

ISBN 978-601-292-778-8

XX ғасыр басында қазақ елінің азаттық алуы үшін аянбай күрескен, сол қасиетті жолда жанын құрбан еткен Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхан, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермаковтей ерлердің есімі ұлт тарихында мәңгілік орын алады.

Туған халқының мұң-мұқтажын арқалаған айтулы азаматтардың ой-санасы, көзқарасы, империяшыл пиғылдарға қарсы еңбектері – ұрпақтың тағылым алар таусылмас қазынасы.

Кітап Алаш кезеңі тарихына қызығушылық танытатын жастарға, оқытушыларға, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

УДК 94 (574)
ББК 63.3(5 каз)

ISBN 978-601-292-778-8

© Бөкейхан Ә., Ақбаев Ж., Ермаков Ә., 2013
© «Фолиант» баспасы, 2013

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН

(1866-1937)

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан – ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға. Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ұлт-азаттық және Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы.

Өмірбаяны

1870 жылы наурыздың 5 бұрынғы Семей облысы, Қарқаралы уезі, Тоқырауын болысының 7 ауылында туған. Бұл қазіргі Қарағанды облысының Ақтоғай ауданындағы бұрынғы Қаратал кеңшарының жеріне қарасты, 1992 жылы Ақтоғай аудандық кеңестің шешімімен Ә.Н. Бөкейханов есімі берілді.

Әлихан – Орта жүз ханы Бөкейдің ұрпағы. Ата тегі: Бөкей – Батыр – Мырзатай – Нұрмұхамед – Әлихан. Жасынан зерек, алғыр өскен Әлиханды әкесі Қарқаралыға алып барып, жергілікті молданың қолына оқуға береді. Бірақ ол молданың қолынан оқуды қанағат тұтпай, қаладағы үш сыныпты бастауыш мектепке ауысады. Оны бітіргеннен кейін 1879-1886 жылдары Қарқаралы қаласындағы қазақ балаларына арналған мектепте оқиды. 1886-1890 жылдар аралығында Омбыдағы техникалық учили-

шеде оқып, оны «техник» мамандығы бойынша бітіріп шықты. 1890-1894 жылдар аралығында Санкт-Петербургтегі Орман технологиялық институтының экономика факультетінде оқыды. Мұнда ол студенттік қызу пікірталастарға қатысып, XX ғасырдың босағасын аттағалы тұрған Ресейдің қандай жолмен дамуы тиімді болатындығы туралы қайшылықты пікірлер қақтығысына куә болды, өз ойын да шыңдай түсті.

Ататегі Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тарайтын төре тұқымы. Арғы атасы атақты Сұлтан Барақ. Қазақтың соңғы хандарының бірі Бөкей – осы Сұлтан Барақтың баласы. Бөкейден Батыр, одан Мырзатай, одан Әлиханның әкесі Нұрмұхамед.

Әлиханды әкесі тоғыз жасында Қарқаралыға апарып, жергілікті молданың қолына оқуға береді. Бірақ зерделі бала молдандан оқығандардан гөрі осындағы мектепте оқып жүргендердің сауаттылығын аңғарып, қаладағы үш кластық бастауыш мектепке өз еркімен ауысып алады.

Бұдан кейін ол Қарқаралы қаласының үш жылдық училищесіне түсіп, оны да «өте жақсы» деген бағамен бітіріп шығады. Осыдан кейін он алты жасар Әлихан 1888 жылы Омбы техникалық училищесіне қабылданады. Торт жыл бойы үздік оқыған алғыр шәкіртіне риза болған мүмкіндік жасайды.

Сөйтіп ол жиырма жасында Дала генерал-губернаторы кеңсесінің ұсыныс хаты мен қазақ қауымдастығының 200 сом стипендиясын алып, 1894 жылы Ресей империясының елордасы Санкт-Петербургға барып, Орман шаруашылығы институтының экономика факультетіне түседі. Ол мұнда жүріп күнделікті сабақтарына қоса студенттердің саяси, әдеби, экономикалық және тағы басқа үйірмелердің жұмысына қызу араласып, студенттік толқуларға қатысады. Оны екі ғасырға жуық Ресей империясының қол астында отырған халқының ауыр тағдыры қатты толғандыра бастайды. Қараңғылық пен надандықтың шырмауында отырған халқына білім мен мәдениет керек екенін ұғады, елдің тұрмысын, мәдениетін, білімін көтеруді өзінің алдына мақсат етіп қояды.

Қоғамдық-саяси әрекеттері

Оқуын бітіріп, Омбыға оралғанда Ә. Бөкейханов Ресей империясының қазақ даласына жүргізген отаршылдық саясатына деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, марксизмнің экономикалық қағидаларымен қаруланған, саяси астыртын күрестің түрлері мен әдістерін үйреніп, білген, күрес тартыстан біршама тәжірибесі бар саяси күрескер болатын. Ол Омбыға келісімен қаланың саяси әлеуметтік, қоғамдық жұмысына белсене араласады.

«Народная свобода» (Халық бостандығы) партиясының қатарына өтіп, өзі қазақ зиялылары мен саяси белсенділерінің арасында осы партияның шағын тобын ұйымдастырады. Әлихан-ның саяси көзқарасының пісіп-жетілуіне, кейін белгілі саяси, қоғам, мемлекет қайраткері әрі қазақ ұлт-азаттық қозғалысының ұйымдастырушысы және көсемі ретінде танылуына, саяси күрескер ретінде шыңдалуына Омбыдағы күндері ерекше ықпал етеді.

1905 жылдан бастап Ресей конституциялық-демократиялық партиясының (кадеттер) мүшесі, оның қазақ бөлімшесін құру мақсатында Оралда, Семейде жиындар өткізген. Қарқаралыда патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы өткен қозғалысқа қатысып, 14 500 адам қол қойған Қарқаралы петициясын ұйымдастырушылардың бірі болған.

1905 жылы Әлихан Бөкейханов Семей облысы қазақтарының атынан 1 Мемлекеттік думаға депутат болып сайланды. Бірақ ол 1 Мемлекеттік дума жұмысына қатыса алмады. Өйткені Ә.Н. Бөкейханов өз жұмысын бастаған кезде Дала өлкесі генерал-губернаторының негізсіз жарлығымен, соттың тергеуінсіз, 3 ай Павлодар абақтысында отырды. Ал абақтыдан шығып Санкт-Петербургға жеткенде, Дума патшаның үкімімен таратылып, оның біраз мүшелері наразылық актісін қабылдау үшін сол кездегі Финляндияның Выборг қаласына жүріп кеткен еді. Ә.Н. Бөкейханов да солардың артынан аттанып Выборг үндеуіне қол қойды. Сол үшін жазаға тартылып, Санкт-Петербург сот палатасының төтенше мәжілісінің шешімімен 3 айға Семей түрмесіне жабылды.

1906 жылы Омбыдан шығатын кадеттік «Голос степи», «Омич» және «Иртыш» газеттерінде, 1908 жылы Санкт-Петербурда жарық көрген меньшевиктік «Товарищ», кадеттік «Речь», «Слово» газеттерінде редакторлық қызмет атқарды.

1909-17 жылдары «Дон егіншілік банкі» бөлімшесінде жұмыс істеді.

1911-14 «Қазақ» газетін ұйымдастыруда және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуіне зор еңбек сіңірді.

XX ғасырдың басында қазақ даласында екі ағымның болғаны белгілі. Бірі – Бұқар мен Түркістан өлкесіне бет бұрған дәстүршіл, панисламшыл ағым, екіншісі – негізінен Батыс өркениетін үлгі тұтқан жаңашыл, пантүркішіл ағым. Осы екінші ағымның басында Әлихан бастаған орыс мектептерінен тәлім тәрбие алған озық ойлы қазақ зиялылары тұрады. Бұл топ саяси ұстамдылық танытып, Ресей империясына қарсы ашық күреске шығудың әлі ерте екенін анық түсінеді. Сондықтан олар, ең алдымен, халықтың сана сезімін оятатын жағдай жасау керек деп білді.

Бар күш қуаттарын осы мақсатқа жұмылдырады. Бірақ олардың ойдағыдай жұмыс істеуіне жандармерия басқармасының жансыздары мүмкіндік бермейді. Солардың көрсетуімен қуғынға түседі, түрмеге қамалады. Бұдан студент кезінде-ақ сенімсіздердің қара тізіміне ілігіп, бақылауда жүрген Әлихан да тыс қалған жоқ, алдымен, Семей түрмесіне қамалып, кейін Самар қаласына жер аударылып, онда тек ғылыми-шығармашылық қызметпен айналысуға ғана мәжбүр болды.

1916 жылы жер аудару мерзімі бітіп, Самардан Орынборға келген Әлихан бірден қаланың қоғамдық, саяси өміріне араласып кетеді. Қаланың қазақ тұрғындары атынан қалалық думаға сайланады.

Бүкіл мағыналы өмірін халқының азаттық алып, еркін ел болуына арнаған аяулы азаматтың соңғы демі біткенше сол мақсат жолында жасаған қызметі сан қилы. Ол Ресей жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің делегаты, Ресейдің I Мемлекеттік думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, IV Мемлекеттік Думаның мұсылмандар фракциясының Бюро мүшесі болды.

Алашорда

Ол Ақпан төңкерісінен үлкен үміт күтеді. Бірақ ол үміті ақталмайды. Уақытша үкімет, оның ішінде өзі мүшесі болып жүрген кадет партиясының көсемдері қазаққа автономия беруге қарсы болады. Оның үстіне олармен жер мәселесі жөнінде де ымыраға келе алмайды да, ол бұл партиядан шығып, қазақтан сайланған тоғыз өкілді бастап барып, Томск қаласында Сібір автономистерінің құрылтайына қатысады. Осында болашақ Сібір республикасының құрамында Қазақ автономиясы құрылмақ болады.

Құрылтайдан оралысымен Әлихан қазақ тарихындағы тұңғыш саяси ұйым Алаш партиясын ұйымдастыруға кіріседі. Артынша, 1917 ж. желтоқсанында бүкіл қазақтардың құрылтайында Алаш автономиясы жарияланып, Ә. Бөкейханов сол алғашқы Қазақ республикасының тұңғыш төрағасы (президенті) болып сайланады.

1919 жылы большевиктер өкіметінің бұрынғы алашордашыларға жасаған кешірімнен кейін Ә. Бөкейханов қалған өмірін ғылыми зерттеушілікке арнады.

Бірақ, ұлттық намыстан жұрдай, жалған интернационалист, жадағай белсенділердің көрсетуімен ол 1926 жылы екі рет тұтқындалып, түрме азабын тартты. Әлихан Бөкейханов Мәскеуге жер аударылады, зор беделінен қорыққан большевиктер өкіметі оны Қазақстанға жолатпады. Онда он жыл үй қамауында отырған Әлиханды 1937 жылы тамызында қайыра тұтқындап, бір айдан кейін жалған жаламен 67 жасында Мәскеуде ату жазасына кеседі.

1989 жылы мамырдың 14 КСРО Жоғарғы сотының қаулысы бойынша әрекетінде қылмыс құрамы жоқ болғандықтан, ақталды.

Ғылыми еңбектері

XIX ғасырдың соңында Омбы орман шаруашылығы училищесінде оқытушылық қызмет атқарып, ғылыми жұмыстармен айналысады. Ол 1896 жылы көрнекті ғалымдардың кепілдемесі-

мен Орыс жағрапиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімшесінің толық мүшесі болып сайланды. Әлихан «Россия. Жалпы географиялық сипаттама» атты көп томдық еңбектің қазақ даласына арналған 18 томына автор ретінде қатынасқан. Ол ғылыми жұмыспен қатар қоғамдық-әлеуметтік саяси қызметтерге де белсене араласа бастайды.

1904 жылы қазақ даласына қоныс аудару қозғалысын даярлап берген Ф.А. Щербина экспедициясының құрамында болды.

1911-14 жылдары Әлихан Бөкейханов «Жаңа энциклопедиялық сөздіктің» 4-21 томдарына автор ретінде қатысты.

Әлихан Бөкейханов – ғұлама ғалым, ормантанушы, экономист, мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы әрі публицист ретінде қазақ халқының саяси әлеуметтік, мәдени рухани тарихында өшпестей із қалдырған ұлы тұлға.

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ

1904 жылы маусымның 23 жұлдызында Семей уезінің болысында (Шыңғыстауда) даланың сүйікті ақыны Абай Құнанбаев дүниесіне келді. Негізгі хатқа түскен аты Ибраһим (Авраам) болса да, қазақ даласы шешесінің еркелетіп қойған нәзік те үнді есімімен Абай деп атап кеткендіктен, біз де солай қолданамыз.

Абай әке жағынан алғанда тобықты руының белгілі шонжары мен биінен тарайды. Ақынның бабасы, тобықтының батыр биі Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз өзенінің бойында XVII ғасырдың елуінші жылдарында дүниеге келген. Ат төбеліндей көсемнің бірі ретінде ол тобықты руын Түркістаннан аса құнарлы жайылымы мол Шыңғыс тауына көшіріп әкеледі. Абайдың атасы Өскенбай дала халқына әділ би ретінде танылды. Оған басқа рулардың қазақтары да жүгініп, дауларын шешкізді. Абайдың әкесі Құнанбай да басқа рудың қазақтарына өктемдік жүргізген, оны тек қана төре тұқымдарының сұлтандарына ғана тән лауазым – Қарқаралы округінің аға сұлтаны болып сайлануы дәлелдейді. Құнанбай өмірінің соңында Меккеге барып, одан қайтып оралған соң ел билігінен бойын аулақ салады. Бұның өзі де Құнанбайдың беделін өсіре түседі.

Абайдың шешесі Ұлжан да Бошан руының затты тұқымы Бертістен тарайды. Ол да Ырғызбай сияқты Қаракесек руын Қарқаралы уезіндегі Қу, Едірей, Мыржық тауына бастап келген. Абайдың шешесі Ұлжанның төркіні қушыкеш Қантай мен Тонтайдың есімі қазақ даласына кеңінен мәлім. Бірде Қантай бай ұзақ ауырады. Қожа мен молдалар жиналып, оның көңілін сұрайды. Сонда Қантай жантәсілім беріп бара жатып: «Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесек болмас», – депті.

Абай алпыс жасқа қарағанда қайтыс болды. Ол 1845 жылы (жылан жылы) туылып, 1904 жылы (қоян жылы) қайтыс болды.

Абай он-он екі жастар аралығында қазақ даласында жүріп хат таныды. Ал он екі жасында Семейдегі Ахмет Риза молданың медресесіне түседі. Абай он төрт жасында сонда жүріп, үш ай орыс мектебінен дәріс алады. Осы төрт жылдық медреседегі және үш айлық орыс мектебіндегі дәріспен Абайдың мектептік оқуы аяқталады. Ол далаға қайтып келген соң он бес жасында қазақ руларының арасындағы беделі зор, 1822 жылы Сібір қазақтарының басқару ережесіне сай монополиялық күшке ие болған сұлтан тұқымдарымен саяси-билік тартысына түскен өз әкесінің қасына еріп, ел ісіне араласады. Бозбалалық жасына қарамастан Абай сол кездегі қайраткерлердің арасынан көрнекті орын алып, бидің заманының өткеніне қарамастан оны ел-жұрт би етіп сайлады. Жиырма жасқа жеткенде Абай от тілді, шешен, халық өмірі мен әдет-салтын, қазақ даласындағы атақты билердің әр істі шешкендегі төреліктерін жақсы білетін дәлмар атанады. Өзінің білуге құштарлығы мен зерделілігінің арқасында, қазақтың ғұламаларының халық аузындағы сөздерін, мақалдарын, ертегілері мен нақылдарын меңгереді. Абай билердің шартты түрде сайланбай, талантымен бағаланатын ескі заңы кезінде өмір сүрсе, артистер мен жазушылардың даңқы сияқты атақты би атанар еді. Ислам дінінің далаға орнығуының пайда-зиянына орай жаңа заманның талабымен Абай білімге ден қойып, араб, парсы, түркі тілдерін кітап арқылы үйренеді. Табандылығы мен бейімділігінің нәтижесінде өз бетімен араб, парсы тілдерін еркін меңгеріп, қасиетті біліммен сусындады. Молла мен қожалар туралы далада кең таралған «аңқау елге арамза молла» деген мақалға орай олар өздерінің жан дүниесінің пасықтығын әшкерелеуден қорқып, Абаймен кездесіп, сұхбаттасудан қашқақтап жүретін. Осы арада Абайдың ислам дініне қатынасын да айта кету лазым. Ол өзінің өлеңінде молдалардың арамзалығы мен ала аяқтығын сынап, мұсылмандық жолымен күніне бес уақыт намаз оқуды мінейді. Осы арқылы барлық діни ғұрыпты ұстанатын, әсіресе, отыз күн рамазан айындағы ораза мен тәулігіне бес уақыт намаз оқуға қарсы келеді. Құнанбайдың семьясындағы діни пікірлер мен ғұрыптар, әкенің үстемдігінің кү-

ші – Абайдың ислам әдет-ғұрыптарының бүркеншік қасиеттерін сезінуге жол ашты. Абай отыз жасында барымтаны жойып, өзге рудың байлары мен туысқандық пен достыққа ұмтылған, жауларын сескентетін беделді қазақ атанады. Абай өзінің барлық қабілеті мен білімінің арқасында қазақтардың билік тартысы арасында басты тізгін ұстаушы болды. Абай өз отанының сом алтыны еді. Дауға да, партия таласында да әділ төрелік айтты.

Абай он төрт жасынан бастап сықақ өлеңдер шығарды. Ол жастар арасында кең таралғанымен, оған онша мән бермеді. Негізінде дала атқамінерлерінің «ақын» деген атты иемденуден кашқаны әсер етсе керек. Қазақ сұлтандары өздерінің арасынан бақсы мен ақын шықпағанын мақтанышпен айтатын. Кейін ақындық жолға түскен Абай қазақ ақындарын өнерді байдан мал қалап алуға жұмсағанын сынап; өлеңшісімақтардан өзін аулақ ұстады.

*Ақындары ақылсыз надан келіп,
Көр жерді өлең қыпты жоқтан қармап,
Кобыз бен домбыра алып топта зарлап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.
Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап.
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүрін,
Өз елін бай деп мақтап, құдай қарғап.
Қайда бай, мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.*

Міне, қазақтың суырыпсалма «ақынсымақтарына» берген бағасы. Егер 80 жылдары өлең туралы көзқарасын мүлдем өзгертпегенде, өзінің ұлы дарынын көрсете алмай дүние салған болар еді. Сол жылдары «Қазақтардың заңдық әдет-ғұрпы» туралы қырдан дерек жинап, кейін Маковецкий және Михаэлис мырзаның редакциясымен жарық көрген кітапшаға материал іздестіріп жүрген саяси жер аударылушы Гросс мырзамен танысты. Гросс пен Михаэлис екеуі де Абай ауылында

конақта болып, оны орыс әдебиетімен таныстырды. Солардың ықпалымен Абай Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Шедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писаревтің творчествосымен танысты. Абай өзінің өмірінің соңғы сәтіне дейін Михаэлисті ерекше ілтипатпен еске алып, «Дүниеге көзімді ашқанға үлкен себепкер болған кісі – Михаэлис» деп өзінің оған борыштар екендігін білдіретін. Сонынан Абай Спенсердің «Тәжірибелерін», Льюистің «Позитивті философиясын», Дрепердің «Европаның ақыл ойының дамуын», Н.Г. Чернышевскийдің «Современник» кітаптарындағы мақалаларды оқыды және олардың тағдырымен жақсы таныс болды. Абай, әсіресе, Лермонтовтың шығармаларын сүйіп оқыды және «Ой», «Қанжар», «Дұға», т.б. өлеңдерін ден қоя аударды. Абай қазаққа түсінікті әрі пайдалы деп санаған Крыловтың көптеген мысалдарын тәржімалады. Абай қазақ тіліне «Евгений Онегинді» аударды, оның ішінде аудармашының өзі ән шығарған «Татьянаның хаты» қырда үлкен сүйіспеншілікке бөленді. 1899 жылы Көкен болысының әнші қазағы Әділхан бізге «Татьянаның хатын» скрипкаға қосып орындады. Бізді таң қалдырғаны «Татьянаны қайдан білесің» дегенде, Әділхан өзін нұсқап қойып, орыстың өзі сияқты Пушкин деген ақыны болыпты, ол Татьяна сұлудың Онегин деген жігітті сүйгенін айтып хат жазғанын жырлайды. Сол кеште Әділхан бізге Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңін әнмен айтып, сонымен қатар Лермонтов өмірге риза болмаған, ал Пушкин оған данышпанша қарады деп түсініктеме береді. Осы жолдардың авторы соңынан Абайдың Пушкин мен Лермонтовтан аударған өлеңдерін домбырамен қосып айтқан бірнеше ақындарды кездестіреді. Абай Толстой мен Салтыковтың талантына бас иді. Орыс мектептерінде оқитын қазақ балаларына арнап, қазақ балаларының парақор, ұлық, полиция чиновнигі болуға ұмтылатынын сықақ етіп, Толстой мен Шедриндей болуға меңзейді.

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім
Пайдасын көріп тұрып тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.*

Өткеннің орнын толтыру үшін Абай өз балаларын орыс мектептеріне оқытып, өзге қырғыздар сияқты шен-шекпенді емес, білімді уағыздады. Абай өзінің балаларын оқуға тәрбиелеу туралы былай деді.

*Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет кылсын, шен алсын деп бермедім.*

Екінші баласы Әбдірахман қалалық училищені бітіргеннен кейін Абай оны жылына бірнеше жүз сом қаржы шығара отырып Тюменьдегі реальды училищеге береді. Абай оқу үшін осынша көп ақша шығарған алғашқы қазақтың бірі. Әбдірахман Тюменьнің реальды училищесін тәмамдаған соң Петербургтегі технологиялық институтқа аттанады. Онда бір танысының (Лосевский мырзаның) кеңесімен Михайлов артиллерия училищесіне түседі. Өкінішке қарай өз еліне қамқорлығы тиеді деп үміт еткен Әбдірахман Артиллерия академиясына баруға дайындалып жүрген кезінде, 1895 жылы өкпе ауруынан қайтыс болады.

Орыс әдебиетімен танысу Абайға үлкен әсерін тигізіп, қазақтың ұсақ-түйегінен аулақ, оқу мен өлеңге берілген қазақ ақыны болды. Өкінішке қарай өлеңдерін жинамады. Абай айтқан әрбір сөз бен қағаз бетіне түскен өлеңін жастар іле жаттап алды. Әсіресе, Абайдың сатиралық өлеңдері қырғыз даласының түкпір-түкпірінен кездеседі. Абай өзінің туыстарына да сын көзбен қарап, өз талантының тәсілін түсіндірді.

*Жау жагадан алғанда
Жан көрінбес көзіме.
Аргын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды
Тобықтының езіне.*

Жоғарыда көрсетілгеніндей Абай соңғы кезде қоғамдық істерге араласпады, оның жаулары сонда да оны қудалауын тоқтатқан

жоқ. Өзінің көп көлеңкесінде қалғанын келесі шумақтар арқылы жеткізді.

*Өзіме басқа шауып төске өрледім,
Қазаққа кара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді жек көрмедім.*

1904 жылы мамырдың 14 жұлдызында Абайдың сүйікті ұлы Мағауия қайтыс болды. Кезінде денсаулығының нашарлауына байланысты сүйікті баласын қалалық училищеден кайтарып алған болатын. Бұл қаза Абайды қатты қайғыртып, ешкіммен сөйлеспеді, көптен өзін жырақ ұстады. Қырық күннен кейін өзі де дүние салды. 1893 жылы жазған өлеңдері алдынан шыққандай көрінді.

*Жүрегімді құм қылды,
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздеп зерлепті,
Бәрін сынап сандалған.
Енді ішіме ой салған,
Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сұм жалған,
Басқа тиді, байқадық,
Бәріне басты шайқадық,
Тағы бар ма айтарың,
Нанғыш болсаң енді нан.*

Абайдың өз шығармалары мен Пушкиннен, Лермонтовтан, Крыловтан жасаған аудармаларын ұлы Тұрағұл жинап, таяу арада императорлық Россияның Географиялық қоғамының Семей бөлімшесі басып шығарды. Өлеңдерінен көрініп тұрғандай Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосар еді.

КАЗАК ТАРИХЫ

I. Сөз басы

Тарих дейтін – бұрынғы өткен заманның жайынан сөйлеп тұратұғын, бұрынғы өткен кісілердің ісінен хабар беретұғын бір ілім. Қазақтың көбі оны «шежіре» деп айтады. Бұ заманның ғалымдары тарихты ең оңды мұғалім деп түсінеді.

Тарих – түзу жөнді үйретуші деп айтады. Тарих халықты түзу жөнге сілтеуші болса, оған дүние де түзушіліктің кітабы. Тіршіліктің жолбасшысы деуге де болады. Келешек күннің қандай болашағын білуге тарих анық құрал болады.

Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туашағына көзі жетпейді.

Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүние де өңге жұрттар қатарында кім қор болмайын, тұқымым құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін имани дәрежесінде ұғып білуге тиіс болады.

Қазақ ішінде һәр үйдің отағасы, һәр ауылдың ақсақалы тұрған бір шежіре, бұрынғы өткен-кеткеннен естіген білгені болса, кейінгі жастарға соның бәрін айтып отырады. Бірақ ел ішінде жүрген шала моллалар, тарихтың не екенін білмеген надан қожалар тарих десе екі құлағы тік тұрады. «Тәйірі, тарих неге керек?! Ол не айтады дейсің; әншейін ертегі, өтірік қой! Құдайдың

бұйрығы емес, Мұхаммедтің сөзі емес, оны оқу-білу не керек!» деп аңдау елге арамзалығын қылып, тарихтан жұрттың көңілін суытады.

Тарих не айтады десеңіз, оның айтатыны мынау: біздің бұрынғы бабаларымыздың кім екендігі; олардың дүниеде не істеп, не бітіргендігі; қандай қуаты барлығы, ол қуатты не орынға жұмсағандығы; істеп жүрген ісінің қайсынан пайда, қайсысынан зарар көргендігі; бұрынғы бабаларымыздың досты-дұспаны кім екендігі; не себеппен бағы тайғандығы және соған ұқсас істердің барлығын тарих сөйлеп түсіндіріп тұрады.

Бұрынғы бабаларымыздың басынан кешкен жақсы-жаман қандай уақиға бар болса, оның бәрі де өткендегі бір істің нәтижесінен туған болады. Со секілді, келешекте біздің басымызға түсешек бір уақиға, осы күнде қылып жүрген ісіміздің нәтижесі болмақшы. Тарих оқысақ, оның сөзін оқысақ қандай істен қандай нәтиже туатынын анық білетін боламыз: жақсы істен жақсылық, жаман істен жамандық туамақшы.

Бұрынғының «не ексең, соны орасың» деген сөзінің терең мағынасы осы. «Құдай не жазса, соны көрерміз» деу – соқырлықтың белгісі, тағдыр да жазғаны болар деу – ақымақтықтың белгісі. Шөңкі адам нені тілесе, Құдай соны тағдыр қылмақшы.

Тікен еккен жерге бидай шықпақшы емес, ағаштың тамырына балтаның жүзі тисе – құрымақшы.

Бұрынғының көбі күш-қуатты тиісті орнына жұмсамай, бірінің көзін бірі шұқудан уақыты артылмады, істегенінің бәрі жәбір, залым болды; қалғанының бәрі зорлық-зомбылық еді. Қанеки! Дүние ахиретте сонысынан не пайда көрмекші?! Қиямет күніне дейін сауабы барып тұратын ісі қайсы? Бәрі де қабірде шіріп жатыр. Жанының көрген күні қандай екені Құдайға ғана мәлім!

Егер тарих оқысақ, пайдасы бар істің қандай екенін біліп, соны істемекшіміз! Заралы істен қашпақшымыз! Бұрынғының оңды ісінен үлгі алмақшымыз!

Осы күнде істеп жүрген ісіміз, қылған жұмысымыз, мінез-құлқымыз, сөздің бәрі кейінгілерге тарих болып қалады. Бұрынғының тарихы жазылмай қалушы еді, ендігі тарих күнікүніменен жазылып тұрылады. Кейінгілер гибрат аларлық

үлгі тастап кетіп алғыс алармыз ба? Жоқ, далаға лағып, жөнсіз кетіп қарғыс-лағынет аламыз ба? Кеудесінде көзі бар адам көп ойланарлық жұмыс.

Тарих – түзу, жөнді үйретуші; тарих түзушіліктің кітабы; тарих тіршілікте жолбасшы дейтініміз осы.

Біз әзіргі сөзді осының менен қысқарта тұрамыз. Мұнан соң «Қазақ» газетінде қазақтың анық шежіресін жазып тұрмақшымыз.

II

Күні бүгін дүниеде неш нәрсенің асылы білінбей қалған жоқ. Нәр нәрсенің түбі тексерілді, асылы білінді. Білімі артық, көзі ашық жұрттар дүниедегі адам баласының асылын, нәсілін тексеріп болып, барлығын кітапқа жазып шығарды. Бөтен жұрттар қатарында алабөтен – біздің қазақ халқының асылы тексеріліп, тарихы жазылған жоқ.

Бұ күн Азия картасының төрттен біріне ие болып тұрған қанша миллион қазақтың тарихы көмескі қалыпта тұрған жайы бар. Тарих ғылымында қанша тарих жазушылар шығып, қаншама кітап жазып шығарды. Солардың арасында қазақтың асылын анық қып айтатыны жоқ. Арабша, түрікше, орысшада біз көрген кітаптарда қазақ турасында жазылған сөздердің бәрі де хақиқатқа халаф – шін-шикі өтірік, қанағат табарлық неш бір сөз жазылған жоқ.

Тарих кітаптарындағы көп хатаның бірі – тарих жазушылардың неш бірі қазақ пен қырғызды айырмайды. Қазақ – қазақ, қырғыз өз алдына қырғыз, бұлардың арасында асылар ілгі жоқ. Түркімен менен башқұрт қандай басқа-басқа ел болса, қазақ пен қырғыз да сондай басқа-басқа ел. Орыстардың, әсіресе үкіметтің, қазақты қазақ демей, қырғыз деп жүргені рас, бірақ олар өзінің атты «Казачий» әскерінен айыру үшін – жаңылыс болсадағы – қазақты қырғыз атап жүр. Өзіміздің түрік қауымдарының, әсіресе басшыларының қазақ пен қырғызды айырмағаны хата, кешпестік айып.

Қазақтың қырғыз атанбай қазақ атанғанын тәуір көруі орыстың қазаққа ұқсауы үшін деген ноғайларда бар. Мұнысы бет алдына лаққан сөз. Тарихтың көрсетуі бұған ереуіл келеді. Орыста бұрын атқа міну әдеті болмаған. Осы күнгі хохолша сиыр жегіп, өгіз мініп күн көрген.

Бір сыпыра халқы түріктерден көрмекші, салт-әдет айтып, біздің қазаққа ұқсағаннан соң «Казаший» («Казачье войско») атанып кеткен. Орыстың атты әскері қазақпын десе, біздің қазақ өзінің атынан айырылып, қырғыз атанып жүрмекші емес. Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы ғасырдағы әлем жарығына қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің шарқ әдетіне ыңғайлы қылып «Қазақ мәдениеті» (Казакская культура) құрып, бір жағынан «Қазақ әдебиеті» (Казакская литература) тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы.

Орысша оқыған қазақ жастарының мойнына алатын бір жұмысы: мекемеден шеткері болған һәр бір істі орында, һәр бәр істе «киргиз» деген жаңылыс атты қойып «казак» деген атты қолдауы тиіс. Бұл болмайтын іс, ағынға қарсы (против течения) деген сөз сөз емес, біз – суды теріс ағызған атаның баласымыз!

Қазақтың тарихы турасында және екінші хата: осы күнгі қазақты ұлық Шыңғыс ханнан бұрынғы замандарда болған қырғыз қауымының нәсілінен деп түсіну. Олай түсінудің хата екендігі аз ойлауменен білінетін нәрсе. Осы күнгі қазақ(тың) ол қырғыздың нәсілінен емес екендігіне дәлел толып жатыр.

Осы күнде қазақта қыпшақ, арғын, керейіт, найман, қоңырат деген рулар бар. Бұл рулар анау қырғыздардан басқа болып, олар менен қатар жүріп, қатар тұрған елдер еді. Енді қырғызбенен қатар жүрген найманды қалай бұрынғы қырғыздың нәсілінен деп айтуға болады?!

Қырғыз бен қазақ арасында қандай басқалық барлықты, сөздің реті келген сайын баяндап тұрмақпыз. Әзір ұғатынымыз мынау: қазақ бен қырғыз басқа қауым; бұл қазақ хазірет Ғайсаның (Иса) ар жақ, бер жағындағы қырғыздың нәсілінен емес, қазақ «киргиздікті» қойып, қазақты қуаттауы тиіс.

«Қазақ» газетасының екінші нөмірінен басталып «Қазақтың тарихы» жазылып тұрмақшы. Бұл жазатын тарихымыз онан-мұнан құралған тарихқа тиісті сөздер емес, нағыз шын, жете тарих дәрістері болады. «Қазақ» газетасын үзбестен оқып тұрған адам қазақтың тарихын жете білуге болады.

Қазақтың тарихына тиісті сөздер, материалдар жазып басқармаға жіберуші болса, «Қазақтың тарихын» жазғанда пайдаланып тұрмақпыз, һәр кімнің істеген-білгені болса, жазып тұруын өтінеміз.

«Ғалиа» шәкірттерден Құл Мұхаммед әпенді Оразаев және балалары Мәнһүр «Асан қайғы» турасында есітіп-білгендерін жазып басқармаға жіберіпті. Мұның ішінде біз пайдаланарлық сөздер көп.

*Түрік баласы.
«Қазақ» газеті, №2, 3, 1913 жыл*

АШЫҚ ХАТ

Адам баласы қылып жүрген іс ой-ақыл болып басталады, адамды бала тапқан қатындай қинап, сөз болып сөйлетеді, я жазылады, ақыл-сөз сонан соң барып іске айналады. Не жұмыс қылсақ осы үш: ақыл, сөз, іс – сырат көпірінен өтпей жұмысқа айналмайды.

Бұл ақыл, сөз, іс үшеуінің қиындығын «көпті көрген білер, алысты жүрген білер» дегендей ойлаған, сөйлеген, жазған, жұмыс қылған білер: «көкіректе сайрап тұр, тілді құдай байлап тұр» деген, ойын-ақылын сөз қылып сөйлей алмаған бейшалардан қалған.

Ақылды сөз қылу сондай қиын. Лев Николаевич Толстой жазған хатына өзі ғұмырында риза болмай өлді, адамзатта мұнан жүйрік жоқ десе кінә болмас. Орыс жұртының жұрттан асқан ақыны Пушкин бір хатын отыз қайтара түзетіп басушы еді. Ал сөз сөйлетті, сөз жазды, бұл іс бөла қоя ма? Адам баласы сөзін жазып, тасқа басып сақтағанынан бері қанша түзулік әділдік, жақсылық жол айтқан кітаптар жазылған; қане, бұл кітаптардың сөзі іс бола қойғаны!? Бұл кітаптар ышқафта шаң болып жатқан жоқ па?

Дүниеде не болса бірте-бірте, аздан ілгері басып болады. Жас баланың һәм шаш-сақалды өскені мысалды. Ақылды сөз қылмақ қиын, сөзді іс қылмақ мұнан неше есе қиын.

Ақсақал Досмайыл қажы Қашқынбаев (қажының «Қашқынбаев» дегені қалай, Қашқынбайұлы емес пе еді!) қазақтың шәкірттеріне болмас дау салып жүр.

Қазақта қанша шәкірт бар? Жылына бес жүз қазақ баласы үлкен медреселерде оқиды десек, бұл екі мың үйге бір шәкірт

болады. Бұл жалғыз шәкірт екі ұлыс ел ішінде шалғынға түскен инедей жоғалмай ма?

Қазақ жұрты түптен келе жатқан зорлық, тепкіде өскен. Бастықпын десе көлеңкеге тік тұрып, сүттей ұйып, бейшара шәкірт сөзін, мұның басына нұр жауып тұрса, тыңдай ма?

Осы күнгі шәкірттен мұнша сұрайтын бұлар кім еді?

Жазылған, айтқан сөзді қайда болса да, қашан болса да жұрт ресми жықпақ қыранда неше жерде жазылған әділ деп: айыр тұяқ төрт аяғында сегіз бақай (мұнда шошқа жоқ). Жылқы айыр тұяқ емес, төрт аяғында сегіз бақайы жоқ. Қазақ жылқыны, қыранды бірдей ұстап жүр; қыран мұның қалай демейді, молласы жұрт рәсіміне қарсы тұрып айтпайды. Жұрт рәсімінің күші осы.

Осы күнде біздің қазақта бала оқыту рәсім бе? Үйінде тамағы бар бала ер жетсе қатын алмай ма? Мұнан асатын мал болса, «сайлау» деп арамтерге кірмей ме?

Мұсылманша оқу іздеп, жанын жалдап, талап қылып жүрген қазақ баласы – сыпыра кедей балалары емес пе? Мұның ішінде ілуде біреуі болмаса бай баласы.

Жаз болса тамақ үшін жұрт қыдырып, ел ақтайтыны шәкірттердің осы кедейлігі емес пе? Осылайша бейшара, бей... біреуге қонақ болып жүріп, бұл шәкірт не үйретпек, үйде қолға су құйып, қонаққа саба пісіп, қымыз сапырып жүрген қызметші сөзін кім тыңдамақ?

Өзі осындай халде ғұмыр өткізген шәкірт мінезі бұзылмай тұрар ма? Осы көріп жүрген қиын жамандықтың бәрін аттап өтіп жақсы шәкірт шықса, бұл бір қазақ жұртының алтыны емес пе, отқа-суға салса тот баспайтын?

Бала оқытуға рәсім қылған жұрт баласын қыс оқытады. Жаз бала қуанышта, үйінде болады.

Біз шәкірт тамақ асырай келді деп, жас баланы қызықты ғұмырынан қалдырып, ит-арқа астына қамап, абақтыға саламыз, оларға ақсақал Досмайыл қазаққа жол айтпадың деп ұрысып отырған шәкірттерді күзетші қыламыз. Осыны да бала оқытқан деп мақтау қылып газетамызға жазып жатырмыз, надан болған соң не шара!?

Сонау қырдан талпынып, алты-жеті жыл оқу қуалап Қазан, Уфа, Орынбор, Тройскі барған талапкер балалар, екiнiң бiрi бос қазақ емес қой! Жiгiттiгi бар, жiгiтi аз қазақ жұртына осы жiгерлi балаларды жүдетпей оқуын бiтiруге жиһат қылып, ақша жиып, әр ел өз шәкiртiне беретiн жөнi бар ғой!

Осылай көтермелеп: жаз қаңғыртпай, тамақ-ай деп көңiлiн бөлмей шәкiрттердi жұрт пұлына оқытып, осының iшiнен шыққан жүйрiгiне мұның қалай? – деп Досмайыл ақсақал дауын сонда айту керек қой!

Осы оқу туралы Досмайыл ақсақал хаты сияқты газетада жазылған хаттардан көрiнiп тұр: бiр сөз қисық шығып барады. Ол оқу; оқу-бiлiм болса, мақсат бәрi табылады дегендей көрiнедi. Бұлар болса, бұл адасқандық болды. Оқу-бiлiм бiр, оқу ұлғая бiлiм болады. Бiлiмнен мақсат шықпайды. Әзәзiл ұжмақтан надандықпен шыққан жоқ. Балқан соғысында екi жүз мыңнан аса адам өлдi, бұл соғыс бiлiмсiздiктен емес. Ұлтына, жұртына қызмет қылу – бiлiмнен емес, мiнезден. Адам баласын өзiңдей жақсы көр, сүй деген мiнез айтылғалы екi мың жыл болған, онан берi бiлiм отарба, телеграм, телефон, айроплан шығарды, жақсы мiнезге тоқтаған адам аз, бiлiм бiлiммен, мiнез мiнезбен. Көп оқыса, зейiндi болса, бiлiмдi болмақ, мiнезi жақсы бола ма, жаман бола ма, мұны құдай бiлер.

Неше түрлi залалды қазақ мiнезi бұзық орысша, мұсылманша хат бiлетiндерiнен көрiп жүр. Бұлар өзге қазақтан бiлiмдi, бiлiмiнен жақсы мiнез шықса, бұл қалай? Бұл бiлiм-мiнез жолы таусылмайтын ыстатия жолы. Бүгiн Досмайыл ақсақалдан сөз айыруға қысқартып жаза салдым, құдай бұйырса, тағы неше бұл сөзге айнармын.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газетi, № 21, 1913 жыл. Самар*

РОМАН НЕ НӘРСЕ?

Роман деген сөздің мағынасы мынау. Осыдан 150 жыл соң Италия французды билеп тұрған заманда екі тіл қатысып, ортадан дара роман тілі туған. Осы тілмен француз жазушылары сол заманның кемшілік, таршылығын көрсетіп кітап жазған һәм кітаптарын роман тілімен жазған үшін «роман» деп атаған. Сонан бері міне 18 ғасыр (ғасыр – жүз жыл) осы мақсұд, осы мағнамен әр нәсілдегі, әр діндегі халық өзінің өмірін, өзінің ана тілімен жазып келе жатыр. Сол жазған кітаптарын роман деп атап кетті. Романның басталуына 18 ғасыр дедік. Сонан бері әр халық романды өте қадір тұтып, жоғары ұстап, гүлдетіп, жасартып көп кітаптар шығарып келеді.

Романның ішкі мағынасы: тіршіліктің жарық һәм күңгірт жағын бейне өзіндей етіп суреттеп, адамның өзіне көрсету. Роман – адамзаттың өмірін, дәуірін бұлжытпай көрсетуші баға жетпес айна. Роман суреттеп көрсетеді: я бір адамның, я бір нәсілдес, бір тілдес халықтың өмірін, яки бір қалыптағы заманның қатардағы жәмәғитын, я қилы-қилы замандарда болып өткен халықтардың өмір халін.

Романның асыл мақсаты: адамзаттың мінез-құлқын түзетпек, кемшілікті, қараңғылықты адамзаттан қумақ. Мұнан мұрат, ол адам баласына үйретінді үлгі, тәрбие бермек.

Осы кезде роман адамды жоғары, төменге бөлмей, шетке қақпай, талғамай сынап жазып отыр, яғни роман көпке бірдей болып, роман – һәркім өз керегін алады, өз мінін я артықшылығын табады. Осы заманда романда жазылады: тұтас халықтың, буын-буын елдің, патшалықтың, мәжілістің жайлары, адамның білім-өнерін, шаруа тұрмысын.

Осы рет, осы мағынамен 18 һәм 19 ғасырда атақты роман шығарушылар: Англияда Валтер Скот, Чарлз Диккенс, Теккерей, орыста Пункин, Гоголь, Лермонтов, Толстой һәм басқалар.

Толстой өзінің данышпандық һәм хакімлік жағынан «Соғыс һәм татулық» деген роман жазып шығарғандығымен бүтін жер үстіндегі адам баласына атағы жайылды. Мұнда Толстой алуан-алуан адамның мінез-кұлқын бірін қалдырмай тізіп, адам өмірінің жіңішке қылдай жерін суреттеп көрсетеді. «Соғыс һәм татулық» романында бар: патша да, министр де, төре де, офитсер де, салдат та, кәсіпшілер де, саудагерлер де, байлар да, қызметшілер де, егінші де, мұғалім де, шәкірд те, би де, пәсір де, ерке те, әйел де, бала да, кәрі де, жас та. Осылардың бар өмірі, мінез-кұлқы, әділдік-зорлығы, артық-кемі, күшті-әлсізі, бәрі де көз алдыға келіп тұрғандай елестейді. Романды түсініп оқыған адам әлгі айтқанның бәрін көреді, сондықтан роман – өмір айнасы.

Қазақта роман бұрын жоқ еді. Біздің арамызда қазақша бірінші роман шығарған Мир Яқұб Дулат. Оның «Бақытсыз Жамал» деген романы 1910 жылы басылып жарыққа шықты. Басқа халықтарда, жоғарыда айтқанымыз секілді, неше ғасырдан бері тамыр жайып, күннен-күнге, жылдан-жылға ілгері басып, сабасына толып тұрған кезінде, біздің қазақта ең бірінші көзімізге көрінген романды озық жұрттардікімен салыстыруға болмайды, біз өз бойымызға лайықтап, мұны қазақ әдебиетінде тәуір қызметке санаймыз.

«Бақытсыз Жамалда» қазақтың қазіргі жайынан біразы көрінеді. Мұнда қазақтың қай жерінде болса да, малға қызығып я партияға қызығып қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынымен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, бұған шыдай алмай қыз теңін көкөсп қайғыға бату бар. Ата-анадан күдер үзген соң, өз теңімен қашар бар, ақырында қорлық көру бар.

Мұнда бар: шала сауатты молла да, жаңа мұғалімде; бар мұнда ақсақал да, би де, болыс та, тілмаш та, орыс та, өтірікке куәлік бергіш указни молла да. Мұнда бар һәр түрлі әйелдер, бозбалалар, ойын-сауықтар. Осылардың мәрхәмәті, зорлық-зомбылығы, қазақтың рәсімі көрсетілген. Мұнда партия да,

партияға құмарлар да, ел арасын бұзушы қулар да, барымта да бар. Қабағын салбыратып, еңсесі түсіп, топтан мұнайып Сәрсембай келе жатыр...

Енді біз түсіндік, роман көпке арналған кітап екенін; көптің кітабы болса, һәрқайсысымызға тиісті, міндетті романды тесе қарап, телміре оқып, мінез-құлқымызды түзеп, романнан халіміз жеткенше тәрбие алу керек.

Төрт аяқты аңдар мен тәрбиесіз тағы өскен адамдар бірінің етін бірі жейді. Негір халқы үй ішінен семізі өлсе қуанып, арығы өлсе, жеуге келмейді күйініп қалады екен. Біздің елу басылар, болыс-билеріміз семізді жығып, арықты семіртіп жеп жүрген жоқ па? Мұның негірден басқалығы қанша?

Міні, сондықтан өнер-білім керек, онан да керегірегі тәрбие. Қанша оқысақ та, тәрбиеміз кем болса, қасиетіміз аз.

Арыс ұлы.

«Қазақ» газеті, № 48, 1914 ж. Самар қаласы

ӘН. ӨЛЕҢ ҺӘМ ОНЫҢ КҰРАЛЫ

Ән адамның бар ет тамырын, сүйек-сүйегін қозғайды, бәрін ерітеді, елжіретеді: (өлең айтып ән салғанда біреуді аңдысаң) көрмеймісің, жүзінің құбылғанын, бетіне қызарып қан құйылғанын, көрмеймісің көзінің жанарынан, байқаусызда шығып кеткен дауысынан тағы жым-жырттана қалғанын...

Жаңа туған бала жылау әні, солқылдау әнімен дүнияға амандасады. Адам жан шығар алдында арпалысып «А-а-а» деп ән салып дүниямен қоштасады. Осы елі бас ән, ақтық әннің арасында адам бірін көтеріп, бірін созып өлең қосып, бір өлеңді бір өлеңге қосарлап, іштен шерін шығарып күйін тарқатады.

Бізге мағлұм көрнеу түр: ән, өлең, сыбызғы, домбыра, қобызғы – бәрі бір мағынада. Адам көңілдегісін алғаш сөзбен қияды: ән салып, өлең айтып, домбыра шертіп, қобыз ойнайды – адамның жайын, сезімін, жүрегін қозғайды, тиіп өтіп елжіретеді, бусандырады, буынын алады

Кімге мағлұм емес, кімге анық емес ән-өлең, оның асбабтары адам жүрегіне, сезіміне-күйлеріне һәрдайым барша уақытта күдіретті бір сайман – адамды қозғайды, көтереді, басады – тыныштайды, жайлайды – ән бір жиында, тойда, айтулы қыздырмада адамдар бәрі бір сезімде, бір қызбада, қызығы бір, қуанышы бір.

Кімге мағлұм емес – ән-өлең өтім өтеді, қозғайды жанды, сезімді, ет-тән тамыр тарамыстарға шейін кеулейді, адамға қайрат береді. Жұмыс қылып тұрғанда айтқан өлең құрып тұрған титықтың, шаршап тұрған буынның талыққанын сездірмей жібереді.

Ән-өлең, күй адамның анық тілі, шын тілі, көпке бірдей ұғымды тіл – бұл тіл жанға хас, жүрек тілі, сезім тілі, күй тілі: неше түрлі рахат татқан адам даны осы тілмен сөйлейді, һәр түрлі үндерді осы тілмен сұлулап, майлап қояды, қуаныш-шаттық рахатын сыртқа білгізеді, адам мехнатын, ауыр ісін жеңілейтеді, қайғы-хафасын шығарады, мауқын басады. Сол себептен ән-өлең адамның еніп қараңғы жер астына кіргенге шейін айырылмас досы, жолдасы.

Бұл жалғыз адам турасында емес, бүтін бір ру ел, бір ұлтқа да солай: қарасаң һәр халықтың өлеңіне, түбіне көз жіберіп, құлақ салсаң айнадай болып көрініп тұр – кейбір халық өлеңін қайғылы мұңды қылып қалдырған, кейбір халық өлеңін жанды-тірі қылып, шаттықпен көтеріңкі қылып қалдырған: мұңды фин, жанды Италия.

*«Қара таудың басынан қош келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айырылған жаман екен,
Мөлдіреп қара көзден жас келеді», –*

деген өлең қазақтың бұрынғы қиыншылық, таршылық хафаға түскенін мұң қылып көрсетіп тұр.

Әннің биік орында тәсір қылатынын көп ақындар, данышпандар бұлай айтады. Гете келтіреді: ән-өлең шертіп ойнау ең жоғарғы өнер – әнде не нәрсе салынса, ішекке не ойналса, сол нәрсе жоғары шығып көтеріледі, ағарады, қасиеттенеді.

Шопенғаур сөйлейді: өлең, ән, күй салу баршамыздың қазынамыздың (қозғалу, сезу, шебіренуді) бәрін жоғары жасап, жоғары жаратуға зор бір құдыретті сайман: өлең, ән, күйдің күші – ән қуаты сондай күшті, сондай терең – бұл барлық жаралыс тұрмысын көрсетеді, өзге өнерлер құр көлеңкесін ғана көрсетеді. Жүрек жанына орнаған дақты сол күймен ғана сыртқа шығарады. Мәрхамат, шәфқат, рахат, мехнат, шаттық реніш, ғайрат, хафалық, зар, мұң, күйініш – бәрін де жүректе қандай болса, сондай қылып көрсетеді.

Бетховен айтады: ән, өлең, күй сондай ашық түрлі жарық тіл, ондай қылып данышпан да, хакім де айтпайды. Ол адамның жол салушысы, жол басшысы – бұл жол бір ғана сонау биік, жоғары білім ғаламына шығатын жол, ол ғалам адам баласына сезімді, бірақ денесімен адамзат бара алмайды. Ән, өлең, күй құдырет ғылымымен әбден сырлас.

Мәртін Лутер: ән, өлең, күй аспабы, адамның ғибрат берушісі, адамның ақылын оятып, молайтып, қорытып беруші ең жақсы ақылшысы – жіңішкелікке, төменшілікке, бірлікке, татулыққа, сүйіспеншілікке ең бірінші оқытушысы, үйретушісі. Ән, өлең, күй ең сенімді үн, бұл үнмен адам мехнатын, рахаты, ғайратын, шафқатын, сүйіспеншілігін билейтін, қайғы-хасыретін құдайға тапсырады, жеткізеді. Ән, өлең, күй аспандағы феріште тілі, бұрынғы жерде болған пайғамбарлар тілі; ән, өлең, күй Алланы танытуға үлкен себепкер.

Мәртін Лутердің дұспандары аңыз қылысқан: «Мәртін бізді, білімімен алдап ерітіп алмады, әнімен елжіретіп ерітеді», – деп. Қазақтың ақындары да ханның қаһары, судың зәһірінен ән салып, өлең айтып, күй тартып басын өлімнен құтқарғандар да бар. Ақын Абай айтады:

*Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.*

Ән-өлеңді өзіңдей қылып, бұлжытпай бейне дауыстан шыққандай етіп домбыра, сыбызғы, қобызға қиып салады. Бұл құралдар музыка аталынады.

*Арыс ұлы.
«Қазақ» газеті, № 67, 1914 жыл. Самар*

Қ. ОЯЗЫНДАҒЫ МОЛЛАДАРДЫҢ БАЯНЫ

Қырда кім болса да сол молла болады. Аз ғана оқу білетін қазақ я қашқын ноғай я сарт я тәжік.

Сол адамдар бек надан һәм нәрсені ... білмеді һәм солар надан болған соң, қазақтарға ауып, оларды мейлінше бұзады. Қай қазақ моллаға нанбайды, ашық күнді жауын қыламын деп тұрған соң ... (Құдайындай иланады).

Қазақтар молланы кінәсіз деп ойлайды, себебі моллаларды діннің қуаты деп... Қазақтардың ойлауынша, моллаларға аз қарсы келген – күнәһар деп. Сол надан моллалар не айтады, соған нанады, содан қанша залалдар бар.

1879 жылда Қ. оязының оңтүстік шығыс жақ араларындағы елдерде шешек болды. Сол уақытта қырға бір белгісіз молда келіп, «дәрігермін» деп бір түрлі шешек еге бастады. Сол еккен соң, шешектен көп өлді. Соны ұлықтар біліп, шешек егуішті Сібірменен таныс қылатын деп еді. Бірақ сорға молла қашып кетті.

Аз-аз құранды оқып танитын қазақ мағынасы менен білмейді, арап тіліменен жазғаны үшін, сонда да «молламын» деп жүреді. Сонан соң барша қазақтар да оны молла қылады. Көбінесе сондай моллалар жазу білмейді, дұрыс жаза алмайды, жазса да мейлінше көп қатеменен жазады. Қазақ халқына сондай моллалар ғибрат береді. Өздерінің жүріс-тұрысыменен, мінездеріменен өздері мейлінше бұзық болған соң біз ойлаймыз: осы сөздерді бұза алмаған қазақтар мақұлдайды ғой! – деп. Егер сол қазақтар, рас, ... мақұл адамдар болса, қазақтардың анық мінездеріндей

жүлік моллалардың сырттарынан дін тұтып жүргендерін байқап, қазақ араларында шығарған өлеңдері де бар. Сол моллалардың дұрыс жүрмегендігі тура да, шариғат жолыменен сол өлеңдерді шығарған жақсы ... бір халықты сүйген ақындар моллалардың мінезін жүлік кінәдан қорғап-ақ шығарған.

Сондай моллалардың шариғатпенен жүрмеген көбін көрдік. Сол моллалар сөзінен ақылды, жақсы көрініп дегенге жерік болып жүрсе де, көп зұлымшылықтары білініп жүрді. Ғайбат айтып жалғанға күнә болып. Сондай моллалар қырда өздерінің (құран тауып ішетін ұқтамай) жүретін қазақтарға мейлінше құрметті. Сол қазақтар өз пайдасы үшін сондай моллаларға дос болып, жақсы кісі атанады. Себебі, халықтың (еңбегіменен) ішіп-жеп, солардан алып байып, өздерінің зұлым істеріне моллалардан көмек көреді. Бір сорлы қазақ бар ма екен солардың соры «жақсы» атанып жүрген қазақтар менен моллалардан (көрмеген).

Сол моллалар надандығыменен дінге қарсы өтірік айтады. Қазақтарға айтады: тергеуге мұсылман дініндегі кісіні қара болса да ақтауға мүмкін деп, егер қарсыласқан адамы орыс я жөйт болса деп. Құран сондай ... (жалған) шариғат айтады деп білуге (...) мүмкін емес. Сол тақырыпты қазақтар өздеріменен бір діндес қазағын қара да болса ... менен ақтап, ... бір жақсы іс қылса... осылар оң, дұрыс па, ойлашы! Қазақ, бұларың..., шындыққа қарсы болмас, мүмкін ислам дініне қарсы емес пе!?

Біздің естуіміз бойынша, бір судиа қазақтар турасында өзінің бір жақын дәрігеріне айтыпты: «қазақтар анттың не екенін білмейді» деп. Кім қатпайды бұған!?! Судиа бұларды байқамағаны ... қанша жылдай судиа болып тұрып, қазақтардан жан алып, қазақтардың антты қалай болса олай бере бергенін көрген. Қазақ сыны осыншама адастырған кім – молла емес пе?

Біз несінші мәртебе қазақтардан есіттік: бөтен діндегілердің нәрсесін алған обал емес деген молла еді деп және қазақтар күн тұтылғанда пәлен күні тұтылады деген орыстың сөзін көзіменен көріп, таң қалып тұрғанда, молла айтады: – Бұл жақсы белгі емес! – деп. – Ақыр заманға таяғанның белгісі, – дегенді һәм айтқан: – Мұны орыс білмейді, – деп. Оларға халифа жұрты білдірген ғой! – деп халифа жұртын моллалар бүгін дүнианы билеп тұрады, – деп.

Бұларды кім сондай моллаларды дүниа ғылымын білмейді деп ойлайды. Сол құрметті молла текке өтірік айтады, солай ма?! Моллаға сондай өтірікті қайдан алдыңыз? Сондай сөз неғып қолында болды я болмаса жалғыз моллаға жалған сөйлеуге рұқсат болған ба?

Әрдайым молла халықтың пірі болып, өз жұмысын анық орнына келтіре ме? Жоқ, келтірмейді! Сайлау болған уақытта, таласқан кісілерге еріп шыға келеді. Болашақ болыстардан алу үшін, сол кісілер моллаларды сүйеніш көретіндері себепті һәм моллалар өзінің халі келетін аймағындағы халықтардан оңай... тақырыпты һәркімге белгілі соңғы уақыттарда сайлауда һәркімақ... шабылып қалады. Болысқа сайланатын байлар жылдам-ақ байып қалады, кедей қазақ онан да жаман ақсап қалады. Себебі, байлардай емес, сондай шығынды көтеретін қай әлі бар! Осындай болатын себептері қазақ халқының бір-біріне қалай алып... мәнісін білмегеннен емес, жоғарыда біздің айтқанымыздай, қырдағы «жақсысың» деп жүретін кісілердің бөтен деген ішіп-жеуді... көргеннен қайтіп кедей қазақ, жақсы кісі болсын?! Сондай қылықтың зұлымшылығының бір-біріменен қызметке таласып, қырьмысып жатқан сол қызметті өздерінің зұлымшылық іс қылуға қарудай көріп, моллаларды өз жұмыстарын тастап, пайдасын көздеп, халыққа «пірміз» дейді сондай сарт-тәжік моллалар. Кімнен қазақ халқы жақсылық күтіп, сыйластық табасып?! Сондай бәледен құтылу өзіңнен, бәленің бәрі өзінде! Қазақ, сені, өзіңді бәлеге кіріптар қылған «жақсы» қазақтар менен надан моллалар, ұстап-билеп соң. Онан да біздің айтатын сөзіміз: қызметке өздеріңе бас болуға өтсін, жақсылардан сайла! Қазақтың мақалын оқу керек «жақсыға ерсең, жетерсің мұратқа, жаманға ерсең, қаларсың ұятқа» деген.

Мейлінше «молласынып» жүрген ноғай я сарт-тәжік – қазақ молласынан онша ғылымды емес. Сонда да құраннан бірдеме айтып шыға бермейді «үлкен күнә» деп. Солар білмей тұрып неге мойындарына алмайды «күнә» деп? Молла ғылымды адамдар сондай-жалған айта ма екен? Қашқын болмаса, бетен тұқымдас моллалар сол тұрған орындарын бір пайдалы нәрсе деп біледі. Жақсы болып тұрып сауда жүргізеді.

5 жылдай болды, Қ. шаһарына бір жас ноғай келді, өзі «молламын» деп. Соны қырда құрмет тұтып һәм қалада да теріс көрген жоқ не дәуір білімді мұсылмандарыңның арасында.

Сонан соң бірталайдан соң шалмасын тастап өзінің жиған ақшасына 30 теңге киім тігетін мәшине сатып алып һәм өзге киім тігушінің керек-жарағын алды. Сөйтіп сол молла киім тігуші болып алды. Сол қаланың адамына сол қорлық емес пе?! Сол молладан болған тігінші қалай болса, солай жүріп-тұрып, қарта ойнап, лотореялар жасап, ғайры өзіменен мінездес кісілерменен үйірлесіп алды. Сол үйірлескен кісілері сол тігушінің өзіне һәр түрлі әңгімелер айта бастады. Сол әңгімелердің ішінде ... (мазгур) тігіншінің өзін «қашқын» деп және сол айтқандары анық рас болып шығыпты. Сонан соң қашқындығын политсия білген соң тігіншіні ұстады.

Сондай моллалардың жақсы бірі алғаш қырға жұлма-жұлма болып, бұрынғы заманның үңгірде жатып жүрген адамдардың кигеніндей киіміменен келеді. Сонансоң аз-аздан бақал сата бастайды. Бесті уақытта қадақты темекі һәм уысты тотияйын сатады. Солардың бағасы қазақтардың моллаларға офат болған ағайындарына қанша қылдырып берген тері-терсегінен аспайды. һәм сол бақалдарыменен просенті қазақтардан аямай алып байыды. Қырда бар жақсылыққа жетеді. Қырда ең жақсы адам ақ бай деп біледі. Қай қазақ білмейді: ақша сататын молланы кедей қазақтардың жалғыз қарасын неше мәртебе тартып алған. Сол бай моллалар солай жүріп бір жағынан қазақ деп атанатын болады. Қай қазақ білмейді; ноғай я сарт моллаларын «шала қазақ» болып жүрген, қазақпенен бірдей болып жүрген, өздері Россиада я Түркістанда туса да.

Сонан соң, бәрібір, сол шала-қазақ моллалары болыстыққа сайланады. Сондай-сондай шала-қазақ болыстардан не күтесіңдер, қазақтар?! Олар өздері қасқыр, сені қойдай көреді.

Сондай бір шала-қазақ болыс мейлінше атақты кісі, өзі ақша сатушы, бұрынғы молла бір ақын қазаққа дүре салуға бұйырыпты... бір қой үшін. Соны ана кедей қазақ тауып бере алмаған соң, сонда ақын болысқа келіп... жақсы, атақты қазақтардың ортасында отырғанда, өздерінің тұқымдарын сартқа

қор қылған әлгі ақын сол шала-қазақты мақтап өлең айтыпты – данышпандығын Сүлейменменен салыстырып, құт билігін Ескендір Зұлқарнайынменен салыстырып, сол ақын сорлы, қайтсын, құтылам ба! – деді.

Молладан болған болыстар бізге, саған сондай жәбіршілік қылады. Қазақ халқы, сонда да, сен мұны байқамайсың, сонда да біз ойлай білмейміз – қазақтар жаманшылықтың бәрін де моллалардан алды ғой деп және моллалардың бәрі де надан деп те айта алмаймыз!

Хош, қырда жақсы, ұнамды моллалар да бар. Бірақ қазақ арасында көп қадірі жоқ. Біздің ойлауымызша, моллалар өзіне міндетті нәрселерді халыққа ұйретсе, жақсы болар еді, әдеппенен қазаққа бақал кіргізіп, молланың айтқан хақ сөздерін іңгәләп, қалай болса солай қылмай, егер де жаңағы моллаларды байқап бақсын қылса, жақсы дін ғылымын һәм одан бірінің мінезінен жақсы болар еді. Молла міндетті халыққа ғылым беруге.

Сонда да қазақтың таза мінезінің көтерілуі оңай ма? Жоқ, қырға сондай... моллалар келгенінен бері арамдық, жаман ойы жоқ, жуас қазақ зиянды, жалғаншы болып кетті. Жақсы қариялардың айтуы бойынша, бұрынғы замандағы болғанды айтып отыратын: шарифат ғылымы һәм білім адамды сондай қылмаған.

Қ. ОЯЗЫНЫҢ ҚЫЗМЕТТЕГІ ҚАЗАҚ АДАМДАРЫНЫҢ БІР ҚЫЛҒАН ІСІ

Қазақ газетасының 20-сыншы нөмірінде Манап Шайбекұлы өз еліндегі қызметтегі адамдарының сайлауы турасында сөйлеп болып айтады: «білмеймін, бөтен ояздың елдерінің адамдары да солайна қыла ма екен?!» – деп. Соған бір қиыншылық, бөтен ояздарға да сондай халық арасында жаман кісілер көп, шынның орнына жалған жүру-тұрулық хукімет һәм шарифат жолынан шығып.

Осының растығын білдіруге газет оқушыларға бір белгілі болған «тамаша» оқиғаны айтамыз.

Қ. оязының қазақтарының араларында болған осы біз айтайын деп отырған оқиға біреу болса да һәр жерден-ақ көрінеді – бірақ «нашар» қазақ пен «күшті» қазақ болған жерде.

1888 жылда май айында белгісіз адамдар Қ. елінің Ж. деген кісісінің келінін алып қашты. Ж. – бай кісі еді сауда қылатын. Бірақ өзі жуас, есебі оның байлығы менен қазақтың «жақсылары» пайдалануға оңайы!

Сол жас қазақ қатынын алып қашқанды кім деп ойлайсыз?

Солай қылған қажы Г. тақуаларының моллаларының атына мұнысы тіпті жөнсіз емес пе?! Дінді мазақ қылғаны емес пе?!

1884 жылда ноябр айында төменде айтылды істі көрдік. Сол қажы оязнай мекемесіне келді, бір кедей қазақтың үстінен арыз қылып – борыштарын толей алмаған себепті. Сол борыш қазақтың өзінікі емес, болыс пенен ыстаршындікі болса да, соңғы уақытта қорлықты қалай болса солай қыла бастаған елдің книгаларында болыстардың һәм ғайри қызметтегі адамдардың малдарының ең көп салғанда жарымы-ақ болады, анық малының, соның қалған жарымының сомасын кедейлерге таратады. Сол кедейлер есебі бөтен малға алым төлейді...

БАСПАХАНАҒА ХАТ!

Қазақ халқының алым салатын уақытының таянып, ақшаны қойға алып салатын заманының келе жатқанына қарсы құрметті газетімізге оны-мұны жазбақты мақұл көрдім. Қыр халқының шаруа ахуалына бір керекті іс болған соң, алым-шығын қыр халқынан анда-санда болмаса тегіс түспейді. Мұның һәр түрлі себебі бар. Әсіресе белгілі себептер: партия болып алысуынан, қырда ақшаның аздығынан алым (ақша) толтырып салуға кедей қазақтар, көбінесе, жуас келеді һәм қызметтегі кісілерден жәрдемші (алымдары) болмаған соң, алымды кеп тартады. Зұлым билер һәм қызметтегі қазақтар һеш нәрсе тартпайды десе болар.

Біздің сөзіміздің растығын байқайын дегендер елдегі тілмәштің список журналын алып, кез келген жерінен оқып көрсе болғаны, мына журналдан Зұлымбай Қарымбайұлын көрсе, 15 жылқысы, 100 қойы бар деп жазулы тұрады. Анығы 300 жылқы, 700 қойы болса да һәм Мүсәпір Бейшараұлын көрсе – 50 қойы бар, 5 жылқысы бар деп жазылып тұрады. Ол сорлының іліп алар һеш нәрсесі болмаса да сондай бейшаралар, яғни уақытымен алым бермеймін, һеш нәрсем жоқ деп азар да базар болады. Неге десеңіз, ол «малы жоқтар алым тартпайды» деп «ұзынқұлақтан» естіген ғой! Старшындар алым жинағанда, өзіне пайда түсіруге көбіректеу жияды һәм ұнамсыз (заңсыз...) істерді қылады. Кедейлер үшін ағайындарына төлетіп... Сонда да бұлай қылғандарында һәр жолдары бола бермейді. Себебі, ағайындары кедей үшін төлей қоймайды. Сол себептен алымның толық жиналмайтыны...

Кедей бейшаралардан алынбай қалған алым-шығынды болыс қыр ноғайларынан, сарттардан алып салып жібереді.

Осы күні қойдың белгіленген бағасы жоқ. Қазақтар осы күнде бір қойға алты айға 1 теңге алғанды пайдалы деп. Былай Қарқаралыда Қоянды жәрмеңкесінде май айының аяқтарында осы уақытта саудақорлар қойды орта шамалағанда 3 теңге са-тады. Мысалға, һәр бейшара 3 теңге алым-шығынды төлеп бере алмаса, болыс сол 3 теңгені ноғайдан алып, ноғайға бейшара-ның атынан подпискі береді 3 теңге үшін 3 қой бермек қылып. Бейшараның бір қойы да жоқ болған соң өсімін де тауып бере алмайды. Бұған ноғай қуанып 6 қой қылып жазып қояды. Себебі 3 қойға 6-ақ теңге табар еді. ...Ноғайдың 3 теңгесі 1 жыл жарымда 12 теңге болады, қанша өсім келеді 1 теңгеге. Осыларға қарағанда, біздің ноғай, сарттар ең залым деген жөйт (еврей) халқынан да асып тұр. Сол бейшараның борышы 3 жылда 24 теңге болады 3 теңгенің орнына. Сорлы қайтып құтыларын білмейді.

Оқығандар сондай бейшаралардың жайын білер, егер қырда сондай сорлылардың көп екенін білсе һәм солардың жорнал-да жазылып тұрған алымдарын көрсе 10 теңге, 12 теңге деп ай-тылған борышы құрғыр кедейлерді, ауқатты ағайындарыменен атастырып һәм кедейлерді рақымсыз алмағы барларға тергеуге сүйретіп, «мысыққа ойын керек, тышқанға өлім керек» деген-дейін, бай ағайындарын күйдіреді, кедейлерді сорлатып.

Бейшаралардың борышы онша зор болмаса, ақша беруші жұмыскер болуға шақырады, ғұмырынша жұмыскер болып кет-кен бейшаралар бар. Себебі, алмағы бар байлар есептеп сор-лыларды ғұмырынша борышынан құтылмайтын қылып қояды. Сондай залалдардан бейшаралар қандай қорлық көреді. Осы-ның бәрі қырдағы «жақсымын» деп жүрген қазақтардан – бұтақ-тан алып «баймын!» деп жүрген сол «жақсылар» әбден бұзылып, халықтың сүйегіне таңба салады.

Қыр халқы патша хазіреттерінің, хүкімет ұлықтарының жи-һадыменен ғылым-білім жайып жатқан һәм өздері ғылым-бі-лімге көңіл бөлген себебінен кешікпей-ақ жақсылықты біліп, еңсесін көтеруге аяқ басар, өздерінің сүйектеріне берген ақы-лы-санасы болған соң, сол ... заманда болған балаларымыз біз-

ден ақылды болып, біздің заманымыздағы аталарымыздың қылғандарын көріп таң қалар я ойламай қатырар. Бірақ, қарғап жүрмесе осы күнгі қазақ халқының адамдарына осы айтқандар... «Нені ексең соны орасың» дегендей, менің осындай «оны-мұны» жазғанымды оқығандар ғайып (айып) етпес. Қандай жайлы болар еді: болыстар бейшаралар үшін алым-салым салғанын сақтықпенен байқап алып салса, кедейлерге обал ғой! Қазынаның ақшасынан да оязнайға сөйлетіп алуға да болады ғой, күллі аз ғана өсімін беріп теңгеге 5-6 тиын жылына болады.

Қулардан ризығы алғанда 1 теңгеге 2 теңге өсім келеді. Солай қылғанда халыққа пайдалы және ең жақсы жері пәле болмайды, дау-жанжал болмайды. Қырдағы алғаннай ноғайлардан онсыз да біздің халықты сорып жүрген.

Азар болса, болыстарға ақша сататындар тегін шай бермес, асқа шақырмас, пәтерге де түсірмес. Сонда да бұл түк емес. Салықтың пайдасына бір ішіп-жетген тамағын қимаса, халыққа басшы болғаны – фәниге және өзі халыққа пайда келтіруге ант берген.

ХАТ БАСПАХАНАҒА

Қазақ газетіне жазатын кісілер газетті мейлінше мақтап, қырдағылар таңсық көріп оқиды деп жазса да, газеттің бұйрықтан басқа сөздер жазылатын бөлікте қазақтар турасынан һәң нәрсе жазылмай жатыр. Газет шығарушылар мағлұм қылса да: қазақтарға өздерінің тарихтарынан һәм өлең-жырларынан жаза алады деп. Осыларды жазуға кім көмек береді, хат жіберіп тұратын қазақтардың өздері болмағанда, халықтың рәсімдерін жақсы білетін һәм күйді көріп, халықтың әбден білетін жақсы қарияларыменен таныстар болмағанда. Сол қариялар, бірақ, газетпенен араласпайды я хат білмеген себебінен я оқуға мәнісі келмей, қырдағы қазақтардың бәрі, азырағы болмаса, ғылымдымыз деп жүреді. Бәрі-бәрі молламыз дейді. Сонда да жазуға мейлінше шорқақ. Бағсы баршаға мағлұм емес пе, осылар газетке жазатын моллалардың көзіне түспей ме, халыққа пайда келтіруге ойлап жүрген, қазақ халқының өз алдына өлеңдері бар. Кім білмейді: қазақтың ақындары Шортанбайды, Шөжені, Орынбайды, Найман баланы, Шерниязды... ..Құнанбайды һәм хайриларын. Қазақтарға осы ақындардың қайсысының сөзі күшті екенін білдіруге жені бар ма!? Шерниязды ойласақ, қызыл тілінің арқасыменен жаны қалған. Шөже «Қарымбай» секілді сараң кісіден сый алған. Сол ақындар өздерінің өнерін бай қазақтың алдына шығарған, соларды мейлінше мақтап бір жақсы адам қылып, сол байлар айтқандай болмаса да, осы күнгі жас ақындар да алдыңғы ақындардың қылғанын қылып – осы уайым емес пе!? Ақындар үндемей жатыр, оларды газетке хат жазатындар байқамайды. Қырда жас қазақтар да бар – фельд-

шерлер. Қазақтардың арасында білетін, солардың тілінде газет шығарып жатса да, олар жым-жырт жатыр. Солар керуен талап, уақ адуакат арызшы болғандарын жақсы кереді. Міне халыққа пайдалы іске болысқандарында, қазақ, өздерінің тек жарамды балаларына тәңірі жарылқасын айт! Сорларыңды көбейтіп жатқан «фельдшер келеді, қой сой, үй тік, тілегенімді қыл!» – дейді. Егер газетке жазушылардың сөздерінде (2 нөмір) газеттегі А.Ш. тәрізділердің бір мақалдай растық болса, бұйрықтан басқа сөздер жазатын бөлігі мұндай болмаса керек еді, құр босқа мақтағанда да бір тәуір пайдалы сөздер жазуға керек еді. Оны моллалар һәм білеті қазақтар жазыңдар: қазақтардың балаларын, шәкірттеріңді; қалай оқытатындарыңды жақсы білесіңдер: қырда кім болса, соның молла сақтай бермейтінін. Сол себептен һәркім хат біле бермейтінін және жақсы білесіздер: қырда әдепшындық жоқ екендігін. Соған адал-әділдіктің жақсы ғибрат көрсетіңіздер!

Сіз, текті қариялар, газетке көмек беріңіздер, көрген жақсыларыңызды бәрін айтыңыздар! Өздерің жазды күні кешке таман айтатын, төбенің басында, құдықтың қасында отырып я қысты күні – ауылдастарыңның үйінде қонақта отырып айтқандарыңды, көргендеріңді – қазақтың жақсыларыменен бірге жүріп, қалайша атақты билердің билік қылғанынан, дау бітіргенінен – Жарылқап, Алшынбай, Мұса, Құнанбай һәм ғайри жақсылардың пара алып, жібек шапанға, қалтасының пайдасына қызықпағандықтарын; осы күнгі билерге, «лай судан балық ұстаймыз» деп жүрген, өсиет етіп, ғибрат беріңіздер!

ҚАРҚАРАЛЫ ОЯЗЫНЫҢ КОТАН-БҮЛАК, ЗАПАДНИ БАЛҚАШ, ЗАЙСАН ЕЛДЕРІНДЕГІ ЕГІННІҢ ЖАЙЫ

Қыр халқы бос жүреді. Бос отырған бастарына ауыр сын тумаған соң мехнат-жұмысқа иленбей мал шаруасыменен күнелтіп жүрді. Мал бағу өз жөніменен жүре береді. Өлгенге шейін бір қазақ мал бағуды түзеуге ойлаған жоқ, қанша заманнан бері ата-бабаның жолыменен жүреді де отырады.

Соңғы 15 жылдан бері айтылмыш елдерде һәр ауылда егін сала бастады, әсіресе кедейлер қаражат қылып. Әсіресе көзге түсетін болып егін кәсібін қылған марқұм Тарабай деген. Тарабай – мейлінше ауқатсыз болып қалса да, ғайыры кедей қазақтардай жаманға айналып ұрлық қылған жоқ, таза болды. Өз мехнатыменен егінге айналысты. Сол марқұм айтып отырушы еді: «Алғаш жиһатымменен тауып тоғыз тақия бидай салдым», – деп. Сонда қатыныменен жаздай егін басында Тоқырауын бойына жатыпты. Құмды жерде және біреу-мірей шауып кете ме деп қорқады да жүреді. Себебі сол уақытта елдің мейлінше тынышсыз уақыты еді. Сонда да Құдай жарылқап, егін жақсы шықты. Екінші жылы тағы егін салып, «бай» атанып, өзінің ағайындарын жиып егін салдырды. Осы уақытта да ағайын-балалары Тарыбай марқұмның өзі өлген соң да недәуір қып егін салысып жүр. Тарыбай марқұм ешкімді алдап, кедейді ренжітіп, жаманшылық қылған жан емес. Сол тақырыпты қырда «жақсы қазақ» болып атағы шыққан жоқ.

1880 һәм 1882 жылдардай жұтта көп қазақтар жарлы болып қалды. Сонда кедейлер бұрын бейнеттерінен егінге айналысты,

Тоқырауынның қабағында арық қазып, тоған қылып, өз алдына жатақ болып...

Тоқырауынның егін салатын жері Балқаш теңізіне (!) жақын. Сол себептен жазда күн ыстық, жаңбыр аз болады. Сол үшін егінді суарады: 3-4 иа 5 қайта бидайына иа жеріне қарай – құмды ма, топырақты ма. Кедейлер жиылып Тоған салуға жер аз деп, Тоқырауыннан бұрып 3 шақырымдай жерге де жүргізді, арықтың тереңдігінен бір жарым кез, енін екі жарым кездей қылып. Осы жұмысғы қазақтар онша тоқ жүрмей-ақ жалғыз күрек, шот пенен істеді.

Қазақ тып-тыныш жатып, еріншек, неш нәрсе қылмайды деп ойламаңдар! Олар қайратты, жұмыстың бәріне жарайды... Бірақ (оларды) қозғау керек.

Апрелдің аяғында жатақтар егін сала бастайды. Жаман саймандарыменен солар жұмысғы оңайырақ қылу үшін егіндікке құлақтан су жіберіп босатып алып, жаман тіспенен (соқаменен) жыртады. Сол тіс ұнамсыз, жыртқанда жерді алуға дәйім басып отырмай болмайды. Кедейлер жақсы соқа ала алмайды. Оязнай мекемесінен жақсы соқа алып баруға жазыш тұрам-қара ұзақ жақта кедей қазақтың шамасы жоқ, ұлық бұйрық қылса жақсы болар еді: болыс соқаны егін салатын жерге жеткізсін деп. Егінді майдалайтың «борона» деген аспапты қазақ білмейді, талды байластырып майдалайды. Солай қылып енгізді (өгізді) жұмысташнан ұйқастырып қалып бидайды оңды өсірмейді. Жаздай жұмыс бітпейді. Жатақтар жаздай жатып ыстықта егінді суарып жатады. Сонда бірақ су қосқан айранменен күнелтеді. Жатақтардың аттарының соры аптап ыстық емес, жаздай егін садып қиналғандарды шыбын жеп тастайды. Тоқырауында көп сол. Кедейлерге көмек беріп ат, тамақ беруге бай ағайындары ойламайды. Мұнысы қадай?

Бұл жатаққа әлі аз. Бұдан жаманы бар. Ағұста (август) егін ора бастайды. Сол уақытта тамақ аздықтан жалғыз асырап тұрған сиырлары суала бастайды. Сорлы жатақтар жұмыс қылып егіндерін ора береді: «Құдайдың басқа салғанына кім көнбейді!» деп.

Бейнет ете беріңіздер, ағайындар, табан ет, маңдай теріменен қылғандарың арамнан дәурен сүргеннен жақсы! Құдайға сеніңдер – Құдай деген қор қылмас!

Онан соң орған бидайды біздің жатақ қазақтар мұжықтарша орып ұрмайды, қырманда атыменен бастырады. Қырыманды егіндіктің маңына істейді қатырып, аттың тұяқ батпайтын қылады Жатақтар ат тауып та ала алмайды. Бір айдағанда, ең болмағанда, 5 ат керек. Осыдан бай қазақ көп пайдаланады: аттарымен сағаттап иа күндеп бидай бастырғанына көп ақы алады. Осылары ағалардың ұят емес пе, өз інілерін ренжіткендері!

Тағы бір жаман жері (о, дариға-ай!): табан ет, маңдай теріменен жатақ сорлының тапқанын, көбінесе, уақ саудагерлер пайдаланып кетеді – сарт-ноғайлар һәм ноғайша боп кеткен қазақтар жейді – сорлыларды не болса содан. Бүгінде қырда шай ішу бәріне де әдет болып кетті. Қалада теңге 10 тиын тұратын кірпіш шайдың он алтыдан бір жартысын айтылмыш саудақорлар өздерін артық санап қазаққа екі пұт бидайға сатады. Базарда 2 пұт бидай ең болмағанда (1) теңге жарым, 75 тиыннан пұты және бір кезін өздері 7 тиынға алып 1 пұт бидайға сатады. Сол қу алдауыш саудақорларды «жақсы» атанатын пара жегіш қазақтар сүйеді һәм өз тамақтары үшін халықты сатып, залымдарды шақырып алады. Ұлық осыларға бір тыю қылса, жақсы болар еді және сол саудақорлардың көбісінің быландары (ығландары) жоқ. Сол саудақорлар жолдарын өз кездеріменен сатып, бидай алғанда да өз пұттарыменен өлшеп алады. Байқап қарасаң, қай жерде болса да сондай алдап алғыш қулар!

II

Тоғанның бас көмейіне су жиюға суды байлайды қорған қылып. Солай қылу бағсы уақытта тоғанның өзіне шыққан рашетта ең көп шығады және сол байлауды келістіріп, су қалмаған соң жылдам бұзылып түзету керек бола береді. Сол көп шығын шығарады, һәрдәйім жұмыскер даяр болмаған соң Тоқырауын өзенінің суының мол-аз болмай, басындағы тауларда қардың аз иа көбінен Тоқырауынға құятын өзендер Қараменде, Егіз, Қойтас, Қасыбай, Теменбай, Жіңішке һәм Жалаңаш. Осы кішкене өзендерде су аз һәм егін де аз салынады.

Қараменде, Жіңішке, Егіз Қойтас, Төменбай өзендерінде су төмен жатады, ортасынан сол себептен суды тоған қазып шығарып қазу қиын, көп расшет керек және шығарып алған күнде де шығынды пайдасыменен тулау қиын. Себебі, сол өзендерде судың тасығанынан һәм жазды күнгі жаңбырдан. Біздің қырдағы өзендерде сондай және сол өзендердің қабақтары келісімсіз тастақ иа биік. Сондай биік қабағынан қазақтар тоған шығаруға халі келмейді. Жұмыстың мәнісін әлі жақсы білмейді һәм аспаптары жоқ.

Тоқырауынның арнасы құмдық, сол себептен Балқаш теңізіне жетпей-ақ құриды.

Тоқырауынның орта жерінде судың құрымай жатқаны өсіп тұрған ағаш-талдан. Бұрын екі қабағы да тал екен. Осы күнде де талдың бағсы жерінде күн тигізуіне.

Жатақтар жазды күні ағапған оны-мұны істейді: қималы шелек һәм үй ағаш істейді. Сол үйшілер көп елдерге жабдық істеп береді.

Әр тоғанда орта есептегенде 10 үйші жатады. Тоқырауын бойындағы тоғандардың ұзындығы орта шамалағанда 2 жарым шақырым болады. Сол үйшілер ағашты көп қырып, қатты зиян келтіреді. Тоған кімдікі екеніне қарамай, обалын ескермейді: ағаштың суды сақтап, судың ағашты сақтайтынын білмейді. Үйші қазақтар сондай надандық қылған соң өздеріне де һәм халыққа да көп зиян келуге де кәдік. Егін шықпай қалып, су азайған соң һәм Тоқырауында суармай егін шықпайды.

Ұлық үкім қылса көрім болар еді: талды қыра бермесін деп, әсіресе тоғанның басындағы талдарды.

Семейдің обласнай праулиениесінің (Семипалатинское областное Правление) 1881 жылғы инструкциясы жазылғанда ел билеушілерге һәм ыстаршындарға бұйырып еді: егін салатын қазақтардың бірін би қылып қойса керек деп, ретті (тәртіпті) қарап тұруға. Сонда да жарлықты һешкім орнына келтіре қойған жоқ.

Сондай қарап тұратын кісілері жоқ болған соң жатақтар жаманшылықтар қылып, бір-бірін ұрласып иа көшіп бара жатқан елдерден ұрлайды. Айтылмыш таңдап қойған биге тапсырса

жақсы еді: һәр тоғанның талын қарап жүр деп. Үйшілер жас һәм кәрі талдарды бірдей қырады. Жалғыз кәрілерді жұтатын болса да осы өздерінің күйіне зиян келтіретін. Осы іс турада жатақтардың өздері ойласа да болатын еді: ағаштың бәрін қыру қиын ба 15 жыл болды, әлі қырып келеді. Талдарды, ағашты қырған соң жыл сайын Тоқырауын суының азайып келе жатқанын білмейді. Бү күнде су аз деп өздерің ойлайсыңдар! 5-6 жыл бұрын мұны һешкім ойлады ма: «сақтансаң сақтармын!» дегенді ойландар!

ТҰРМЫС ЖАЙЫНДА БОЛҒАН ХАБАРЛАР

Қарқаралы оязынан біздің газеттің 39 нөміріне Юсуф (Автор «Юсуф мырза» деп Мәшһүр-Жүсіп Көпеевті айтып отыр) мырза рас жазыпты: қазақтар өздерінің жақсы жерлеріменен пайдалануды білмейді деп. Қазақтардың солайша білмейтіні егін шаруасына, жұмысқа зейін қоймағандығынан. Юсуф мырзаның осы сөздері анық рас, мен де солай ойлаймын және бір сөз: менің ойлауымша, қазақтардың көбісі жерлерін бөтен кісіге пайдаланып қызығын көруге беруге қорқады ғой деп ойлаймын. Бұлар басынып бермей кете ме деп. Сөйтіп бұлар басып иеленіп кеткендер де болып еді.

Мысалы, (18)80 жылдарда Қарқаралы оязының оңтүстік пен батыстараптарындағы, яғни бір (кейбір) елдердің жақсы жерлерін ноғайлар солайша иемденіп кетіп еді. Көп жерге ие болып алды. Сол ноғайлар әуелі азырақ жерге ие болып... бағсы қазақ көршінің көп жерлерімен қосып ала-ала қазақтарды өзінің мейлінше састырып еді. Ғәм бағзы бір алыстағы елдердің жайлауларына да қол салып еді. Қазақтардың ешбір жазығы болмаса да осы мекендегі қазақтардың сондай падалануға бергенінен даулары болса керек. Мысалы, бір ауқатты кісі біреудің жерін сұрап алады белгілі баға беріп, пайдалануға пішен шауып қасынан о қылып бұ қылып, жерді пайдаланып екі-үш жыл отырған соң бойы үйреніп иа қулардың үйретуіменен иесіне хақысын төлемей дау шығарады және міне жаман жері: қашан да болса да бай жеңіп шығады. Бағзы уақыттағыдай кедейлер жерінен де айырылып қалады. Сондай даулар әсіресе Едірей елінде көп

Һәм өзге елдерде аз емес – қырда сондай даулар болып жүретіні мейілінше мәлім. Егін жайы турада сондай таластар болып қала береді. Біздің қырға бір жоні жоқ ғадат неше заманғы рәсімдер жүреді. Біреуді күшті кісі я күшті тұқым деп адал-арам болса да жалпылдатып жүреді. Біздің заманның заңымыз ұлығымыз жоқтай жабайылық менен қаңғырып жүргендей күшті тұқымдар нашар тұқымдарды ренжітеді. Мысалы Қ. оязының Т. елінің 3 ауылының қазақтары 1888 жылда әпрелде өздеріне жақын біраз тұқымның егін жайын тартып аламыз деп әуре болды. Айтылмыш аз тұқымдар егін салып, тиірмен орнатып шаруаға жедел адамдар еді. Егер айтылмыш надандар күшті тоқымдар сол егін жайды «сатып алдық!» деп дау қылса не болар еді? – Көңілге мейілінше тиеді һәм ұятқа қалады. Қырда жиі болып жататын жөнсіз зорлық-зомбылықтар ойға келгенде, бұрынғы заманнан қалған осы күнде қырдағы сондай бола береді, ренжітуді табуға заң шыққан. Мұнда да сол заңды орнына келтіруге ... қызметтегі қазақтар неше жылдай болыс, ыстаршын, би болғандар өздерінің қандай.. жұмысы бар қалайша хукім қылатындарынан һеш нәрсе білмейді. Сондай болыс, ыстархпын менен билер бағзы уақытта қайран қалып аң-таң болып қалады. Ұлықтың жазып түсірген үкімін перуадтап ұқтырғанда да бұларға қандай (Сүлеймен) әулие болса да һеш нәрсе қылмас!

Редакциядан: Өткен 1888 жылы қазақ газетінің 47 нөмірінде жазылып еді: біздің жақтан бір жұмыс деп қызметтегі адамдарға орыстілін білудің кіретіндігі турада. Сол сөзді дұрысқа шығаратын сөз «Переводчикъ» деген ноғай газетінің 34 нөміріне жазылды «Орыс тілінің қандай екендігі» деп, сонысы мынау: тілі бар сөйлейтін кісі мылқаулардан қанша артық болса, 2-3 тіл білетін кісі бір тіл білетіннен сонша артық. һәр адамға бәрінен де заңда жазылған мемлекет тілін білу пайдалы – мекемелерде сөйлейтін орыс тілін.

ЫХТИЯТТЫ БОЛЫС

1889 жылы июльде болған Қ. оязының Б. елінің сиезіне бір кедей арызы бар қазақ келді. Алыстан іздеп келсе, болыс қымыз ішіп отыр екен. Арызын айтайын дегенде, болыс кедей сорлының үсті-басы жұлма-жұлма болып тұрғанын көзінің астыменен қарап көріп, тәкаппарлығыменен кедейге «арызыңды соңыра айт!» деді.

Сол уақытта болыстың ойына келе ме: егер осы сорлының тау малы болса, мынадай қымыз ішіп отырар еді-ау деп.

Һәм сол қырдың ауылбасының қасында еріп жүрген көтермешісі М.Ш. деген бар еді. Босқа дауменен жүрген сондай-сондай кетпақилар болыстың қасына босқа еріп жүретін, қырда һәр болыстың қасында көп болады. Сол М.Ш. дәйім сайланса да сайлана алмай жүр. Мазһур болыс сол М.Ш-ке сонда айтыпты:

Арызқорлар басқа кісінің басын ауыртады, бостан босқа маза бермейді. Түк болмайтынын білсе де, шарифат жолыменен істесем желігіп кетеді. Халық өзімізді де тастап кетуге кәдік. Кімде күнә жоқ!? Сайлау жақын тосып қалуы да қиын емес, осылай емес пе!? – деді. Сонда М.Ш. жауап берді:

Әрине, осы айтқаныңыз рас-ақ! Осындай кедейден не пайда? Кісінің өз халқы разы болса, «шарифат» деп шарифат не айтпайды!? Олай қылмай, мырза болмайды. Әйтпесе, өзіне зиян келеді, – деді сонда отырған өзіндей кісіге қарап.

Сонда болыс өз қарнын сипап, қымыздың тәуір түскенін біліп: «тегенені алыңдар!» – деп алдырды. Жеңі бос кісілер шығып кетісті. Болыс жантайып сұлап жатты, сол уақытға арызқор кедей бағанадан босағада отыр еді, арыз айтатын уақыт болды ғой

деп сорлы қуанып, еңбектеп төрге таман жылжыды. Болысқа жақындап, төмен қарап болыстың бетіне тік қарауға бата алмай, арызын айта бастады. Айтып отырғанда аз уақыттан соң сорлыны: – Үйден шық! – десіп, жүр! – деді. Сонда кедей басын көтеріп маңайына қаранып, бір іске қайран қалыпты: қараса, алдындағы болысы ұйықтап жатыр дейді. Бірақ қор-қор дем алғанынан тірі деп ойлайтын болып, өз мұрнын ашып. Сонда сорлы сұраушы қайтерін білмей, үйден шықпақ болыпты, «болыс тыныш ұйықтасын» деп үйдегі күтіп салпылдап жүргеннің тілін алып. Сонда арызқор өзін үйдің сыртында керіп, «міне, жақсы» атанып жүрген ұлық қазақтардың не қылғанын біліп, амалсыз мойынсұныпты.

Қырда қызметтегі іс бітіретін, сиезде жұртқа бас кісілердің қылып жүрген қылығын – сол болыстың ұйықтағаны қымыздан ба, сорлының айтқан сөздерінен бе, белгісіз. Әйтеуір осы істің болғаны анық: 1889 жылда июльде Б. елінде.

Сол неше мәртебе арыз қылып жүрген сорлыға болыстың айтқаны: «Мұнда ұры жоқ... мен сиезге ұрыны алып келе алмаймын. Менің сендерден басқа да жұмысым көп...», – деп қоя береді.

Болыстың не жұмысы бар қымыз ішіп, босқа күніне төрт-бес мәртебе қозының етін жегенді – қызмет жұмысы демесе. Мұнысы рас болса болар – болыстың қарны өзгеден бөлек. Етті сіңіре беретін өзгелер солай жей берсе, ауырып қалар еді. Мейрам мезгілдерде қазақтар күніне 10 мәртебе де ет жейді. Сонда да һешкім «сіңіре алмадым» демейді. Егер болыс тамақ жегенді жұмыс десе жарайды. Бірақ, сиез тамақ ішіп-жеп былшылдауға емес, жұмыс бітіруге болады.

Біздің сиездің халі осындай билердің, ыстаршындардың һәм ғайри қызметтегілердің себебіменен солардың һәр қайсысы өз алдына ұйқысынып жүреді.

Және бір байқайтынымыз: болыстардың яғни бәрі жоғарғы айтылғандай ойлайды, бір азырағы болмаса.

БҰРЫНҒЫДАН ҚАЛҒАН ЖАҚСЫ МҰРА

Қазақ халқының бір жақсы мұрасы – «жылу». Бір нәрседен зиян тауып қалғандарға беретін осы жақсы әдеттің қашан шыққаны белгісіз. Осы күнде өзгеріп кетті, қазақ халқының не әдеті өзгермеді!? Қазақ халқының бір көңілді көтеретін әдеті – қонақ күтуі де жылдан жылға бұрынғыдай болмай барады. Бұрын қонақтарды таңдамай қалдырады екен, тек жолаушыменен болса. Осы күнде қонақтарды таңдап сыйлайды. Жақсыларды, күміс ертоқымдыларды, бөлек атшы алып жүргендерді ғана қондырады. Қондырған уақытта көп арамдық-қулық, алдаушылықтар бар – бұрынғы уақытта болмаған.

Бұрынғы бір жақсы жері қазақтың сол еді: бұрынғы уақытта қонақ қылу өз жақындарына көмек тәрізді еді. Бірдемеден зиян шегіп сорлы болып қалған уақыттарда неш нәрсе ойламай, адалдығымен қылушы еді. Егер қонақ жақсы кісі болғанда да: «осы кісі менен тату болайын; бір уақытта пайдасын көрермін!» деп ойлаушы еді. Солай қылғандары мейлінше жақсы, әдепті көрініп, қонақтар да бек риза болып, жүрерде байменен езу туғандарындай амандасып күлуші еді, қимай. Бү күнде қонақ байды алдап, бай қонағын алдайды. Бір-бірін жақсы біледі. Сонда да қонақ ойлап отырады: «сендердің жайың мағлұм – менің үстімде жібек шапаным болмаса, иттей қылып қуып жіберер едің!» деп. Сонда бай ойлап отырады: «Сен маған келген жоқсың ғой, қымызым менен қойыма келдің ғой! Өзің, залым, дәмсіз жалмауыз болған соң, менің ақ үйіме өзгеден бұрып босқа түскен жоқсың ғой! Төбенің ар жағындағы малшыдан жолда кім-

нің қымызы жақсы, кімнің бай екенін тегін сұрап алған жоқсың ғой!? – деп.

Бұрынғы уақытта жолаушы кез келген үйге түсуші еді һәм үй иесі кедей болса да тамақ тауып беруге, сол қайдан ұрлап алса да, сыйлап, одан соң иесіне төлеп береді екен.

«Жылу» да мейлінше жөнсіз болып кетті. Бұрын зиян көріп қалғандарға көмекті ықыластарыменен береді екен: қулық-зұлымдық ойламай. Жақындарын аяғаннан осылары мейлінше жақсы әдет еді. Осы күнде көмек бергізген пара берушідей болып кетті. Қазақтар біреуге бұ күнде жылу берсе, берген кісінің қандай екенін байқайды, байлығының қандай екенін, бұрын мұндай ойламаушы еді. Кедейлерге көмек беруге ар көреді һәм пәлен бір уақытта қайтарып алу қиын деп ойлайды. Бірақ кедейлерге оны-мұны берсе, соның ақысына жұмыс қалдырмаса олай қылмайды. Көмекті несіне береді, есебі халықтың сондай жақсы құрметті жоғалтпауға тырысатын әдетінің бұзылып, құрып жатқаны.

1889 жылда июньде Қ. шаһарында ноғай жағында бүтін бір махалле өртеніп күйіп кетті. Солардың ішінде шаһарда әулие кісінің бірі болып жүрген бір ноғайдың да үйі өртенді. Сол ноғай өзінің даңқ-атағын шығарып, қазақтарды аударып алып, мұрындықтап жетектеп жүреді десе де болар. Сол мырза «жылу» деп көп ақша, жылқы һәм ғайриларын жиып алды. Сол турада бізге таңырқап һәр қайсысы айтты: қазақтар соған бір күнде 40 жылқы, 10 түйе келтірді деп. Сондай жылушыл, «аяғыш» қазақтардың қырдың көңгіштерінің А.Б. деген соқыр кедей ноғайына жылу қылғаны қані? Ол ноғайда сол өртте күйіп еді, мырза болсаңдар, неге сол ноғайға, тым болмаса, азырақ бірдеме көмек бермедіңдер? Аталарыңнан қалған жол-көмекті солай берсін деді ме, аталарыңның жолы солай ма!?

Сендерге не айтайын: тек аталарыңа тие берсін! Бірақ, халықты сол сияқты қор қыласыңдар!

ӘНГІМЕ

Иса деген бір жас қазақ жігіт орыс медресесінде оқу оқып жүрген, бір күні елінің болысына келсе, болыс өзінің тілмашының үйінде отыр екен. Мазгур Иса жазды күні оқудан босап өзінің қаласына барған екен, тамыр-таныстарын аралауға.

Айтылған тілмаштың пәтері кішірек қана үй екен. Күн батыс жақта бір-ақ терезесі бар. Сол терезенің алдында хат жазатын үстелдің бер жағында үлкен әбдіре сандықтың үстінде болыс, тілмаш һәм және жақсы киінген екі қазақтар отыр екен. Тілмаш сол отырған қазақтардың біреуіне жылдық билет жазып отыр екен.

Иса кіріп келіп сәлем беріп, болысқа қол беріп орысша амандасып һәм тілмашқа орыс рәсімінше өз ісін (бизнесін), айтып берген екен. Тілмаш қазақ ішінде бұлайша орысша білетін болған соң қайран қалыпты және сол болыс қырдағы жуандығына, қымыз ішімпаздығына һәм ғаирларына (ұсақ-түйегіне) мақтанып тәкаппарланып жүретіндердің бірі еді. Рас-ақ қазақтар сол болысты сайлап болған соң айтысыпты: болысқа мейлінше лайықты кісі деп. Мейлінше жуан, жалқау, менмен (менменшіл) бай һәм қаз және сондай-сондайлары бар деп.

Және өз алдына бір сөз бар. Кәрі болыс жәрмеңкеде ұрыс-талас шығармауға жүретіндердің басы болып жүріп бір үйге барып кіреді. Сол үйде Керекуден келген бір жас сұлу бар екен. Апыраңдап жүрген бозбалаларға өз бұйымын көрсетуге. Келген үйдің ішінде май шам жағып, аласа дөңгелек үстелдің үстіне қойған екен дейді. Үстелдің үстінде бір тегене қымыз түр дейді. Сол қымызды жігіттерге айтылмыш жас сұлу қыз құйып

беріп отыр дейді. Жігіттердің қалжыңдап-былшылдағандарын қызық қылмай айналған кәрі болыс, 50 шамалы жасы бар, бір көзі соқыр, жәрмеңкеде рет түзеп жүрген кісі осы үйде өзіне лайықты орынға орнығып тұрып отырды. Тіс қаққан қу үстелдің ана жағында есікке қарсы сұлуға жақын отырды дейді. Сұлу бір ыстақан қымыз құйып болысқа береді. Болыс алдыңғы ыстақанды ішіп, екінші ыстақанды бозбалаларша қыздың өзіне ұсынған екен, қызы құрғыр алмады дейді. Отырған жігіттер сақсақ күліп, біреуі қулық мысалын араластырып қызға айтты дейді: – Отағасының ұсынғанын алыңыз, әкеңізден де жасы 2 есе үлкен емес пе, қолын қайтармаңыз! – деп. Сонда болыс қызға қарай салып, айтты дейді:

– Мына сақалы құрғырға қарамаңыз, әлі де болса бозбалалардың көбін алып жығатын қауқарымыз бар, – деп.

Сонда да болыстың бұл сөзі өзіне һешбір пайда келтірмейді. Зиян болмаса, бозбалалар бұрынғыдан жаман сақылдап құлап күліпті. Сонан соң болыс мейлінше ашуланып, жігіттерді күшіменен қорқытуды ойлайды:

– Сендерді оязнайға алып барамын, сендер не бұзықшылық қылып жүрсіңдер!? – деп.

Жігіттер қорқа қоймапты һәм болыстың өзі болса шығып кетіпті.

Бағанағы тілмәштың үйіндегі болыс амандасып болған соң, Исадан сұрапты: – Қашан оқудан шығасын һәм қандай шен аласың? – деп. Иса жауап беріпті: – һешбір шен алмаймын һәм оқудан тез шыға алмаймын, – деп.

Сонда бір қазақ болыстан сұрады дейді: – Бұ бала мырза әлде тілмәш болар? – деп. Болыс жауап беріпті: – Бұ бала тілмәштықты не ғылсын! Төре болады, – деп.

Қазақ тағы айтады дейді: – Қандай төре болғанынан да қырда жүргені жақсы, – деп. Қырда жүрмесе, өзіміздің «оқысын» деп берген баламыздан не пайда, елде жүрсе пайдасы тиеді, тегін билет жазып берсе де һәм орыс дегеннен жақсы емес пе!? – деп.

Сонда отырған үшеуі бір-біріне қарасып, бір қатты жұмысын ойлағандай болды һәм біреуі болысқа көзін қысып еді, болыс Исаға айтты:

– Шырағым, бір жақсылық қылып, мына жігіттің арызын жазып берсең қайтеді! – деп.

Иса жауап беріпті:

– Шәкірттерге ондай қағаздарды жазуға бұйрық жоқ, жазбаймын! -деп. Сонда болыс айтты дейді:

– Жазбасаң да істің мәнін саған түсіндірейін, құтылатын бір низам тауып берер ме екенсің! – деп.

Иса:

– Мен нешнәрсе білмеймін. Менен неш ақыл сұрамаңыз! – деп жуымайды.

Болыс:

– Сенің пайдаңды қашан көреміз? Өзіміз оқытып едік, сенен басқалары жазып жүр ғой! Олардың мұрнын кесіп алған жоқ. Қайта, олар жақсы атанып, заңныңды біліп жүр, – деп.

Иса көп таласып, мол жазып, жүректерінің, ақылының аз екенін айтып әуре болмапты. Таласқан менен оларға Иса мәнісін айтып ұқтыра ала ма: олар өздерінің заманына қарай зұлымдықты, байлықты қарақандарының жаман ниеті менен кеміген ұғымына біздің сорақы атқа мінер зұлымдар атақты болып бұқарадан ұрлап, өздеріне байлық жияды.

Айтылмыш болыс Исаға істің жолын айтқысы келіп, арыз турада ақыры айтыпты. Сол жұмысы мынау:

Сол қазақтардың бірі С. биылғы 1889 жылы жәрмеңкеде бір ақша сататын ноғайға бермек недәуір борышы бар екен.

Осыны адам айтар емес көп сондай өсімді біздің өсімге бергіш ақшасынан (мынан) ноғайлар, қазақ-орыстар келістіріп алады. Мәзкур (әлгі) қазақ С. жәрмеңкеге қой айдап келген екен. Сатып ақшасын ноғайға апарып берген соң ноғай әбдан жалмауыздығынан приказшігін жіберіп, қазақтан ақша алмаймын, қой аламын деп базар бағасын арзан қылып. Приказшікке қазақ С. қой бере алмаймын деп болмапты. Сонда да приказшік мазасын алып қоймаған соң, қазақ қой ашуланып «сөйлем» деп салыпты. Осыны бай ноғай естіген соң бек қаһарланып приказшігіме (приказчик) бұлай дегенің «деп», судьяға барып арыз қылыпты. Өзінен жалған қосыңқырап қазақ түп-тура өзімді боқтады деп осыларды өтірік куәлар расқа шығарыпты. Сонда

бірталай қазақтар шығып ноғайдан алған шай, азырақ ақша үшін, ұяттарын сатып кеткені: қазақ С. отыз тенге ыштраф тартты.

Оу, ағалар, қарыз алатын уақыт келе жатыр, оттан сақтаныңдар! Күйерсіңдер! Сендерді бір пайдакүнем қулар қор қылмасын! Өз жұрттарынан қашып шыққан зиянды болған соң һәм меймандос қырдан орын тапқан осы қырдың өзінің қалаған мақсаттары үшін айтылғандардай надандардан алатындары жалғыз мазақ емес.

«АНҚАУ ЕЛГЕ АРАМЗА МОЛЛА»

Екінші нөмірде қазақ газетінің биыл тоғызыншы январда шыққан «Туркестанские ведомостиден» алып басқан Нұржан баласының хатын, Қапалдан жазған.

«Туркестанские ведомостиға» бұл Нұржан баласы жазады: «қазақ халқы соқыр надандылықпен көрмейді не себептен күннен-күнге кедей болып бара жатқанын. Қазақ халқы надандықпен ойлайды – қазынаға алым-шығын тартып кедей болдық» деп. «Бұл олай емес, – дейді Нұржанов мырза, – бұл аламанның үйретуі бойынша қазақ кедей болады, ас беремін деп, қазақ асты қойған күні байып кетеді».

Мен ғұмырымда талай түйсіксіз адамдарды көрдім, бірақ оның бәрінен мырза Нұржан баласы өтті. Нұржан баласының хатын оқығанда, менің ойыма қырдағы бір бақсы түсті. Құтырған ит қапқан кісіге бір бақсы шақырған, бұл бақсы «құрымайсың» деп ауруға иттің қу-боғын жегізген. Мұнан дәрмен болмаған соң, аурудың оң жақ құлағын кесіп алған. Бұл бақсы да, мырза Нұржан баласы да үйлерінде отырып жынданса, біздің жұмысымыз жоқ болар еді. Бұлардай адамдар ошақ басындағы бүлігін дүнияға шашар. Кедей ақылдан халыққа кесапатты сөздер шығарар. «Түркістан» газеті Нұржан баласының жазғанын басқан, мұнымен ақылы жұп болған себепті «Түркістан» газетін басатын да, «Қазақ» газетін басатындар біздің қазақ халқын билейтін мекемелердегі адамдар; бұлар қазақ халқы астан кедей болады екен деп ойланса, халыққа үлкен залал болады. Оның үшін төменгі сөзді бақсы бізге ықтиярсыз жаздырады. Һәр халықтың өз рәсімі бар, Һәр түрлі мұсылман, қазақ халқы қол қусырып я құшақтасып амандасады, Росиа (орыс) халқы бөркін алып, қол

ұстасып... Бұл екі түрлі рәсімнің тұқымы бір. Осы секілді қазақ халқының асы дүниедағы халықтың бәрін де бар. Осылар сияқты рәсім бір түгілі мың бақсы ойнаса да қойыла ма?

Нұржан баласы ас 1000 теңге я 3000 теңге тұрады дейді. Бізде осындай үлкен ас, турасынан жазамыз, алпыс я жүз ат шабатын ас, қандай бай болса да, бір кісінің қолынан келмейді. Асқа даяшы керек, үй керек, жабдық керек, бұл үйлерге аяқ-табақ керек, самауыр, шынаяқ керек. Мұның бәрі бір үйден шықпайды. Қанша бай болса да, аста ұрыс-жанжал болса, ас иесіне ұят-ақ. Кәржілік жауырынға өкпеледім деп кек сақтап, жанжал қылатын зұлымдар ақылсыз бақсыдан да көп. Ас беруші мықты болмаса, жамандар жанжал шығарар. Жоғарыда айтылмыш себептен бұрынғы қай уақыттан ас я аталы жұрты я халық құрметтеген кісіге беруші еді. Бұл уақытта орыс алғаннан бері елге тыныштық болып, бұрынғы шабушылық замандағы ата-ата ұлы болып қазақ халқы бұл күні қойды. Осы күнде қазақ ата деп намысқа шаппайды, файдасына шабады; туысқан деп бір қостас болмайды, шаруа деп болады. Бұл себептен бұрынғыға қарағанда, ас та қойылып барады. Қарқаралы оясында соңғы он жыл ішінде бірақ үлкен ас болды. Ағыбай батырдың бұл асында Қуандықпыз деп Қараөткел қазағы төбелес қылды.

Халық ас беруін қоя бастаған соң, жел айдаған қамсы мінезді моллалар: «ас берген күні құран шықса жарайды» деп халыққа үйрете бастады. Асты қойғызса, дүния амалын ойлаған, құранның әділ сөзін халық мінезіне бұрмалаған моллалар қойғызар, Нұржанов мырза сияқты бақсылар иттің қу-боғын жиып жүргенде.

Қазақтың шаруасына астың қанша залалы бары – енді соған келейік. Асқа қазақ айыптыны сояды. Мынаудан-саудан қалған мұны қазақ бері болса ағайынан, ары болса өз елінен текке я арзанға сатып, айырбастап алады. Бәйге түйе деген сөз осы күнде мақал болды. Бұрын шын түйе деген болса да, осы күнде бәйге түйенің құны терісінен қымбат емес.

«Жүз түйе», «жүз жылқы» деген бәйге бұл күнде бос сөз. «Жүз теңге» деп бес теңге тігеді. Жүз бес тиындықтан қазақша теңге де, теңге бес тиын күміс те теңге, қайсы аста жамбы я құндыз тігеді. Осы күнде бұл соңғы бәйге ертегі есебінде халықтың көбі «түйе тігемін» деп тері тігеді.

Бұрынғы жақсы астардан бұл күнде бос мақтану қалды. Қазақ шаруасына астан пайда болмаса, залал емес. Асқа сояды, бәйгеге тігеді малдың ең жаманын. Қыс болса бұрын жазғытұры қарасуық жаз болса, қатар малдан асыл алатоғынын қонаққа соятын.

Қазақ халқының ас, қонақасы бұрын жеңіл-желпі, мал науқасы арқылы жаман тұқым шашатын малдары уақытым ұсталып, жақсы малдары тұқым шашып, мал тұқымы соным тұр. Мал баққандар болады. Жаман қошқар бір қора қойды бүлдіреді. Қазақ жаман малын ұстамаса, мал тұқымы азый кетер еді. Жақсыға сасықтар қалып қосқан соң, қырда сарая түк ұстамайтын байлардың ел амалын жұрт тышышта азым тал жаман малдары тұқым шашқан себепті. Нұржан баласына расхотын патшалыққа төлейтін алым-шығымын жарастырып қазақ халқы астан кедей болады дейді. Алым-шығын бұл ас расхотына қарағанда түк емес, Нұржан баласының білуі бойынша. Рас па мұнысы, осы бақсының Қарқаралы оязында 32.000 үй кейінгі 10 жылда бір-ақ үлкен ас болды. Солтүстіктегі қазақтар Омбы, Қызылжар оязы Росиаға бұрын қараған, шапқыншылық бұрын қойылған, асты аз береді. Оңтүстік Жетісу қазағына қарағанда, бұл себепті Қарқаралы қазағы Жетісу қазағынан аз. Омбы, Қызылжар қазағынан көп ас береді. Қапал оязында 10-20 мың үй. Қапал қазағы Қарқаралы қазағынан ас он қайтара көп берсе, жылға бір үлкен ас келеді. Қапал оязында бір жылға сондай бір жылғы үлкен ас 3.000 теңге болады. Нұржан баласының бағалауы бойынша, бір жылда қазынаға Қапал қазағы тартады түндік земски деп үй басына бес теңге елу тиыннан. 3.000 теңгелі ас расхоты 20.000 үйге тарса 15 тиыннан келеді. Сөйтіп, ас расхотынан қазынаға төлейтін ақша үй басына 36 қайтара көп. Бір жылда 20.000 үй Қапал оязындағы қазынаға тартады түгін земски деп 110.000 теңге. Әгәрдә осы ақшаның бәрін қазақ асқа ұстаса, 3.000 теңгелік астан 36 ас, 1.000 теңгелік астан 110 ас бір жылда берер еді. Қапал оязының қазағы 36 яки 110 ас береді деп бір жылда бақсының да бір түйсіксізі айтар. Қазақты алым-шығын кедей қыла ма, жоқ, ас кедей қыла ма, оқушылар ақылға салыңдар! Алым-шығын ақшасы 110 қайтара көп ас расхотынан.

АШЫҚ ХАТ ХАЖЫЛАРҒА

Жылына Меккеге Ақмола һәм Семей облысынан 100-120 кісі сафар барады. Бұлардың көбі жаңа хажылар алғаш баратын Мекке жолына. Хажылардың қайсы бірі Меккеге үш қайтара барады әлі келген мұсылман үш барсын дегенмен. Жаңа хажылар еш хабар білмей чума деген ауру жайынан, білмегеннің жазасын Сиуастоболда (Севастополь) тартады. Мұнда карантин деп ұстаған соң, хажылардың ер көсемдері ұрланып билет алып, ұрланып карантиннен өтіп кетеді. Көп ақша төлеп, зұлым адамдарға бүгежектеп жасқанып қор болып. Адамның бәрі бірдей көсем ер бола ма! Хажылардың қалғаны болса ақша ұстап үйіне қайтады.

Бос ақша шығып өз ақшасына хажылар уайым қайғы сатып алмас еді.

Егер һәр қазақ газеті арқылы чума һәм оба деген аурудың қай жерде қандай екенін біліп тұрса, «Қазақ» газеті мұнан былай чума, оба жайын басып тұрады. Бұл аурулар Мекке жолында қай жерде бар? – Арабияда Аддин деген қалада февральдан 7 апрельге шейін 157 кісі чума болып ауырған, 117 кісі мұнан өлген. 8 апрельден 14 апрельге дейін 119 кісі ауырған. Мұнан 81 кісі өлді. Джиунда 26 әпрелден 19 майға дейін 46 кісі ауырып, 31 өлді.

Ақырында Порт Саид деген қалада 30 әпрелден 7 майға дейін 10 кісі ауырып, 9 кісі мұнан өлді.

25 май 1900 жыл. Омбы

ҚЫТАЙ ҚАЗАҒЫ

1757 жылы Абылай Әбу Әл-Фид бин Қытай астанасы – Пекин шаһарына барып, «уаң» дәрежесін алып, Алтай-Сауыр тауларын мекен етуге ерікті болып қайтқан екен. Ол кезде Қытай падшасы «Нсзан-Лун» еді.

Алтай-Сауыр таулары қытай заңында моңғол жері саналса да, бос жатқан себепті, Әбу Әл-Фид керей қыстап, жайлап жүре берген. Істің анығына қарағанда, керей елі Алтай-Сауырда қан төгіп, найзаның ұшы, білектің күшімен қалмақтан жеңіп алған: бұған әр уақыттағы керейдің батырлары, көлдің толқыны дәлел.

1913 жылы керейден Пекинге депутат барып, биыл қыс қайтып келеді; ол Думада бір өзі сөз сөйлеп, халыққа еш пайда келтірген жоқ; «жер қытайлық болмаса, қытай жеріне қарай ауамыз, бізге Қытай жер тауып беруге міндетті» дегенді алып келді.

Алты округті (болыс) елі, қалмақтан зорлық көре берген соң, Ерен-қабырға деген жерге ауып кетті, барған жерінде күйзеліп тұр. Алтай-Сауырдағы ендігі керей Ерен-қабырғаға ауамыз деп тап-тап береді, онда барғанмен сыярлық емес. Сонда да олардың айтатыны: жерді кім алса, біз соныкі; қуып жіберсе, баяғы «Ақтабан шұбырындының» кебін киерміз, көпбен көрген ұлы той... – дейді.

Биыл әпрел ішінде жұрт болып кеңесеміз деп керейдің жақсылары Алтай-Сауырға жиналысты. Онда татымды сөз болған жоқ, жер мәселесі қозғалған жоқ. Жалғыз-ақ Мами әмбі өрнек-жол болсын деп, бір ұрының сұқ қолын үш бүйінімен шаптырып тастатты; ұрыларға осындай әртүрлі жаза істемек болып тарасты.

Бұл жиылысқа Оспан әмбі бармады. Ол Россия консулына арыз берген: «мың жарым үй орыс патшалығына қараймыз», – деп. Петербордан Оспан әмбіге консул арқылы естірткен: «– Қытай, орыс һәм моңғол шекарасы ашылғанша, Оспанның тілегіне еш нәрсе айта алмаймыз», – деп.

Оспанның арызында жер Керейдікі екендігіне толымды дәлел жоқ деседі. Оспан әмбі Петерборға барып патшаға жолығамын деп жүр, пайдалы іс бітіріп қайтарлық сөз, құрған план жоқ, құрғақ аман-салам болса керек.

Қытайдан орысқа, орыстан қайта қытайға кіріп жаманатты болып жүрген Керей ұлықтары да бар көрінеді.

Орысқа қараған қазақтың партиясы керейде де ашылды; мал бағып шаруа қылудан жұрт екі-үш жылдан бері қалып барады. Қытай бір шауып, қалмақ екі тонап, саудагер үш алып керейдің ұйытқысын бұзып, мазасын қашырып тұр.

Жер қайғысы, көші-қон, шаруа керейге батып-ақ тұр. Бас қосылмай, береке-бірлік қаланбай тағы тұр.

Бұрынғы Әбілхайыр, Абылай замандары дәлел – осы күні Қытай керейдің басында.

*Арыс ұлы.
«Қазақ» газеті, № 68, 1914 ж. Самар*

ҰЯТ-АЙ!

Дарвин, Уэлс, Спенсерлерден бері ғылым жолы адамзат барша «туатын, өлетін» затпен бір тұқымдас дейді. Адамзат екі аяқты сөйлейтін сөзді, ұятты болып өзге қалған хайуаннан айырылады.

Осы 20 ғасыр басында үкімет мұжыққа дүре салуды жол қылып шығармақ болғанда адам баласынан озған, күн жоғалмаса аты жойылмайтын Лев Николаевич Толстой «Русские ведомости» газетасына хат жазып жария қылды. Сол Толстой жазған хаттың аты «Ұят» еді. Осы хат атын өзге сөзге аударсақ, мағынасы мынау: біз адам емес пе едік? Ұят біздің белгіміз емес пе еді? Осы жалғыз белгіден айырылып, ана төрт аяғына сыйынған аталарымыздың аулына қайтқанымыз ба?

19 ғасырдың аяғында бірнеше адамдарды үкімет асып өлтірмек болғанда орыс философы Владимир Соловьев жұрт жиып сөйледі. Адам баласын асып өлтіру христиан жолынан тысқары деп. Осыны жария қылып айттың деп үкімет В. Соловьевті Петербургтен айдады. В. Соловьев қылған ісі, ғұмырындағы мінезі, Л.Н. Толстой мен Г.Н. Потанинде ғана бар. Осы Соловьев философия жолында Дарвин, Спенсерге қарсы еді. Бұларға айтатын дәлелі: «Хайуанда ұят жоқ, адам ұятты», – деп. Франция жазушысы Золя «Адам хайуан» деп роман жазды. Адам баласының сәлекет ісін хайуандықпен қылдыңның мысалы қылып. Міне, көзіміз көрді Балқан соғысын. Мұнда болған істерді хайуандыққа қайтармай ұғынып білу қиын емес пе? Толстой, Потанин, Соловьев бізді қанша жоғары тартса да, біз тырысып шыға қашқан түйедей, төрт аяқтының аулына қашып жатырмыз-ау деймін.

Орысқа газета, журнал шығарып жол ашқан А.Н. Радищев (1749-1802) абақтыға жабылып, он жыл Сібірге айдалған. Осы Радищев замандасы, тағы орысқа газета, журнал шығарып, Еуропа жолын ашқан Н.И. Новиков Шлиссельбург деген абақтысында 15 жыл отырған.

Бауырым Ахмет, Мирякуб!

Сен екеуіңнің абақтың – Радищев пен Новиков абақтысы.

Орыс жазушысы М.И. Салтыковтың «Түзулік пен шошқа» атты мақаласы бар. «Түзулік! Сен бар дейсің, рас па, мен көрмеген күнді сен қайдан көрдің» деп, шошқа түзулікті балтырдан алған. Сонда түзулік айтқан: «Шошқа, сені құдай жаратқанда жоғары қаратпай жаратқан, сен күнді осы себептен көрмейсің», – депті. Сен екеуің істі күнде көретін жұртқа атқарып тұрсыңдар ғой, балтырды басқаға беріңдер.

18 ғасырда «ақыл патшасы» атанған Вольтер еді. Осы Вольтер, замандасы Толстойға неше жол көрсеткен француз Руссо, тағы осы екеуінің замандасы философ Дидро абақтыда жатқан. Осы Дидро қатын патша Екатерина екіншімен хат алысып, патша Дидродан көп ақыл алған. Біздің Россияда абақтыға жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Мельчин, Чернышевский. Морозов абақтыда жатқан. Бәрін жазып болмайды. Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонтов, Тургеновтар айдалған.

Түркияда халықты қатарға қосамын деп сарбаздар абақтыға жабылған, айдалған. Бұрынғы Мадхат пашалар 1883 жылы айдауда жүргенде өлген, осы күнгі Ахмед Риза һәм басқалары да абақтыда жатқан. Шырақтарым, сендерді мінегенде осылармен бір салып мінесе не армандарын бар?

1910 жылы опат болды Г. Дума члены В.А. Караулов. Бұл төрт жыл Шлиссельбург абақтысында отырып, ғұмырынша Сібірге айдалған еді. 1910 жылы жазғытұры 3. Г. Дума дін құрдастығы туралы закон жобасы қаралды. Сонда Караулов докладчик дін бәрі құрдас, дінге бостандық, құдай жолы адам көкірегінде, бұған ешкімнің таласы жоқ деп жүріске салғанда Г. Думаның оң жағынан бір депутат «каторожник» деп хайуандық қылып Карауловтың бетінен алды. Осы надандық, әдепсіздік қылған депутат бір

поп еді. Қазақшаға тәржіме қылсам – қажы Д-ға ісі ұқсайды. Сонда Караулов айтты: «Мен абақтыда отырдым, айдалдым. Міне, сендердің Г.Думада отырғандарың, осы мен атқарған істің аяғы. Мен бұған мақтанамын», – деп. Осы Карауловтың попқа берген жауабы бейітінде тасқа жазулы. Караулов олгенде 3 Дума Уфа губерниясынан депутат молла Тоқаев жас әйел баласына ұстатып гүл әкелді. Досекең бұған не айтар?

Қажы Д.-ай! Осы Караулов, Потанинмен бір қос болмай, сөнімен бір жүріп дозаққа кетейін бе? Жақынға қас қылған Қабыл мен Иуданың қайда екені белгілі еді, бұларға да бір атшы керек қой, жолың болсын.

Х.А. – жақсы Наполеон жауынгер патша болған соң соғыста дұшпандардың сырын білуге Шульман атты бір атақты шпион (тыңшы) ұстап еді. Наполеон берген қазынаға әбден тойып, Шульман жақсы адам сапына кірмек болды. Наполеоннан ақ сүйектікке жол ашатын почетный легион орденін сұрады. Сонда Наполеон айтқан: «Сендей кісілігі жоқ оңбағанға қазына берсем де, орден бермеймін», – деп. Мұны Шульман балаларының құлағына салғаным.

Қ.Б.

«Қазақ» газеті, №57, 16 наурыз 1914 жылы

Оқшау сөз

ТҮРІК. ҚЫРҒЫЗ ҺӘМ ХАНДАР ШЕЖІРЕСІ

(Шәкәрім Құдайберді ұлы. 114 бет, бағасы 1 сом, 1917 жыл)

Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шәкәрімнің бұл кітабы қазақ шежіресінің тұңғышы, қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспасын. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шәкәрім шежіресіндегі кітап жазбақ оңай жұмыс емес.

Шәкәрім жазады: «Қазақтың түпкі анасының жайын білмек болып, көп уақыттан берлі сол туралы естіген, білгенімді жазып алып, және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Ол оқып көрген кітаптардағы сөзді түгел жаза алмасам да, керектісін теріп алып, оған тура келген қазақтың ескі сөздерін қосып, жаздым», – дейді (3-бет).

*«Бір алла бергеніңе сансыз шүкір,
Қалған жоқ зая болып, қылған пікір,
Бітірдім түркі-қазақ шежіресін,
Болса да кемшілігі қисық, бүкір» (109-бет).*

Шәкәрім өзі «бүкір» дегенімен, шежіресі – бала оқытқан моланың қолында болатын кітап.

«Түркі халқы әр рудан қосылып әр түрлі атпен аталған. Нәсілі бір болмаса да, екі түркі ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке яки қымызға қосып, бөліп ішеді де «қаны қосылған қазандас болдық», – дейді. Оны «анда» дейді, біздің қазақтың «құда-анда» дегендегі андасы осы сөз» (18-бет).

«Осы күнгі қазақтың әрбір аймағы он жүз жылдан бұрынғы таңба белгілерін қалдырған жоқ: қыпшақтар 600 жылдардағы Қытай жазушылары жазатын, найза сықылды таңбаларын қол қойған орнына салады. Және 600 жылдан бері мұсылман жұртына кірген керейт, яғни керейлер тіпті ескі замандағы креш [крест] X таңбасын салады» (19-бет).

Осы керейдің креш таңбасы туралы Еуропа шежіре жазушылары мынаны жазып отыр. 1100-інші жыл шамасында¹, Иса пайғамбар туғаннан кейін, осы күнгі Жетісуда көшіп жүрген керейді несториански сектенің [несторианская секта] софылары христиан дініне қаратқан екен. Піспек қаласында көп жыл қызмет қылған бір шежіре қуған адам, орысша археолог, Піспек айналасынан үш мың шамалы зират басына қойған тас тапқан. Осы тастардағы жазу несториан жазуымен жазған христиан дұғасы, дұғадан басқа жазу, мәселен мұндай: христиан, аты Андрей, руы керей.

Жетісуда көп жыл қызмет қылған Н.Н. Пантусов, осы күнде өлсе керек, Ақсу, Нарын деген өзен бойындағы Талас көлінің қабағындағы ескі бейіт, софылардың суретін² кітапқа басып отыр. Пантусов басқан бейіт маңдайшасында, софы үстінде креш X бар. «Бұл бейіт, софы кімдікі?» деп сұрағанда, Ақсу, Нарын, Талас көлінде көшіп жүрген керейлер: «Өзіміздің аталарымыздікі» деген, «Креш X дегендерің қалай?» дегенде, бұған жауап таппаған. Керейдің креш таңбасы христиан креші деген сөздің көп дәлелі бар. Қазақтың қай біреуі сәуірік пішкенде, санына креш X басады, осы рәсім христиандікіндегі креш X тұмар орнындағы уақыттан қалды-ау деймін. Осы күнде жақсы көрген малға қазақ тұмар тағады, христиан күнінде креш X басқан-ау деймін.

¹ «История человечества» (Всемирная история Г. Пель-Мольт).

² Записки Западно-Сибирского Отдела И.Р.Г.О., 1902 г. Омскъ.

Қытайдың шаңғылар заманындағы жырларының мағынасы мынау деп Шәкәрім жазады:

*Даңғырлап арба кетеді,
Аттары ныс-ныс етеді.
Әскердің ата-анасы,
Және жастау баласы,
Етегіне жабысып,
Жібермейміз деседі.
Сары болып айналған,
Сәнді шаһар қасында,
Қырга шулап қонады.
Соғысшының қатыны,
Кимешегі басында,
Өрмек тоқып болады.
Қарғаның үнін есітін,
Қызарып күн батқанда,
Өрмекті қатын жинады.
Байым өлді-ау деп ойлап,
Төсекке барып жатқанда,
Жаңбырдай жасы құяды (19-бет).*

Бұрынғы уақытта қатын-баламен, үймен, малмен көшіп жүріп, Батый хан заманындағыдай, арбалы жұрттың қорғанын қамағанда шығарған жыры ғой бұл.

Түркі-қазақпын деген неше рудың шежіресін жазған Аристотан алып Шәкәрім жазады: Иса пайғамбардан 214 жыл бұрын қырғыз Енісей өзенінде еді, қырғыздың темірқазығында, һәр түрлі нәсілінен жиылып, ел болған үйсін еді деп, осы Енісей қырғызы Шыңғыс хан заманында 1200 жыл шамасында осы орында еді. Шыңғыспен Түркістанға еріп келіп, сонан бері Жетісудың Алатауында қалды.

Осы күнгі Абақан, Аша деген Енісей губернесіндегі өзен аты қырғыздың Абақан, Аша деген атасының аты деседі. Қырғызда Абақан, Аша деген ата барма екен? Том өзеніне Томск қаласы-

ның маңайында құятын бір кішкене өзен аты «Қырғыз». Бұл ата бұрынғы қырғыз Енісейде көшіп жүрген уақыттан қалса керек.

Аристов: «Қос көлдің күн батысында меркіт, орынхай, орынхайдың күн батысында қырғыз бар еді», – деп жазғанда, кітабын оқитын кісілер бұл аталған жерді біледі деп жазған. Біздің қазақ бұл жерді білмейді ғой. Шәкәрімде Аристовше жазып өткен. Осы күнде бұл шежіреде аталған жерлер қай патша қол астында, қай губернеде? Шәкәрім жазып өту керек еді. Шежіресін қайта басқанда Шәкәрім бұл кемсілікті толтырар.

«Қалмақты шаба берген соң қалмақтар Ахмет ханды Алашы қойыпты. Мағынасы – «хан алаш» дегені. Оны естіген соң Ахмет хан: «қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді шапқанда Алашылап шабыңдар» деген соң, қазақтар «Алаш» деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты.

«Алаш алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмадық!» – деп, қазақтың мақтанатыны сол», – деп Шәкәрім жазады (33-бет).

Бұл қалай? Алаш деген біздің қазақ сөзі? Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілімен қоятын жолы бар емес пе!

Мысалы, орыс бүгінгі Германия жұртын «немец» деп қойып отыр, орыс тілін білмеген соң, сен мылқаусың деп, орысша мылқау – немой. Германия жұрты өзін «дойче» деп атайды. Түбінде Шәкәрімнің «Алашысы» Алаш болып шықса да, бұл күйде ақылға көмескілеу деймін. Қалмақ тілінде біздің «Алаш» Алашы болса, Шәкәрім сөзі сонда дұрыс болар еді. Астырхан губернесінде қалмақпен көрші отырған қазақ, қалмақтар біледі ғой. Қалмақша Алашы не сөз? Мұны біздің «Қазаққа» жазатын аға аты табылар ма?

Ақмола облысында, Атбасар оясында, бағаналы-балталы деген найман жайында Қаракеңгір бойында сырлаған кірпіштен салған ескі екі бейіт бар, Алаша, Жошы хан атты. Бұрынғы уақытта бұл өзенге осы күнгі Перовскіге қарайтын тама да [тама туы] жайлайтын еді. Бағаналы-балталы, тама бұл Алаш хан, Жошы хан бейіттері турасында не біледі? Жұрт арасында айтылып жүрген ескі сөз болса, мұны біздің «Қазаққа» жазушы болмас па екен?

Орта жүз орысқа қарамақ болғанда, тобықты Қараменде бидің тобықты Кеңгірбай биге айтқан сәлемі:

*«Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Жүре алмай табан тиіп зорға келдік.
Кол алдына қор ұлы талқы деген,¹
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік,*

*Сәлем де Кеңгірбайға кел, кетелік.
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай
Аты жақсы дариядан ары өтелік» (44-бет).*

Шәкәрімнің жақсы сөзі болсам кітабының бәрін жазу бүгін осымен қысқартайық. Шежіресіне тағы неше айналып келерміз. «Түрік баласы» жеріме түсті деп тарылмаса.

**Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 12, 1913 жыл.**

¹ Талқы – калың теріні жұмсартатын айыр ағаш.

ЖАНА КІТАПТАР

(Записки Семипалатинского подотдела Западно-сибирского
отдела и.р.г.о. выпуск VIII, 1914 г. цена I р.)

Бұл кітап Евгений Петрович Михаэлиске арналған. Михаэлис – Абай ұстазы. Мұны 44-інші нөмір «Қазақтан» қара.

Михаэлис 1871 жылдан 1913 жылға шейін біздің қазақ жерінде тұрып, қазақ жерімен, суымен, мұны жайлаған аңымен, өзге жануарымен Еуропа ғылымын таныстырған. Қазақ ішін көп аралап, қазақ ресім-халін ізденіп-жиып, «Қазақ билігі» атты кітап жазған кісіні байытқан¹. Мұнда біздің Абай Михаэлиске айтқан көп сөзі болуға лайық. Михаэлис тәржіме халін жазған Г.Б. «Қырда жоғалатын қазақ алтыны Абайды тапқан Михаэлис», – депті. Бұл рас қой.

Михаэлис болмаса, бұған Абай шимайлы ғұмыр жолында жолықпаса, Абай ана Қозы Көрпеш-Баянды, Тарғынды, қыпшақ Қобыланды батырды, Едігені шығарған ақындар аяғын құшар еді.

Неше жыл Михаэлис Семейде тұрғанда Абай әрқашан декабрден мартқа шейін қалада жатып, кеш сайын Михаэлиспен көріседі екен. Сонда Абайды Михаэлис Пушкин, Лермонтов, Толстой өнері жолына сілтеген. Мұны біліп, қымбат бағалап, Абай да Михаэлиске өлгенше рза болып кетті. Қазақ та Михаэлисті жоқтады деп, Михаэлис тәржіме халін жазған Г.Б. «Қазақта» көрсеткен.

Мұндай жүйрік топта бел көрсетпей жоғала ма. Михаэлис әуел баста жұртқа көз, көсем болуға туған. Айдалып Сібір кет-

¹ Қара: «Қазақ», №44, 1913 жыл.

песе, ғылым жолында Михаэлис екінші Менделеев болар еді (Д.И. Менделеев жұрт озған, дүниеге орыс атын жайған, химия ғылымында Л.Н. Толстой). Бұл көпірткен емес, Михаэлис өнері осы. Амал бар ма, алмас Михаэлис ұстайтын қол таппады. Мұхит жүзетін зор кеме қазақ шөлінде қайраңдады, – дейді Г.Б.

Біздің қазақ алмасы Абайды Михаэлиске кез келтірген құдырет бізді де бос қалдырмайын дегені.

Бұл жоғары жазылған кітапта Михаэлис хаттары, жазған мақалалары бар. Бәрін де біздің қазақ жері, суы, жануары, Алтай, Тарбағатай тауларының ғұмырлары туралы ғылым жолы жазылған. Бұл кітапты біздің талапкер жастар алып оқуы дұрыс. Бұл кітаптан білімнен бөлек, ғылым сүрінді жолын байқауға болады. Қай түрмен, қай қызметпен жер, су, мұның ғылымға кірісетіні көрінеді.

*Уай! Сен денеде аз күн қонақ,
Заман жоқ көп тұруға, өмір шолақ.
Жас мезгіл екі айналмас, мойнын бұрмас,
Жұмыс ет оқтай зырлап, қардай боран.²*

*Қыр баласы.
«Қазақ» газ., № 112, 1915 жыл.
Самар қаласы*

² Сәбит, «Қазақ», №103.

РОМАН БӘЙГЕСІ

117-нөмір «Қазақта» Есенгүл хажы хаты басылды. Роман бәйгесінің күні осы майда толатын көрінеді. Хажы сыншыларды өзі атап, Семейге ынақырып тұр.

Өзге мәдени жұрттардың бұл сияқты бәйгесінен бір-екі ауыз сөз жазайын.

Кен қазып, тас бұзып адам баласы қазнасын байытқанда, мына Еуропа соғысып адам баласын қырғанда, екі іске бірдей файдасы тиген динамитті шығарған швед инженері Элфред Нобел бәйгеге 18 миллион қазына қалдырды.

Үш жылда бір мұның проценті (өсімі) хүкімет, химия, дәрігерлік, роман жазып озғанға, адам баласының танушылығы жолына аса өнер қылғанға берілсін деп (Л.Н. Толстой, Әмерикада бұрын президент болған Рүзвелттер сол айтқандай кісілер). Л.Н. Толстой бәйгені алған жоқ. «Мен ақшаны алмаймын: адам баласын хайуан жолына сүйреп отырған қазына жиған құмарлық», – деп.

Мәскеу университетінде граф Уваров атына аталған 1500 сом бәйге бар. Мұжық жайы туралы жазылып озған кітапқа беріледі. Былтыр мұны «Русские ведомости» һәм «Русское богатство» жазушысы Агановский алды – «Мұжық жері һәм ауған мұжық» атты кітабына. Орыс тілін білетін біздің қазақ баласы оқыса, мұнан көп білім табылады. Қазақ жеріне ауған мұжық мәселесі де мұнда бар.

Біздің Петроград академиясында Пушкин атына аталған 2 мың сом бәйге бар. Бұл көркем сөз (роман, өлең) жазып озғанға жыл сайын беріледі. Сыншылар жылда жазылған өлең, романнан бәйгеге лайықтысын таппаса, бәйге берілмей жатып қалады.

Сөз қысқартайық осы екі мысалмен. Швед академиясы да, біздің академия да, Мәскеу университетінде де бұл бәйгелер туралы озғандардан сайлаған комитет бар. Бәйгеге қосылған кітаптарды осы комитет шілендері сынға алады. Өз ортасынан сыншыл, жүйрік табылмаса, сынға кірісуге шілендер тасырқаса, мамырласса, комитет бөтен жерден жүйрік сыншы шақырады.

Сыншылар баспа кітапты қолға алып, сынын мақала қылып жазып комитет академияға қайырады. Университет, академия осы сыншы мақалаларын тыңдап, содтағы присәжнише билік айтады.

Анау жоғарыда жазылған Агановский алғы статистика есебі 335 бет. Мұны сынға алып мақала жазуға аз болса, көнбіс-білгіш адамға 15-30 күн керек.

Бізде мұнан бұрын роман жазылған емес. Мир Яқұб романы «Бақытсыз Жамал» кішкентай ғана кітап. Мен мұны «Қазаққа» сын жазбақ болып қолға алып едім. Екі жұма отырдым. Бұл менің бұрын қылмаған ісім еді. Сонан ба, жоқ, сын өнері менде жоқтықтан ба, оны оқушылар білер.

«Қазақ» басқармасында неше роман бар, бұлар неше беттен екенін білмеймін. Анау «Бақытсыз Жамалдай» десек, сынға аз болмас. Сын мақала болып хатқа жазылмаса, аты бәйгеден қалған талапкер дәлел сұраса, қиын болады.

Кітап жазған адам құлын құлындаған биеден де қызғаншақ болатын. Менің бұл сын туралы фікірім жоғарыда жазылғаннан анық болар. Бізде академия, университет секілді білім дүкендері, бұлардың комитеті де жоқ. Сынға түсетін кітаптар жазба, басылмаған. Кітап баспа болғанда, ана хажы көркеткен, бұлардың ішінде фарызын алам деген, сыншы болмақ оңай жұмыс емес.

Әр шебер өз орнында іс атқарса, іс орнына келеді. Маған өлең айтқызса, мұнан түк айдалы нәрсе шықпайды. Сыншыларға кітапты жіберіп, бұлар жазған мақалаларын хажы қалаған 2-3 кісі қараса, жол осы еді. Жазулы кітап біреу-ақ болып, амалды құрытып тұр. Жиылып бұл неше адамның жазба кітаптарын сөз сынына салсақ, бұған жеке би билігіне көндім дегендей, ро-

ман жазушысынан уағда шарт. Бұл сыншыларға да, роман жазушыларға да ыңғайсыз.

Әлде болса, кітаптарды сыншы болам деген кісілерге поштамен жіберіп қайтаруын сұрап, бұлардан сын мақаласын жиып, мұны кісі саны аз, жазушы басы құраулы Семей (Шаһкәрім бар), Орынбұрғ (Ахмед, Мир Яқұб бар), Тройскінің (Бахытжан, Мұхамеджан бар) бірінде комитет қарағаны дұрыс.

Бұған хажы мен роман жазушылар не айтар екен? Мен мақаланы газетаға роман-өлең, өзге көркем сөз емес, білем деген жолмен жазып отырмын. Роман сыны маған қол емес. Бірақ, бұл күнде хажы атаған соң, мұнан қашу маған жол емес.

Мәдени жұртта көркем кітап жазып отыратын Ахмед, Мир Яқұб газетаның уақ ісіне есіл гұмырын байлап отыр. Білгенді қылам дегенге жұрт керегі қойып жатыр ма: Шаһкәрім, Ахмед, Мир Яқұб (бұлар Апполоннан бата алған жоқ) жеріме түсті демесе, мен сыншы фарызын өткеруге құл болдым.

*Ғали хан.
«Қазақ» газеті, № 120, 1915 жыл.
Самар қаласы*

ҚАЛҚАМАН – МАМЫР

(Шәкірім Құдайбердіұлы)

ӘДЕБИ СЫН

Бұл кітап 1912 жылы басылған. 1914 жылдан бері ығланы «Қазақта» басылып, оқушыларға білінді. Мұны шығарған «Қазақ һәм хандар» шежіресін жазған Шәкәрім.

Шәкәрім – Абайдың ағасы Құдайберді баласы. Абай барда таласып ақындық қылып, жарыққа шықпай көлеңкеде жүре берген. 1900 жыл Шыңғыс елін жазған Иван Филиппич Гусев Шәкәріммен сөйлескен. Соған сонда айтты: «Жұрттың бәрінің аузына алғаны Абай. Шәкәрімнің білімі де қазақта жоқ екен», – деді. Гусев Шәкәрімнің тамырын тауып ұстаса керек.

Осы 2-3 жыл ішінде Шәкәрім «Мұсылманшылық», «Қазақ айнасы», «Қазақ һәм ханлар шежіресі», «Жолсыз жаза» һәм «Қалқаман – Мамыр» кітаптарын шығарды. Бұларды оқыған кісі «Гусев адасыпты» дейтін емес.

*Білімді жұрттың ақыны,
Біздің сөзі сынамас.
Жазушының жақыны –
Қазақ мұны ұнамас.*

*Сынатарсың өзіңді,
Менің түгім құрымас¹.*

¹ «Қазақ айнасы», 37 бет.

Өстіп көпіру ақындық сипаты. Қанша кішірейем дегенмен Шәкәрімге мұны ақындық жырлатып отыр. Шын ақын бір көпірмей қоймайды.

*Ескі бише отырмай бос мақалдап,
Ескі ақыниша мал үшін тұрман зарлап.*

* * *

*Патша хұдай сыйындым, тура баста өзіңе,
Жау жагадан алғанда, жан көрінбес көзіме².*

*...Арғын, Найман жиылса, таңырқаған сөзіме,
Хайран сөзім қөр болды тобықтының ізіне.*

Өлеңді ақын сынағаны жөн. Оқушы – жазушы, ақын болмаса да, ақын сөзінде болар сынға санатында мүшелер болатын. Орыста Пушкин, Лермонтовты сынға салып, жұртқа жайған Белинский сөзге ақын емес, ойға ақын еді. Шәкәрім Пушкин болмас, біз Белинский болмаспыз.

*Сынатарсың өзіңді,
Менің түгім құрымас.
Өлген кісі сөзімді
Сынама деп сұрамас.*

Болса-дағы «Қалқаман – Мамыр» туралы біраз сөз жазайын, бұл кітапты оқушыларға жаю үшін.

«Қалқаман – Мамыр» – ғашық болып, қосылып, бейшара болған сорлыларды өлең ғып жазған жыр. Жігіт Қалқаман, қыз Мамыр 190 жыл бұрын болған адамдар³.

² «Абай кітабы», 31 һәм 35-беттер.

³ Шәкәрім шежіресі, 37-бет.

«Қалқаман – Мамыр» өлеңі орыс тілінде «Историческая хроника» аталады. Бұл сияқты тарихта болғанды өлең қылған мәселе: Пушкин де «Царь Борис Годунов», Лермонтовта «Песня о купце Калашникове». Бұл орыс өлеңдерінде өткен замандағы адамдардың мінезі, тұрмыс-салты айнадағыдай көрінеді. Оқушыларға мұны тәржіме қылып көрсетуге, ақындықтан аман боп, амал құрып тұр. Бұл айтылған Пушкин, Лермонтов өлеңдері Абайдың мына мақтанына тура келеді:

*Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған.*

*Қиядан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырган.*

*Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең, өзің біл!¹*

* * *

*Оюын ойып,
Орындап қойып,
Түр салғандай өрнекке.*

*Қиыннан қиып,
Қиырдан жиып,
Құрап сөзді термекке.
Еңбекке егіз тіл мен жақ,
Ерінбесең сөйлеп бақ!²*

¹ «Абай», 60-бет.

² «Маса», 24-бет.

«Қалқаман – Мамыр» өлеңі біздей ақын емес, надан сынына жақсы көрінеді. Мұны оқушылар төменде жазылатын мысалдардан байқар.

«Қалқаман – Мамырда» бұрынғы қазақ жұртының салты, қазақ мінезі, қазақтың іс-қилығы әлгі орыс өлеңдеріне қарағанда, тіпті аз. Шәкәрім жақыннан қайырып, ойдағыдай толымды қылып жазбады. Жұрт көзін ашуға «Қалқаман – Мамыр» сияқты өлең керек.

Рас, біздің қазаққа осы бойымен де «Қалқаман – Мамыр» айтулы жақсы өлеңнің бірі болар. Бірақ «көп бергеннен көп сұралады» деген. Мұны Шәкәрімнен көп сұрап жаздым.

*Әке берсе қыз болмас кімге қатын,
Қайтейін сенде-ау еді махаббатым.
Алдыңа кешу сұрай келіп тұрмын,
Көзге тірі болсам да өліп тұрмын.
Қалқаман, осы саған қоштасқаным.
Денемді емес, жанымды беріп тұрмын.*

Міні, қазақ қызының қашаннан болмысы, кестелі жазылған ғашықтық мінезі. Бұған Қалқаманның жауабы:

*Ай, Мамыр, бұл іс оңай алдамасаң,
Зорлық жоқ өзің сүйіп, таңдамасаң,
Ер жеткен қыз еркімен ерге тиер,
Моллалардан естідім әлдеқашан³.*

Қалқаман мұны айтқан жоқ. Қазақ қызына 190 жыл бұрын түгіл, осы күні еркімен ерге тию болған жоқ. Шарифатта бұл болғанымен, мұны ол уақыт сөйлеген жоқ. Бұл ақынның Қалқаманмен өтірік айтып, рәсімнің ыңғайына жайылатын моллаға жапқан жаласы.

*Қыз алған жоқ жақыннан тобықты әзір,
Өлтірем деп жүрмесін бізді қазір.*

³ «Қалқаман – Мамыр», 7-бет.

Міні, заманына үйлесімді, жақсы жазылған қыздың мінезі. Бұған айтқан Қалқаманның (Шәкәрімнің) жаласы мынау:

*Мамыр-ау, айтып тұрсың әлденені,
Шариғат қосады екен немерені.*

Дүниядә адам баласы айналып өтпес екі-ақ көпір бар: бірі – өлім, бірі – махаббат. Қалқаман мен Мамырдың махаббат емес пе еді? Сүйіскен екі ғашық миллә айтты, шариғатта солай деп мыжи ма? Махаббат адамды байлағанда шариғат бен милләға уақыт қала ма? Бұл жерде Шәкәрім ақындық жолынан шыға шабылып, Пушкин, Лермонтов, Шекспир, Толстой қарауылына салсақ, зор кінәға батып тұр.

Мінді де екі ғашық кетіп қалды...¹

Міні, шын ақын сөзі жаңа келді. Милласы түзу шариғат айтқан тобықты мінезі мынау:

*Мәмбетей жатып алды арыз бермей,
Қалың мал ал, біт деген сөзге келмей.
Қалқаман мен Мамырды өлтірмесе,
Кетеміз деп бабаңды тіпті көрмей.*

*Көкенай тағы көнбей жатып алды,
Бітім болмай неше күн жұрт сандалды.
Қалқаман мен Мамырдың дауындай деп,
Осы елге мақал болып сонан қалды.*

* * *

*Ести сала садағын қолына алды,
Аулақ жүре деп Мамырдан айқай салды.*

¹ Сол жерде: 8-бет.

*Ұялмай жүз қараның жүргенін деп,
Аямай дәл жүректен атып қалды.*

Міні, бұрынғы заман тобықты мінезіне дәл жақсы айтылған өлең. Көкенайдың атып тастағаны Мамыр. Жазасы – ғашығымен қашқаны.

*Әй, жұртым, мен өлемін, сендер қалдың,
Орнына бауыздадың айтқан малдың.
Өз бауырын оққа байлап өлтірді деп,
Қалдыңдар обалына мына малдың.*

*Назасы нақақ жастың хата кетпес,
Деймісің қалмақ сені тентіретпес.
Мамырдан қалған жанның керегі не?
Ісім ақ, қосылармын ешнәрсе етпес.*

*Белгілі Мамырдан соң құр жүрмесім,
Дәм-тұзын Орта жүздің жеп жүрмесім.*

* * *

*Аямай елім оққа байлаған соң,
Кетер ме өлгенімше ойдан зарым!*

Қалқаманның садақпен атылуға байланғанда қоштасқаны. Бұл өлең, сырты сұлу болса да, ішінен ақаулы көрінеді. Қоштасқан зарлы адам көңілге жалынушы еді. Мұнда ақыл жағы жығып тұр. «Деймісің, қалмақ сені тентіретпесті» айтуға ол жерде Қалқаманның әлі не келе қойсын?!

*Махабатты жарым жоқ, жәрдемшім жоқ,
Өлейін бе, қайтейін, кімге айтайын? – деді.
Қалқаманның мақсұтын Мамыр білді,
Аз ойланып, үндемей сабыр қылды.*

*Жылы жүрек өзіне жар тапқандай,
Тыншымады, тулады, жүз құбылды.*

*Қызарды, бір ағарды байдың қызы,
Бетке шаппай қоя ма жүрек ізі! ²*

* * *

*«Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиін,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы»,³ –*

деген өлең осы болар.

Шәкәрімнің өлеңінің түрі жоғарыдағы өлеңдерінен белгілі болар. Өзге кітабына тағы бір кезде айналармын. «Қобыландыны» аз уақытта талап алған біздің жұртта оқушылар бар көрінеді. Бұл кітап та кешікпей өтер. Қайта басқанда ана Ахмедтің «Масасы» форымына салып, «Қазақ» емлесімен басса, жақсы болар еді.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 121, 22 апрел, 1915 ж.
Самар қаласы*

² Сонда: 10, 11-беттер.

³ Сонда («Абай?»): 5-бет.

Әдеби сын

ҚАРА ҚЫПШАК КОБЫЛАНДЫ

(Махмұд-Сұлтан Тұяқбаев. 1914 жыл. Қазан.)

I

Өлең – сөздің патшасы сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Ботен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бейшарасы.
Абай

Бұрынғы заманда Тоқтар атты бір бай болыпты. Малы көп, перзенті жоқ болыпты. Тоқтар «әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып» құдайдан бала сұрапты. Тоқтар бай бір күні әулиеге түнеп жатқанда: «саған құдай перзент берді» деп аян беріпті.

*Кемпір менен шал байгүс
Бір-біріне жолықты.
Нәрсе болмай торықты
Өлдім-талдым дегенде,*

*Жаббар ие жар болып,
Бір нәрсе енді болыпты.*

Үйге қайтқан соң, тоғыз ай, тоғыз күн өткен соң алпыстағы анамыз бір ұл, бір қыз тапты. Ұлдың аты Қобыланды, қыздың аты Қарлыға қойды.

*Тоқтарбайдай байыңның
Кеңіген енді секілді.
Дүниесінің тарлығы,
Көңілдің кетіп зарлығы.*

«Қара қыпшақ Қобыланды» жырында осы Қобыландының жорығы өлең қылып айтылған.

Қызыл-бастың жұртында патша Кәклен кемпір бар екен. Алты жасында Қобыланды жүз құлаш биіктен теңге атып түсіріп, осы Кәкленнің Құртқа атты қызын алады.

Қият жұртынан құрдасы Қараман деген жігітті ертіп алып, Қобыланды қалмақтың Қазан деген ерін шапты.

*Бірге туған құрдас жан,
Құлағың сал сөзіме,
Мен айтайын өзіңе,
Көбікті деген қалмақ бар,
Көрсетейін көзіңе,
Соган енді баралық,
Жылқысын қуып алалық (42-бет).*

Қобыланды мен Қараман осы Көбіктіге барып, соқтығып қолға түсті. Онан құтылып, қалмақтың Алшағыр деген ханымен соғысты. Қобыланды жорықта жүргенде Алшағыр ата, анасымен қарындасын олжалаған еді. Алшағырды алған соң, оған болысам деп келген Шошай ханды тағы алды.

«Сөйтіп, бұрынғы қазақтың батырлары мұратына жетіпті» дейді жыр.

II

Едіге би Тоқтамыс ханға өкпелеп, Еділдің құнышығыс жағына өткен. Сонда Тоқтамыс хан тоғыз батырын шақырып есік алдына қойып, бір-бірлеп алдына келтіріп, ақыл сұраған. Сондағы Тоқтамыс ханның тоғыз батырының біреуі қара қыпшақ Қобыланды:

*Қараңғыда жол тапқан,
Қысылғанда сөз тапқан.
Тай қазан қақпақ жауырынды,
Қалағаш тоқпақ айдарлы,
Кісі ақылына ермеген,
Қиын жолға жүрмеген.
Қара қыпшақ Қобыландым,
Хан тоғынға не дейсің? ¹*

Тоқтамыс хан – Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы нәсілінен. Бұл Ақсақ Темірмен соғысып, жеңіліп қашқан. Бұл Қобыландының ісі XIV ғасыр ортасы болуға лайық.² Тоқтамысқа болысқан князы Витофты Воркесла өзені бойында (бұл Полтава губерниясында Днепр ашасы) Ақсақ Темірдің қол басшысы Едіге алған.

Бұл соғыс 1399 жылы болған (қара: Шоқан кітабы, 71 бет) Бұған қарағанда Едіге Тоқтамыстан кеткен соң Ақсақ Темірге қол басы болған болса керек. Мұнан көрінеді: Қобыландының Тоқтамыс Едігелермен замандас болғаны.

Арғынның атасы Дарқожа Әбу Әл-Хайр ханның қазысы екен. Ғаділ билік айтқанынан Ақ-жол атанған. Қара қыпшақ Қобыланды да ханға сүйікті екен. Сондықтан бұл екеуі күндес болған. Құндестіктен Қобыланды батыр Ақ-жолды өлтіріп кеткен. Өз Жәнібек пен Қобыландыны өлтірем деп сұрағанда, қалың қара қыпшақ бұзылады деп, Әбу Әл-Хайр хан бере алмаған.

¹ Бұл орысшадан тәржіме.

² Қара: Шәкәрім шежіресі, 78-бет.

Шәкәрімнің жаузынша, «Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным» деген қазақ мақалы Ақжол атасы құдан жылауынан қалған (қара: Шежіре, 31-бет). Бұл екі ханның заманы 1450 жылдар. Бұған қарағанда Қобыланды XV ғасыр ортасындағы жігіт болады. Онда Тоқтамысқа жігіт бола алмайды. Шәкәрім айтқаны тарихқа жөн болса, қара қыпшақ пен әз Жәнібек қазағы Қобыланды үшін араз болған көрінеді. Қобыландының атысқаны Қызылбас та, қалмақ та болмай, Жәнібектің жұрты Арғын һәм өзге қазақтар болып жүрмесін.

Қобыланды жырындағы қалмақ ханы Қазан Жошыдан төрт-ақ ата төмен. Бұл Қобыландыдан бұрын болған. Қазіргі Түркияның ескі патшасы Ғисман мен замандас. Ғисман 1299 жылы патша болған. Шыңғыс ұлы Толиға алты ата, орысты алған тағы екінші Қазан хан бар. Бұда Қобыландыға замандас болатын көрінбейді. Қобыландыны Қазанмен соғыстырып қойса керек. Шағатай ұлысында Шағатайға алты ата бір Қазақ хан болған. Бұл 1332-інші жылы тахқа отырды. Бұл мықты хатты жұртқа зәбірлі болған. Шағатай ұлысын жалғыз қаратып алам деп, көп жиад қылған. Шағатай, Жошы ұлысы жанжалсыз болған емес. Қыпшақ Жошы ұлысында, Қобыланды мен соғысқан Қазан хан осы болуы ықтимал. Бұл Қазан офат 1347 жылы.¹

Едігеге 5 ата Едіге жырында бір Алшағыр бар. Бұ да Қобыландыға замандас болатын емес.

*Қазан басты қара дәу
Шығып еді қаладан,
Орақ алып тастады,
Жүзден Тайлақ батыр.
Шығып еді қаладан,
Қараман алып тастады.
Берен тонның жағасы
Көбікті ханның баласы.²*

¹ Қара: Шәкәрім шежіресі, 81-бет.

² Қара: Ш.шежіресі, 91-бет.

Бір Орақ ана жоғары Алшағырдың баласы Едіге нәсілі. Өзбек хан Орақ батырды Меккеге жіберіп, молла аударған деседі. Бұл Орақ Қобыландыға замандас болмас. Өзбек заң болған 1310 жылы, офат болған 1340 жылы. Онан басқа, өз алдына жыры бар қарауыл Орақ батыр болған. Бұл орысқа тұтқын болып 10 жыл жатыпты. Бұ да Қобыландыдан көп соң болса керек: Қобыланды заманында орыс қазақ батырын ұстап отыра алмайтын.³

Ана «Қазан басты қара дәу» сөзге қос-атқа алған ертегідегі қара дәу болар. Амантай, Тайлақ ағайынды екі батыр, жау қырғыз XIX ғасырда болған, руы Саяқ. Бұ да ақын қосымшасы көрінеді.

Жыр басында Көбікті қалмақ еді. Енді хан болып тұр. Ноғай жұртының ханы Кәкітай асы деген бір жыр бар. Мұны Шоқан орысша жазған. Қобыланды жырындағы Көбікті хан осы Кәкітай хан болмасын. Бұл Кәкітай жыры жау қырғыз айтатын «Манас» жырының бір тарауы.

*Көбікті мінген тарлан ат,
Жамандатқыр сол көк ат (43-бет).*

*Айналайын Қарлыға,
Жер астына бір түсер.
Бұл белдінің барлығы
Қайысқан болат сынғандай,
Асқан көңіл тынғандай.
Екі белде әкелдім,
Берсем сені күйеуге.
Бала жетім қылғандай (46-бет).*

Ана Манас тарауы. Ал енді, Кәкітай асы жырында Кәкітай ханның мінген шатырдай боз ат. Кәкітай ханның қызының аты да Қарлығаш.⁴

Жоғарыда жазғанымнан анық болар: «Қобыландыда» ақын қосқан тарихқа тура келмейтін көп қосымша бар. Қазақ тарихына пайдалы сөз Қобыландыда аз көрінеді.

³ Қара: «Түрік, татар тарихы» Ахмед Заки.

⁴ «Қобыланды», 75-бет.

Қобыланды батыр Ақжолға тұстас болса, оның жорықтары XV ғасырда болған. Жақсы көркем жырда сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық. Тарихтың сарын жолы екі бөлінген: бір бөлек тарихтың айдалғаны соғыс істері. Біздің қазақ білетін тарих осы. Шәкәрім шежіресінің де малданғаны осы жол.

Тарихтың екінші түрлісінің (мұны орыс тілінде «история культуры» дейді) айдалғаны жұрттың болмыс-салты, рухани мәдениетінің дәрежесі. Бұлардың бәрі сол жұрттың сол замандағы тіккен үйінен, киіген киімінен, ұстаған аспаптарынан, сөздерінен білінеді. Анық тарих – осы екіншісі. Бұған жем нәрселер (материалдар) жақсы, шын ақындар шығарған, бұзылмаған жырларда болады.

*Дыңғырлап арба кетеді,
Аттар ныс-ныс етеді,
Ғаскердің ата-анасы,
Жаңа жастау баласы
Етегіне жабысып,
Жұбарым-ай деседі.*

*Сары бұлт айналған
Сәнді шәһәр қасында
Қарға шулап қонады
Соғысшының қатыны.
Кимешегі басында.
Өрмек тоқып болады.*

*Қарғаның үнін есітіп.
Қызарып күн батқанда
Өрмекті қатын жияды.
Байым өлді-ау деп ойлап,
Төсекке барып жатқанда
Жаңбырдай жасын құяды¹.*

¹ Қара: Шоқан кітабы, 215-бет.

Міні, міндет тарихи айдаланатын жыр осы. Бес ауыз өлеңде жұрт салты, айнаға түскендей көрініп тұр. Жеккен арба, болдырған ат, жемтік іздеп ұшқан қарға, өрмек тоқыған қатын, жылаған бала, қайғырған ару – бәрі мұнда бар. Осы жырдан бұл жерде айтылған істің қашан болғаны көрініп тұр: Шыңғыс хан жорығында һәм онан бұрынғы жорықтарда жұрт қатын, баланы алып, малды айдап, ауып жүріп соғысқан.

«Қобыландыда» бұл сияқты дәмді сөз жоқ десек, адасқан болмаймыз. «Қобыланды» кейінгі айтушының шекбісін көп көріпті. Бұл айтушылар өз жандарынан көп сөз қосқан. Ана қазақ ішінде белгілі «Зарқұм», «Салсал» қиссаларының жолына «Қобыландыда» сілтеп, қадірін жойған. Сөйтіп, Қобыланды батырды қисыны жоқ бос сөзбен орынсыз мақтаған.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 126, 1915 жыл.
Самар қаласы*

Әдеби сын

ҚАРА ҚЫПШАК ҚОБЫЛАНДЫ

(Махмұд-Сұлтан Тұяқбаев. 1914 жыл, Қазан)

III

Енді кейінгі жаман айтушылар қосқан қисынсыз қоспаларға келелік.

Көклән кемпір, Қобыланды теңгені атып түсірген соң келіп, мұсылман зат бала екенсің деп, мұсылман болған.

*Көк есегі астында,
Шәр кітабы қойнында.
Өзі хатің жолында
Есектен түсе қалады.
Қасына жақын барады.*

*Еңсе бойлы қара сарт
Етегіңіз сіздердің
Өрім-өрім көрінген
Арт жағынан бұлтиып
Жаман нәрсе көрінген.*

*Көрінбе көзіме, жоғал деп,
Иінге түртіп қалады.*

Міні, мұсылманшылығы асқан өара қыпшақтың баласы батыр Қобыландының кітап артқан бабасына қылған құрметі. Қобыланды заманында қазақ кітапқа құл емес. Көклән кемпірді ақынның өзі мұсылман қылып отыр. Рас болмас өтірікпен айналдырғанға көнбейді, қапқа салған біздей-ақ тесіп шыға келеді. Батыр Қобыланды өз күшінен бөлек кімге сүйенген? Көк есекті сартты қуып тастағаны жырдың өзін сарын жолына дәл келеді. Сөздің расы керек болса – Қобыландыға сарт бейшара келген жоқ еді-ау.

Құртқаның тойында қырық кез қызыл батыр Қобыландымен теңге алысып ойнайды. Бұған кім нанар. Қобыланды батыр көкпары тартып, аударысып ойнаушы емес пе еді. Теңге алысып ойнау жаңада шыққан жоқ па¹.

Арымасын (!) деп тай бұрыл ат жеміне қызыл дәрі қосып жегізеді. Қобыланды ашытқан бал² ішеді.

Қазақ атқа дәрі байлап, ашытып бал ішкен бе? Бұл бергідегі ақынның жырға қосқан бал ішкен жұрттан алған жұқпасы болар.

*Жиырма төрт келген сағатта
Кірпігін қақпай, таң атты³.
Тоқсандағы әкем Тоқтарбай,
Құдыретіме тапсырдым,
Алпыстағы шешем аналық,*

*Фатимага тапсырдым.
Қарындасым Қарлыға,
Қарашаңқа тапсырдым.
Қосақ жарым қыз Құртқа,
Балуан қызға тапсырдым (16-бет).*

^{1,2,3} «Қобыландыда», 4-бет.

*Бөтен бір жаудың елінде,
Шай қайнатып жүргенде... (17-бет).*

*Омар, Осман шаһарлар
Жиырма сегіз пайғамбар;
Қырда Хазір пайғамбар,
Суда Ілияс пайғамбар,
Ықылас атты шаш тазы,
Дем бермесең біз кеттік.
Ықылас атты шаш тазы,
Етегің жайып қағып тұр.
Кол иесі Қамбар-ай,
Жол иесі Қамбар-ай,
Қамбар өзің қолдасаң.*

* * *

Қамбар мен Ықылас шаш тазыға сыйынған жылауда Фәтима, шаһарлар, пайғамбарлар соңынан ақынның қосуы мен пайда болған болар, 24 сағатта Қобыланды заманына келе алмас.

*Ай басына мың сомнан,
Жатып жеген бейбақтар.
Білер мінген жалды атты,
Қырық мың әскер салдатты,
Түймелетіп кигендер,
Түре келіп ...генде...*

* * *

*Масақ құлақ мылтық қолында
Қара сухар қойнында
Алтыатары қолында*

* * *

*Талай төре келеді
Төсінде алтын медалі
Ішеміз деп бал алып
Шайнаймыз деп нан алып (34-35-беттер).*

Салдат, сухар, түйме, медаль, бал, шай, алтыатар – Қобыланды заманынан көп бері пайда болған нәрселер. Мұның бәрін бейшара жыршы өзінен қосып, жырдың көркем түрін бұзған.

Мұндай айтушының өзінен қосылған Қобыланды заманының салтына үйлеспейтін, қаңғыбас қосымшалар «Қобыландыда» толып жатыр. Оның бәрін мұнда жазуға орын жоқ. «Қара қыпшақ Қобыландыны» қайта басқанда, жақсы қылып басам деген адам мына беттерді қарасын: 3 – 7, 34 – 36, 38, 40, 42, 46 – 48, 53, 55, 57 – 61, 66 – 68, 81, 73, 82.

*Азды-көпті жиган леп,
Нанның түбі иман деп,
Шетінен тістеп алады,
Қоржынға батыр салады (61-бет).*

*Бурылды Құртқа көрген соң,
Омырауда он түйме,
Құртқа ағытып жіберді (68-бет).*

*Сенің атаң Тоқтарбай,
Бұтында жоқ ыстаны.
Алпыс жасар аналық,
Арқан есіп, жүн түтіп,
Алшағырдың елінде,
Құрт қайнатып жүр екен.*

*Қарындасың Қарлыға,
Пияласы қолында,
Дастарқаны қарында,*

*Белдемшесі белінде
Бөтен жаудың елінде
Шай қайнатып жүр екен (54 бет).*

Тоқтар байдың кигені тері шалбар. Алшағырдың ішкені қымыз емес пе. Ат емізген Құртқада түйме бола ма? Нанның түбі иман деп айтты деп, Қоблекеме жала жапқан. Жоғарыда жазылған беттерде осындай қозы қоспай, ескі заман салтын жаңа заманға аударған сөздер толып жатыр.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 127, 1915 жыл.
Самар қаласы*

Әдеби сын

ҚАРА ҚЫПШАК ҚОБЫЛАНДЫ

(Махмұд-Сұлтан Тұяқбаев. 1914 ж., Қазан.)

Енді «Қара қыпшақ Қобыландыдағы» бұрынғы болмыс-салтына келейік: Тоқтар бай әулиеге ат айтып, қорасанған қой айтқан; жырда бар тоқсан құл, тоқсан нар, тоқсан тоғай; Тоқтар бай тоқсанда, аналық алпыста, қырық кез қызыл батыр; қырық күн-түн ойын. Батыр, бау салғырт, мыстан кемпірдің терісінен қырық кез қызыл батыр қанжыға қылады; Ертегінің белі шұбар аты. Міні осы сөздерде, бір жағынан ертегі, бір жағы қазақтың қосарлап айтатын сөздері болғандықтан, бұрынғы тұрмыс-салты көрініп тұр.

Қобыландыға қыз Құртқа: «Мені берсең де мынау биені ал!» дейді. Бұл «ат биеден, ер анадан» деген қазақ мақалына дәл.

*Болмас біздің мініміз,
Жасаған ие жар болып,
Қолтығынан демесін.
Қырық шілтен гайып піріміз,
Жүк саламын шанаға,
Үй әйелім бар еді,
Ортаншысы жүкті еді,
Арнап едім мен оны
Ішдегі соның балаға.
Таидың несін сұрайды.*

Ап кете бермей далаға,
Калауымды алдым деп.
Мақтанып барсын алдында
Тоқтар сынды ағаға
Желіні жеткен биенің
Жақсылығы болсын иенің
Бие құлын табады,
Табанын жерге тигізбей,
Маңдайын күнге күйгізбей,
Жақсылап Құртқа бағады.
Аяқтанып алған соң
Көк ала бие қасында
Айнала құлын шабады (7-бет).

Замандасым, мұңдасым,
Жасың бірге құрадсым,
Жылың бірге жылдасым,
Сен шыққан соң құрдасым.

Қазан салған шаһарға
Сафарланып жол шықтым
Жүрмейсің бе, жолбарысым? (8-бет)

Қорасанға қой айтып,
Шыбын жанын жана айтып.
Тілеп алған баламын,
Өкпелеме қарағым.
Түн ұйқыны көрмеген,
Ақ Орданың алдында
Бурыл атты жетелеп,
Өткізді Құртқа көлденең (14-бет).

Қарындасым Қарлыға,
Қара шашқа тапсырдым.

*Қосақ жарым қыз Құртқа,
Балуан қызға тапсырдым (16-бет).*

*Қысылғанда дем берсін,
Жылқышы Қамбар піріміз (33-бет)*

*Бұрылыма жаптым сауыт,
Сыйынамын, Қамбар дәуід! (39-бет).*

Осы жоғарыда көрсетілгендей бұрынғы қазақ тұрмыс-салтының, рухани мәдениетінің иісі бар өлеңдер «Қобыландының» 47, 48, 52, 53, 54, 55, 60, 64, 70 һәм 80-беттерінде бар. Осы сөздер жылды ең алғаш шығарған ақынның сөздері болар. «Қобыландыдағы» заманына ұйқаспайтын жырларды, қазақ жұртының мәдениет тарихына нешбір файдасы жоқ өлеңдер әлгі «Зарқұм», «Салсалдағы» құл жаңа надан ақындар қосқан.

*Ай бетінен кіреді,
Күн бойы сүрен салады,
Қойға кірді бір бөрі
Бүріскен ер қирады.
Талай қалмақ құлады,
Ел қайратын сынады.
Атысқан жау артық көп,
Қай уақытта артық көп (16-бет).*

*Толып жатқан қалмаққа
Қобылекең салды ойынды;
Қар жаудырды қабақтан,
Бір уақыттар болғанда
Жалғыз жаумен ойнады,
Жауды ерікке қоймады.
Қаланың аузын қан қылды,
Кошенің аузын шаң қылды (30-31-беттер).*

Бұл Қобыланды батырдың Қазан ханның қаласын алғанда қылған ісі. Алшағыр хан мен Көбікті ханды алғанда қылған ерліктері де осындай. Мұны жазып сөзді көбейтпелік.

*Қара аспан тауға қаратты,
Қаратып тауға ту деді,
Атылып бұрыл күледі,
Тау мен тасты көрмеді,
Құлақ түбі термеді,
Тер шыққан соң өрледі,
Көлденең жатқан көк тасты.
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі (60-бет).*

Қобыланды шапқан сайын Тайбурыл аттың өнері осы өлеңмен мақталған. Жер үстінде көрінін жататын сары балшық біздің қазақ мекені – далада көп болады. Бұл жақсы өлең «Қобыланды»-ны алғаш шығарған шын қазақ ақынның сөзі-ау.

*Оң қабағым тартады,
Шырағым менім келгендей,
Иінім менім тартады,
Қамқаны таңдап келгендей,
Тоқымым менің тартады,
Қобыландыны көрген соң.
Қара аспанға ел көшіп,
Пары ши жорға мінгендей !?/
Жан қосағым Тоқтар шал,
Етіме қосқан қос тері
Бұлақ болып есімді
Жалғызым келіп енгендей.
Бір нышанын көргендей
Қуанамын мер гарып,
Көктеген қозым тигендей (64-бет).*

*Қобыландыны көрген соң
Бұлаңдаған Құртқа жан.*

*Тірі келіп есілді,
Жалғызы келіп енгендей,
Бір нышаны көргендей,
Бұлаңдаған Құртқа жан
Тура келіп иілді
Қол қусырып жиылды
Дүниедегі іңкәрім.
Бұрын жетті өзіңнен
Астыңа мінген тұлпарың
Тұлпар мініп ту алған
Тонын қанға суарған,
Кеткен жері қуарған,
Келген жері қуанған
Аман-есен келдің бе?! (69-бет)*

*Он ай жүріп көтерген,
Омыртқаны бүгілткен.
Аязды күні айналған,
Айқара есік таянған.
Бұлт күні бұралған,
Мұзды бесік таянған.
Дауысы шықса оянған (30-бет).*

Міні, осындай «тілге жеңіл, жүрекке жеңіл, теп-тегіс жұмыр келген айналасы» деген Абай сынына жанасатын өлең мынау беттерде: 7, 8, 14, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 33, 35, 37, 40, 50, 51, 56, 58, 62, 64, 66, 69, 71-74, 79, 83-84 көрінеді.

«Қазақта»: «Қобыландыны» шығарған кісі тегінде жақсы ақын екен» деген сөз осы өлеңдерге қарап айтылған болар.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 128, 1915 жыл.
Самар қаласы*

Әдеби сын

ҚАРА ҚЫПШАҚ ҚОБЫЛАНДЫ

(Махмұд-Сұлтан Тұяқбаев. 1914 жыл, Қазан.)

VI

*Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақының білімсіз бейшарасы.
Абай*

*Ауылым қонды Нұраға,
Мінген атым сұр ала...
Шаһкәрім*

«Қобыландыда» жақсы өлеңдердің қосағына көп дәмсіз өлеңдер қосақталған көрінеді:

Жүк саламын шанаға,

Іштегі соның балаға (6-бет).

Іс тағдырға сызылды,

Мінген аты қызылды,

Жарлының аты кез келсе,

Ұрының құрығы ұзынды (8-бет).

Екі тоқты бір саулық
Жарамай ма қырқуға,
Жұмсады ма сіздерді
Үйдегі нашар тұлпарға? (9-бет).

Кентті жердің жиылса,
Үзілмейді базары;
Қайда қалмас жігіттің
Өлгеннен соң мазары (12-бет).

Құс төсекті мамықты,
Арпа бидай қабықты (12-бет).

Қыс қыстауым қаздаптын,
Жас жайлауым жайлаптын (12-бет).

Мал сататын базардың
Баяғы мен безіне;
Салған жылқым тоқтайды
Арқаның сары бозына,
Құлағың сал сөзіме (16-бет).

Күзгі жердің шықтысы,
Бір дұшманның мықтысы (17-бет).

Қазып салған кең орға,
Ақ сұңқар құс түседі.
Тамақ үшін ақ торға
Торт аяғым тек жорға.
Қараса, емес қауысты,
... ..
Қырга біткен қамысты (25-бет).

Базарда болар ақша бөз,
Арқада болар сары көз (35-бет).

*Жайықтың бойы қамысты,
Бермейміз деп намысты (37-бет).*

*Заман ақыр тақалды,
Саудагер сатар бақалды (52-бет).*

*Баилар мінер дөненді,
Жарлы мінер көбеңді (54-бет).*

*Қарагай кестім танымды,
Қайнаттым шекер, балымды (56-бет).*

«Ауылым қонды Нұраға, мінген атым сұр алаға» осылар да дәлел болар. «Қобыландыны» қайта басқанда бұл сары ала сөздерді шығарып тастаған жөн. Бастырушы міндетін таза атқарам деп ізденсе, сары ала сөздер мына беттерден табылады: 6, 8, 9, 11 – 13, 15-17, 20, 23 – 25, 27, 28, 32, 34, 35, 37, 39, 41, 42-44, 46, 48, 50, 52, 54, 56, 57, 63, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 76, 77.

«Қобыланды» кітабы аз уақытта сатылып, өтіп кетті. Мұнан көрінеді: біздің қазақта оқушы бар болғаны. Кітап бастырушы қазақ мәтбағатын көркейтсем десе (бұл жұртқа қызмет қылам деген ерге міндет), қолға не түсті соны баса бермей, жақсы көркем қылып басуды көздеу керек. «Қобыланды» кітабы осы күнде қазақ арасына жайылып келе жатқан «қазақ» емлесіне қарамастан, өзге бұрынғы ескі жолмен басылған. Қазақ ішіне көп таралатын кітаптардың қазақ емлесімен басылуы біздің рухани міндет жолына жақсы болар еді.

VII

«Қобыланды» кітабының сыртында батырдың сүгреті басылған. Бұл сүгрет Еуропа жолында кітаптағы жазудан алынған болады. Ер, ай суреттері жырда баяндалған болса, сүгрет кестесі түгел болмақ.

Жырда суреті баяндалған Тайбурыл ат қандай?

*Астындағы Тайбурыл
Елбек-елбек жортады,
Еріні темен салынып,
Қара терге салынып (21-бет).*

Бұл жер қазақтың «ат ерінді, ер мұрынды» деген мақалына тете-ақ қой!

*Қос құлағы тігілді
Қырга біткен қамыстай (25-бет).*

*Омырауы есіктей,
Ойынды еті бесіктей,
Сыртты сұлу бұрылдың
Құмдаудан қазған көсіктей,
Қос құлағын қамшылап (28-бет).*

*Маңдайымда месі бар
Марал ішсе таусылмас (69-бет).*

*Мінуге керек қазан ат,
Белге керек шәр болат (9-бет).*

*Тайлауда тұрған Тайбурыл
Шығыршық атып ойнайды (22-бет)*

*Қырық күншілік шаһарды
Көрсет бұ күн көзіме (23-бет).*

*Төрт аяғы көсілді,
Әбір есімдей есілді (26-бет).*

Өзі Тайбурыл, өзі қазан ат, сымдай созылатын кітаптың басындағы суретте тіпті көрінбейді. Кітаптағы ат орыстың «тяжеловоз» дейтін жүк аты; шабандағы өгіздің сәл-ақ алдында, жал-

құйрығы құшақ айғыр. Жырдағы шын Тайбурыл азбан. Кітапта суреті салынған боз айғырдың бір де бір мүшесі, жылқылығынан басқа, Тайбурылға ұқсамайды. Суретте қараңыз, осы боз айғыр қалайша сымдай созылмақ?

*Ұзын бойлы, нұр жүзді,
Сымбат бойлы дембелше (72-бет).*

*Қоңынан найза салады
Сөйтін кегін алады.
Қобылан сынды еріңіз
Шоңқайып аттан құлады (80-бет).*

*Бірін-бірі қинады,
Тұрайын десе қимады;
Қобылекеңнің асылы,
Қыз Құртқаға сыймады.*

*Бұйырғанын береді;
Тоқсан екі қатын жеңгесі
Ертең түсте келеді.
Жарқырап жатқан асылын
Қатындар келіп көреді.*

*Көрген қатын қызықты;
Қызыққанның себебі:
Алтыннан түсі бұзықты.
Көрген қатын қызығып,
Қасықпенен алады,
Денесіне салады (77-78 беттер).*

Жырдағы жазуға қарағанда Қобыланды батырдың түрі осы. Кітап бетіндегі суретте Қобылекең бір нашар бақалшы болып салынған. Қазақта мақал бар: «ат ерінді, ер мұрынды» деген. Суреттегі Қобыланды батыр мұрнынан айырылып пұштиып тұр.

Орыстың үш батырын салған Васнецов шебердің картинасы бар. 5 тиынға сатылады. Осы батырлардың сүгреттеріне қарасақ,

Қобыланды батырға мінгізген боз айғыр Добриня Никитиштікі, Қобыланды батыр өзі Әлеше Поповіш, күн салып қарауы Илие Муромес көрінеді.

Бұл менің жоруым рас болса, «Қобыландыны» басқан басқарма адасқан. Бұл – ұят. Мұны мәдени жұрттарда ұрлық дейді.

Кітапты қайта басқанда Қобыланды батырдың өзінің сүгретін де, атының сүгретін де жырдағы жазуға дәл қылып басу керек. Тайбурылды тяжеловоз айғырға айырбастағанға қазақ көзі ұялады.

«Қара қыпшақ Қобыландыда» мынау жер-су аттар бар: Қараспан тау, Үндулы тау, Алалай һәм Сың-Сылам өзендері, Жүн төбе, Арыс, Азулы, Елек өзендері, Есенбай, Борсықбай, Аманбай (Тікен), Күдері, Қарадөң, Ембе Жем, Темір өзендері, Тобынғылы Нұра, Барлы-берлі, Барлы тау, Қарлы тау, Алатау, Атасу, Манашы, Күнгилі, Азулы көл, Сары өзен, Есіл, Ақсай, Мұштан (қала) балалы тау, Жайық. Бұлар мына беттерде: 7, 21, 22, 24, 27, 28, 47, 48, 50, 71,74.

«Қобыландыны» қайта басқанда мұндағы жер, су һәм кісі аттары әліппе тәртібімен кітаптың аяғына басылса һәм шыққанда кітаптың қайсы бетінде қайсы сөз бар екені көрсетілсе, біріншіден – кітап тәрбиелі болар еді. Екінші, бұл жырдан қазақ тарихына жем іздеген адамдарға оңай болар еді. Еуропада мұндай кітаптар сол ретпен басылады. Ана географишески общество басқан Шоқан кітабы осылай басылған.

«Қобыланды» – қазақ тілінде тұңғыш басылған жыр. Бастырушы осы жолға түссе, бұл ендігілерге үлгі болар еді. Жыр-өлең басу екі түрлі: бірі – ана «Зарқұм», «Салсалды» бастырушының жолы. Мұның мақсұды – оқушылардан алым алу; екінші жол – әлгі Шоқан кітабы басылған жол. Мұның көздегені оқушы файдасы – ғылымға жол оңайлау. Ана «Зарқұм», «Салсал» баспасын орысша «макулатура», яғни бақалшы жолы дейді. Шоқан кітабы басылған жол «литература» жолы аталады.

Х. А. Кәкітай хан, Едіге жырларының Шоқан жазған қазақшасы Петерборғда географиялы обществода бар. Ондағы қазақ студенттер көшіріп алса, жақсы болар еді. Бұл екі жырдың екеуі де Шоқан жазған орысшаға қарағанда көркем көрінеді.

Қыр баласы.

«Қазақ» газеті, № 129, 1915 жыл.

Самар қаласы

АЗАМАТ ЮСУФ

(Ескі Қырым сөзі. Н.Маркстен)

Күн жауып өткен сайын ескі Қырым татарлары місік иісін иіскелеуге Місік-жамұғ мәсжидінің құлаған іргесіне барады, сонда отырып бұрынғыны сөз қылады. Бұрынғы сөздің басы сол Місік-жамұғ мәсжидін салғызған Юсуф.

Кім біледі? Қашан болған ол Юсуф? Ескі Қырым салғыш атанған кезде болған ба? Онда шаһар іші толған фонтан¹. Көшеге симайтын ол заманда керуен, кел мұңдалап қақпасын ашқан жүз қонақхана. Онда базарда маңғаз басқан байлар; бұларға құлдық ұрып, лақтырған ақшаларын қағып алып: «Алла разы болсын, аға» деген бейшаралар. Осының ішінде кісіге тізе бүкпейтін, тастаған ақшаны қағып алмайтын, қызметі ауыр, жүк таситын біреу болады.

Қол сүйегі ақ көңілді қарайтпас. Алланың аты көгерсін!

Жүк таситын Юсуф түзу һәм тура мінезді еді. Адамнан қорықпай, бай-кедей демей сөзін тура айтатын. Ғұмыр керегі көз: кедейлік, байлық бірдей өтеді.

Юсуф айтатын: кең сарай, алтын қазына, мал-мүлік сендерде, бірақ таза фиғыл, ақ көңілден сендер айырылғансыңдар; міні мәсжид тозып, құлағалы тұр, мұны жаңғыртсаңдар болмай ма?

Кедейлер мұның айтқанына: «Ырас, ырас!» – дейді, байлар ашуланып: «Бізді үйрететін сен кімсің? Өзің бай болсаң, көрер едің», – деседі.

¹ Фонтан – аспанға суы шапшыған бұлақ. Мұндай бұлақтар Қырымда көп болады. Қыр баласы.

Көзден жас ағып кетті, Юсуф аспанға қарады. Көкте періштеге: – Маған көп алтын керек, мәсжид саламын, кім мұқтаж болса, соған беремін. Менің бай болғым келеді, – дейді.

Періште Юсуфтың ақкөңіл айтқан сөзін жұлдыздан, күннен жоғары алып кетті. Жаман мінезді адамдар осы Юсуфты арғамыс ағашының ішіндегі орға тастамақ болды. Бұл ордың сірә түбі болса, түбінде талай адам сүйегі табылар.

Юсуф қашып базар кетті. Бір керуеннің түйешісі өліп, қызметкер орны босаған еді. Бай Юсуфқа:

– Сен түйе айдай білесің бе? – деді.

– Білсем керек, – деді Юсуф.

Түйеші боп жалданды. Керуен Һиндүстанға кетті. Бұл жұрты есітпеген адам бар ма? Тасынан шырақтай жанған бриллиант шығады, теңіздің түбінде көз жасындай мүлтілдеген меруерт жатады, қарлы Алатауынан өрмекші өрмегінен нәзік жібек шығады; шөп тамырының жерден сорғалы не ұрмақ кеу сары, не у.

Мұнда Юсуф көп жылдар жүрді, талай жерін кезді, белге талай шықты, ылдифа талай түсті.

Періште жолын жарылқап бай қазнасы өсті. Юсуф бұрынғы күйінше әлі. «Мұндай кісіні хұдай қайдан кез келтірді?» – деп бай да қайран қалды.

Бір күні Юсуф байға бірін алмастан бір қап бриллиант әкеліп берді. Байдың есіне сонда өзінің алдағыш баласы түсіп, жақындарына сөйледі: «Мен өлсем, менің барлық қазынам Юсуфтікі, балама түк жоқ», – дейді.

Бұл болатын іс: бүгін тірі, ертең офат; кешегі жоқ, бүгін бар. Юсуф тәмам қала байынан асқан бай болады. Сәлиғатқа Юсуф жүгі келіп, мың түйенің көші шұбалып Сәлиғатқа кіргенде, күн жұма еді. Бұл көш Юсуфтікі деген кімнің ойында бар? Көш мәсжидке келгенде де һәшкім мұны білмеді. «Міні мәсжид құлады» дегенде де һәшкім білген емес. Тым-тырыс, үн жоқ, жұрт құр отыра берген.

Ойға кіргенде я ұятты мойынға алғанда, тіл жоғалады. Осыны ескеріп Юсуф сөйледі: «Мына мәсжидке қазынамыздан берейік та?» – деді.

Сәлиғат бектері: «Өзің бай болсаң, берсейші», – десті.

Юсуф мұртынан күліп: «Юсуф беремін деген», – деді.

Сонда ғана бектер: «Ау, осы Юсуф болмасын! Керемет қиын ба?» - десті.

Екінші күні жүздеп қызметші келіп ескі мәсжид керегесін құлата бастады. Бұл – Юсуф ағай ісі. Юсуф әмірімен сүттей ақ тас, піл сүйегі, алтын кірпіш тақталар келіп қалды. Қырымда мұндай мәсжид болған емес. Кефеге жаңа мәсжид керегесіне салатын місік артқан кеме келді деп есіткенде жұрт Юсуфқа: «имандының ағасы» деген ат қойды.

Жауын жауып өткен сайын «Місік-жамұғ» мәсжид іргесінен жер бойымен аспанға жұпар иісі шығатын болды. Екі қыс өтіп, құрбан мейрамына мәсжид даяр болды.

Аспанмен шағылысқан ақ мұнара, алтынмен жарқыраған сұлу шатыр, форформен белдеулеген көк күмбез.

Имандының ағасы Юсуф, кел, алдымен құрбан шал! Юсуф құрбанға боз қасқасын шалып, ең бейшара жүк таситындарға берді.

Мен мәсжид саламын, маған алтын бер деп Юсуф періштеден сұрағанда, өзі осылардай еді.

Юсуф көкке қарап еді, аспанда мөлдіреген ақ бұлт көрінді, мәсжид үстіне тоқтай қалып, меруерттей мөлтілдеген жауынмен құйып жіберді. Сонда мәсжидтің жақсы жұпар иісі көкіректі жарды. Жұрт Юсуф алдына тізе бүгіп: «Юсуф, сенің Сәлиғатқа патша болатын жөнің бар» – деді.

Юсуф: «Жоқ!» – деп басын шайқады, – «Хәкімшілік адам арасына ор қазады», – деді.

Ғұмыр бойы бейшара кедейлер арасында қалды. Қазынасын тәмам кедейлерге үлестіріп, өзі кедей күйінде өтті.

Жұрт халық билеген хандарды ұмытты, салтанатты билерді ұмытты, бектерді ұмытты. Юсуфты ұмытқан жоқ. Жауын жауып өткен сайын ескі Қырым татарлары Місік-жамұғ мәсжидінің орнына жиылып, жұпар иісін иіскелеп рахаттанып, иманды Юсуфты сөз қылады.

«Ескі Қырым сөздерінен» аударған Қыр баласы.

«Қазақ» газеті, № 133, 1915 жыл.

Самар қаласы

ЖҰМЫРТҚАДАЙ БИДАЙ

(Л.Н. Толстойдан тәржіме)

Балалар ойнап жүріп, жұмыртқадай бір нәрсе тауып алады. Ортасында бидай сызығындай сызығы бар. Тұрпаты нақ бидайдай.

Бір жолаушы балалардан 5 тиынға сатып алып, қалаға апарып, табылмайтын нәре деп, патшаға қымбатқа сатады.

Патша данышпандарын жиып сұрайды: – Бұл жұмыртқа ма, бидай ма? – деп. Данышпандар алай-бұлай алып қарайды, бірақ патшаның сұраған сөзіне жөнді жауап бере алмайды.

Терезе алдында жатқан нәрсені тауық келіп шоқып теседі.

Жұрт бидай екені біледі. Данышпандар патшаға айтты: «бұл кәдімгі арыш бидай екен» деп.

Патша бидайды таң-тамаша қылып, қайда һәм қай уақытта шыққан бидай бұл, табындар деп, данышпандарға жарлық қылады.

Данышпандар ойлады-ойлады, талай кітаптарды тінтті, түк таба алмай патшаға келіп айтты: біз түк таппадық; кітапта бұл туралы неш нәрсе айтылмаған екен. Мұның жайын мұжықтан сұрау керек: – Бұл сияқты бидай қай жерде һәм қай кезде егілгенін естігендер бар ма екен? – десті.

Патша шабуыл шаптырып, кәрінің кәрісі шал мұжық тауып әкелуге бұйырды. Айтқандай шалды тауып, патшаға алып келеді. Ауызда тіс жоқ, бойында күш жоқ, тәнінде ет жоқ, көз шала, құлақ мүкіс, адам сыны жоқ қурап тұрған бір шал екі таяққа сүйеніп, патшаға келеді.

Патша бидайды көрсетеді. Шалдың көзі шала, оңды көре алмай, көргенін көріп, көрмегенін қолымен сипап қарайды.

– Ақсақал, бұл бидай қайдан шықты екен, білесіз бе? Өзің мұндай бидайды егіп көргенің бар ма? Өзің екпесең де, сатып алғаның бар ма? Қайда һәм уақытта сатылғанын білесің бе? – деп патша шалдан сұрады.

Шал құлағы мүкіс – айтқан сөздерді азар естиді, әрең түсініп, азар жауап береді.

– Жоқ, мен мұндай бидайды егіп те, орып та, кісіден сатып алып та көргенім жоқ. Сатып алған бидай мұндай ірі емес, қу шөлмек болатын. Менің әкемнен сұрау керек: мұндай бидай қайдан шыққанын сол білмес пе екен? – дейді өлімтік шал.

Патша шалдың әкесіне кісі жібереді. Жігіттер таяғына сүйенген бір шалды патшаға алып келеді. Патша бұған бидайды көрсетеді. Шалдың көзі көреді екен: бидайды алып қарайды.

– Кәні, ақсақал, бұл қай жерге шыққан бидай һәм қашан шыққан бидай? Өзің егіп көргенің бар ма? Болмаса, басқа еккен адамдардан салып алып көргенің бар ма? – деп патша шалдан сұрайды.

Құлағыны азырақ мүкісі болса да, баласынан анағұрлым пысық, бойы сергек жас көрінеді.

– Жоқ, мен мұндай бидайды өмірімде еккенім жоқ, орғаным да жоқ, кісіден сатып алғаным да жоқ. Мен өмірімде ақша дегенді естігенім жоқ. Біздің заманымызда халық өз нанын жейтін, ашаршылық болса, бар нанын өзі көршісімен бөліп жейтін. Бұл бидай қашан һәм қай жерге шыққан бидай екенін мен біле алмадым. Біздің бидайлар осы күнгі бидайдан шығымды да, үлкен де болушы еді, бірақ нақ мұндай ірі болмайтын. Әкем айтушы еді: оның заманындағы бидайлар өте үлкен һәм шығымды болушы еді деп. Сонан сұрасаң екен, – дейді бұл шал да.

Патша шалдың әкесін шақыртады. Баладай өйнап жымпыңдаған құп-қунақ шал патшаға жүгіріп келіп сәлем береді. Құлағы сап-сау, көзі жайнаған шоқтай, сөзі судай сырғыды.

Патша бидайды шалға көрсетеді. Шал бидайды қолына алып, айналдырып қарады.

– Көп заман болды шырағымды көрмегелі, – деп шал бидайды тістеп, шайнап, – нақ өзі, – дейді.

– Айтшы, ата, қай уақытта, қай жерде мұндай бидай шыққан?
– Өзің егіп, өзің орып па едің мұндай бидайды? Жоқ, еккендерден сатып алушы ма едің? – деп патша мұнан да сұрайды.

– Менің заманымда, – дейді шал, – бұл бидай қайда болса, сонда шыққан. Менің жеп өскен наным, көршімді сыйлағаным осы бидай; менің егетінім де, ора бастыратыным да осы бидай еді.

– Бұл бидайды, ата, өзің егетін бе едің, жоқ, сатып алушы ма едің? – деп патша тағы қайтадан сұрады.

Шал мұртынан күлді.

– Біздің заманымызда сатқанды кім көрген? Сатқан күнә емес пе? Онда ақшанды кім білген? Һәркімнің өз наны өзіне жетерлік болатын, – дейді шал.

– Бұл бидайды қайдағы егіндікке ектің, ол егіндік өзіңдікі ме еді? – деп патша тағы сұрады.

– Менің егіндігім құдай жері. Еңбегім, терім сіңген жер менікі. Құдай жері кім еңбек сіңірсе, сонікі. Жердің менікі-сенікі болуының шарты жалғыз-ақ еңбек. Тағы да табан ақы-маңдай тер менікі, сенікі болады. Жердің менікі, сенікі болуы табан ақы-маңдай тер сіңуінен, – деді шал.

– Тағы екі-ауыз сөзіме жауап айтшы, ата, – деп патша сұрады:

– Бұрын неге мұндай бидай шыққан, енді неге шықпайды? Бұл – бір. Сенің немерең екі таяқпен сүйретіліп келді; балаң таяққа сүйеніп келді; сен таяқсыз келдің? Көзің шоқтай жайнап тұр, тісің түгел, пышақтай өткір, сөзің анық, бойың қунақ, кескінің жақсы, пішінің түзу. Бұл неден мұнша екі түрлі болды? – деді.

– Адам баласы құдай көрсеткен табан еті, маңдай терімен күнелткен таза жолдан шыға жабылды. Сығалағаны көрші қазынасы, көрші пұлы болды. Бұрынғылар өз табан ет, маңдай теріне жалынған.

Құдай көрсеткен хақ жолымен жүрген. Ендігі адам іздегені арамзалық, көрші қазынасы, бөтеннің пұлы. Сен сұраған екі түрлі күй осыдан болған, – деді шал.

*Аударған Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 139, 1915 жыл.
Самар қаласы*

ХАМЕЛЕОН

(А.П. Чеховтан тәржіме)

Күн ыстық, дүкен ашық, алушы жоқ. Саудагерлерді ұйқы басқан. Базарда қайыршылар да жоқ. Базармен полицейский надзирател Ошумелов келе жатыр. Барымталап алған бір шелек қарақатты көтеріп, қасында городской келеді.

– Ұстаңдар. Жіберме. Сен жексұрын, қабатын немесің ғой, – деген дауысты есітті Ошумелов.

Қыңсылаған ит дауысы шықты. Соның арасында үйген отыннан шығып, артына қарай-қарай ақсай басып, қашып келе жатқан итті көрді.

Итті қуып жетіп, бір кісі жығыла-шағыла аяғынан алып ұстады.

Көз ашып-жұмғанша, ұйқыдан оянған саудагерлер, отыннан жиылған кісілер топталып жиылып қалды.

– Бұл немене, тақсыр. Жанжал болып қалды ма екен? – деді городской.

Ошумелов сол жағына бұрыла басып топқа қарай тартты.

Отын үйген қақпаның алдында жиылған топқа қолын көрсетіп, тұрған адам көрінді. Шала мас. «Қолға түстің, тонамай жібермеймін» деген түрі бетінен көрініп тұр. Бұл кісі Ошумеловке белгілі алтын зергері Хрюкин деген екен.

Топ ортасында қалтырап, дірілдеп, бір сарала күшік жатыр.

Ошумелов топты жарып кіріп келіп: «Бұ не? Кім айғайлады?» – деді.

– Тақсыр, мен келе жатыр едім, мына күшік қолды қауып алғаны. Мен кісіге тию дегенді білмеймін; бір жеті істен қаламын,

зиянымды төлесін. Күшіктен жәбір көріп, зиян тартсын деген закон жоқ. Күшік қаба берсе, бүйтіп көрген күнің құрысын, – дейді Хрюкин.

– Жарайды, кім иті екен бұл өзі? Итті бос ұстай қалай екенін көрсетермін. Үкімет жарлығын орнына келтірмегенде әкесін танытармын. Барса-келмеске жіберемін. Ыштраф салам. Елдрин, кім иті екенін біл, иесін тап, протокол жаз. Бұл бәлкім құтырған ит шығар. Итті қазір өлтір. Бұл кім иті өзі? Айтыңдаршы! – деді Ошумелов.

Біреу тұрып: – Бұл, мен білсем, жанарал Жигалов иті болса керек, – деді.

– Жанарал Жигаловтікі дей ме? Үһ, Елдрин, жеңім тартшы, терлеп кеттім гой. Күн қандай ыстық, жаңбыр жауар ма екен, қайтер екен?

Мен әлі түсінгенім жоқ, бұл күшік сені қалай қапты? Күшік биттей, сен сырықтайсың; күшік аузы сенің қолыңа қалай жетті? Өз қолыңды өзің қанатып, нәресте күшікке жаласын жауып, ақша алмақшымысың? Мен білемін сендей залымның ойын, – деп Хрюкинге ұрыса бастайды Ошумелов. Топтан біреу тұрып: «Хрюкин жаман кісі: күшікті папироспен тұмсыққа түртіп ырыдатты. Күшік ыза болып, қолын қауып алды», – деді.

– Өтірік айтып былжырама, соқыр. Айтқаны, қума өтірік. Тіпті корген жоқ. Тақсыр өзі біледі, кім өтірік айтпайтынын, кім құдай алдында да өтірік айтпайтынын; мен өтірік айтсам, содиа табар; содиа қолында законы бар, бұ күнде кісі бәрі құрдас... Білгілерің келсе, менің өз ағам да жандарм қызметінде...

– Үндеме, – деп Ошумелов ақыра бергенде,

– Жоқ. Бұл жандарал күшігі емес, жанаралда мұндай күшік жоқ. Жанарал итінің бәрі тазы, – дейді городской Елдрин.

– Ырас білесің бе?

– Ырас, тақсыр...

– Мен өзім де білемін, жанарал итінің бәрі тазы. Мынау бір жаман күшік қой. Не жүн, не кескін жоқ. Осындай итті жанарал ұстаушы ма еді? Сендердің ақылдарың қайда? Осы күшік Петроград я Мәскеуде көзге түссе, не болатынын білесіңдер ме? Сен, Хрюкин, бұл істі зерттемей, жай тастама! Итін бос қоя беретін мырзаларды үйрету керек, – дейді Ошумелов.

Сүй деген кезде городской Елдрин тұрып: «Кмі біледі, жанарал күшігі болса, болып та қалар, ит бетінде жазу бар ма? Жанарал қорасында осы күшікті көрген сияқты едім», – дейді.

– Әрине, солай. Бұл күшік, рас, жанаралдікі, – дейді топ ішіндегі біреу.

– Иш-ша. Жел соғып кетті ғой. Төңайын дедім... шинелімді әкелші, киейін. Сен, Елдрин, күшікті жанаралға апар, сұра. Мен тауып алып жіберді дегейсің... Енді орамға шығара көрмесін. Бұл күшік қымбат ит шығар. Кез келген шошқа тұмсыққа папироспен түртсе, нәресте шырағыма жәбір болар... Сен хайуанға қолың көтерме! Өзің айыптысың.

– Е-е, Жанарал аспазшысы келеді екен, сонан сұрайық... Ей, Прохор, бері келші. Мына күшік сендердікі ме?

– Тапқан екенсіңдер. Бізде бұл сияқты ит туғалы болып көрген емес, – дейді Прохор.

– Мұны сұраудың қажеті де жоқ. Бұл қаңғыбас бұралқы ит. Көп сөйлеп, бас қатыру не керек. Қаңғыбас десем, қаңғыбас болатын... Өлтіру керек, – дейді Ошумелов.

– Бұл біздің ит емес, біздің жанаралдың ағасының иті, – дейді Прохор.

– Аһ, Жанаралдың ағасы – Владимир Иваныш келіп пе еді? Мен білгенім жоқ еді. Қонаққа келді ме? Апырым-ау, мен білгенім жоқ, – дейді Ошумелов төре...

– Қонаққа...

– Япырым-ай, туысқанын сағынған ғой! Мен білген жоқ едім. Мынау нәресте Жанарал ағасынікі ме? Тіпті жақсы болды. Қуанып қалдым ғой. Сен күшікті ал, қандай әдемі күшік. Әп-әп, – деп мынаның қолын тістеп алыпты, ха-ха-ха-ха. Күшім-күшім, шырағым! Неге қалтырайсың? Һешкім тимейді. Қорықпа, ырылдама қарағым. Қандай сүйкімді? – дейді Ошумелов төре.

Прохор күшікті ертіп жөнелді. Хрюкин топқа күлкі болып қала берді.

– Мен саған көрсетермін, – деп Хрюкинге жекіріп, қаһарын тігіп, Ошумелов төре жөніне кетті.

*Аударған Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 140, 1915 жыл.
Самар қаласы*

ОТ

(В.Г. Короленкодан тәржіме)

*Қуандым, түнде жүріп, күн шығар деп,
Болса да бұлт бүркеу, жел қуар деп.*

Нарманбет

Күздігүні қара суық қараңғы түнде қайық мініп жолаушы келе жатыр едік, айналма бір тұмсықтан бір жақсы шырайлы от жылт етіп көріне кетті. Жап-жарық дәл қасымызда көрінді. Қуанып, «Ай, құдайға шүкір! Қонатын жер табылды», – дедім.

Қайықшы мойнын бұрып, иек артып отқа қарап, асықпай-саспай суды есе берді.

– Әлі алыс!

Мен нанбадым. Қараңғы түннен шыққан от жап-жақын көрініп қоз алдымда елестеп тұр. Сонда да қайықшы сөзі ырас болды: от алыс болып шықты. Қараңғы от сифаты сол: қараңғы түнді жығып, дәл көз алдында елестейді, арбап, жақын болып, жылы, сүйікті болып, өзіне тартады... Міні, жақын, жап-жақын, суды күректеп бір-екі есе қасына жетіп келетін болып, зарықтырған сафар бітетін көрінеді... Сонда да алыс! Көзге түртсе көрінбейтін түнді жарып көп-көп жүрдік. Неше қия жартас, неше қап-қараңғы шатқалаң жүзіп келіп, қайыққа қасынасып жүріп қайта кетті. Неше мәртебе түпсіз қараңғы сілкініп артта қала берді... От жап-жақын, жып-жылы, баяғы орнында тұр... Қанша сафар жүргенімен, бұрынғыдай жақын да, алыс та!..

Осы қара баран өзен, қараңғы жақпар тасты зеңгір тау, жылы от қайта-қайта есіме түседі. Мұнан бұрын да, сон да бұл жылы от, жалғыз мен емес, талай адамды көзге көрнекті жақындылығымен мен мұңдалап, арбаған.

Бірақ ғұмыр өзені баяғы қараңғы өзінің екі қабағы арасында ағып жатыр.

Алыс... суды есiндер! Сонда, сонда ғана алдымыз өт – шырақ!

*Қазақшалаған Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 141, 1915 жыл.
Самар қаласы*

САМАТ ӨЛЕҢДЕРІНЕ СЫН

Нұржанұлы Саматтың «Төңкерісшіл» сырлы өлеңдерін оқып шықтым. Әдебиет майданында дәуірден дәуірге көшкен уақытта Самат сықылды жаңа талап «ақындар» көп болады. Олардың өлеңін жете қарастырмай болмайды. Өйткені олар «менсінбейді, бойымызды өсіргісі келмейді» дегендей көңіліне келеді – бір, екіншісі – олардың өлеңін сынамай жібере берсең «шілдірік» сұйық өлеңдері жас әдебиетімізді қотыр ала қойдай болдырады, аздырады. Сондықтан Саматтың өлеңдерін бақайшағын шағып тәптіштеп қарауды қажет көрдім. Саматтың өлеңдерін жете қарау үшін бір кітапша жазу керек. Өлеңнің маңызсыздығына қарай көп жаздым, себебі бұл сын жалғыз Саматқа емес, барлық Самат сияқтыларға сын. Таяғы жалғыз Саматқа тиіп отырса, оны ол көтермек. Ол әлеуметшіл. Әлеуметшіл кесер басы мен әлеумет тілегі араласса соңғыға құл ғой!

Кітаптың көптігі 57 бет, өлеңдері 34, оның 11-(ге) шамаласы төңкеріске арналады тағы сондай – әйелге, махаббатқа, сұлу қызға арналады. Қалғаны ел тұрмысын, табиғатты сүгіреттейді, бір-екеуі жастарға ұран сықылды...

Адамның зеректігі (талапты), нанымы, пікірі сөзінен көрінеді ғой! Іштегі сырды сөз ашып береді. Ақынның сөзін сынау – өзінсынаумен бір бас. Сондықтан Саматтың өлеңдерін сынарда мынадай сұраулар қоямын:

- 1) Самат ақын ба?
- 2) Ақын болса, төңкеріс ақыны ма? Жоқ, ескі ақын ба? Ақындық дүниесінде тұтынған жолы, бағыты бар ма?

3) Өзінен шығарып жаза ма? Еліктей ме? Тілге, сөзге ұсталығы қандай? – Осы жақтарын қарап көрейік.

Ақын деп кімді айтамыз?

Күшті ақындар өздерін көтергенде, жер-көкке сыйғызбайды, ақын – періште, ақын – пайғамбар, ақын – қазы... ақын – құдай, ақынның сөзі «құран», ақын – үгітші, тәрбиеші, өңдеуші, тағы әлденедей дәріптейді. Ақындар өзін не десе ө десін, біз ақынды пайғамбар да, құдай да емес, адам деп ұғамыз. Ақын – жер жемісі, жердегі өмірдің, жердегі қатынастың, жасау қатынасының, жасау түрінің сандары. Жай адам мен ақынның айырмасы – ақынға өзгеше бір қуат (талант) бітеді. Қандай талант? Ақын жай пендедей емес, бейнемен ойлайды (мыслит образами); ақынның сезімі күшті, электрдің ұшқынындай ұшқыр деуге бөлады. Оның қиялы, ойы жүйрік, шарықтаған аэропландай, кезбейтін жері жоқ. Өзгелер байқамағанды ол байқайды, көреді. Ақынның ақылы аспандай ашық, судай тұнық, тілі күйлі орамды, көпке ұғымды, жатық болады. Жай адамның, көптің, сезсе де, ойласа да тілі жетпей, айта алмай отырғанын ақын қолға ұстатқандай айтып береді. Сондықтан ақынның сөзі елдің «қышығына» дәл тиеді де біреуден біреу қағып әкетеді. Сондықтан ақынның сөзі адамды әсерлендіреді, желіктіреді, қыздырады, жылытады, күлдіреді, тамсандырады. Сөзі әсер бере алмаса, ақынның соры болғаны, күні қараң...

Кейде ақынға бір қызулық, желік шабыт пайда болады.. Бақсыны жыны бұғандай, ақынды бір күшті сезім билейді. Оның бар тамыры электрленгендей, зікір салғандай болып, бойын бір қуат кернеп кетеді. Сонды ақынның ақылы бұлттан шыққан күндей жарқырап, сонда ақынның дарыңкей (?) келесі тас бұлақтың суындай сылдырлап, қыранша қарап Қырымға, алды-артына қарап мұң мен зарды қолға алады. Шиыршық атады, толғанады:

*Әділет пенен ақылға,
Сынатып көрген-білгенін,
Білдірер алыс-жақынға.
Солардың сөйле дегенін.
Ызалы жүрек, долы қол,*

*Улы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе – жайы сөл,
Жек көрсеңдер өзің біл, –*

деп суреттейді Абай ақынның шабытын. Шабыты түскенде ақынның ойы, сырты тізген меруерттей, іші жанған өрттей күйлі сөздермен төгіліп кетеді. Сондай шақта жазылған өлеңдері әсіресе күшті, рухты болып шығады.

Бұл сипаттар, әрине, күшті, ірі ақындарда болады. Жалпылама өлеңшілдерде ондай шабыт, ондай крнеп кететін «жын» бола бермейді. Жабай өлеңшілер өзін өзі зорлап, кейбірі «күштеп» отырып жазады. Сондықтан өлеңі де кісіге әсер бермейді.

Енді Саматқа келейік. Әлгідей «жын» қонған, талант дарыған ақын ба – бұйырмасын! Әлде берден соңғы ақын ба – айта көрме! «Күшеншек» ақын ба – тап сол! Неге десеңіз, оның өлеңдерін оқығанда, не жүрегін, не денең, не ақылың селт етпейді. Адамға түк әсер бере алмайды. Оны оқығанда қалтықсыз, тұзсыз қара көже ішкен кісі тәрізді боласың: не бұлдыр, не теңеу жоқ. Қоға татыған бірдеме. Мінеки татып көріңіз:

*Бас тартпаймын халқым үшін ашындым,
Қызыл жаранды батырлыққа үйретем;
Жауыздықтың қабырғасын күйретем,
Өзім басшы, өзім герой жүректі;
Дұшпанымды атқа тағып сүйретем.*

*Луис, Максим – пулеметін даулатам,
Бетім қайтпас талайларын аунатам.
Найза соғып, қылыш шауып ерлікпен,
Талайлардың қызыл қанын саулатам.*

*Әлеуметтің күні болып туамын,
Жиһангерлік ауыздарын буамын.
Еңбекшілдің қожалығын бекітіп,
Антантаның ақ иттерін қуамын.*

*Коммунизм бұлты болып қуамын,
Қай тарапта залым болса, ауамын.
Күннің көзін бүркеп алып шатырлап,
Жай түсіріп қайтаратын дауамын.*

Төңкеріс дауылы басылып, жұрт әбден әй-жай болған соң «1922 жыл» Самат осы өлеңді жазады. Совет үкіметі ішкі-тысқы жауынан арылып, шаруа түзетуге кіріскен заманда найзасын алып шапқылап, «талайлардың қызыл қанын саулата» беруі келінен «Донкий Хоттың» диірменмен күрескенін еске түсіреді, әсіресе анасы ауылға кетіп қалғанда, «мен де барам» деп жер тепкілеп жылаған ерке балаға ұқсайды.

Самат «халқым үшін ашындым» дейді. Халықтың ішінде байы да, кедейі де бар. Төңкерісшіл ақынның «халық» үшін ашынуы келіспейді. «Халық» орысша «народ» деген сөз. Ортақшылардарға халық жоқ – еңбекшілер бар, тап бар. Самат еңбекшілерді халық деп атаса, олақтығы.

Осы өлеңді Самат «қастық ниетім» деп, өз ниетін білдіруге жазыпты. Саматтың «Антантаның ақ иттері» түгілі ауылдағы ақ иттерін қуғаны да шын болмай ма деп қорқамын (Оны кейін көреміз). Бұл тек «аузынан түкірігі шашырап» кеткендік тағы. «Коммунизм бұлты болып жауамын» дегені – коммунизм нәсер, сұрапыл, апат сықылды, жұртқа құбыжық етіп көрсеткен болады. «Бұлтты» жұрт жақсылықтың нысаны деп көбіне-ақ жорымайды. Осы өлеңде үйлесім, күй, әсер бар ма? Не дерін білмей, аузымен орақ орғандық емес пе!? Құр қу жақ пайда бере ме!?

«Езілген елге» деген өлеңінен мына бір жерін алайық:

*Қу-нысықтар күнде ұнатқан,
Ескі дауын әм даулатқан,
Басыңнан қанды саулатқан
Езілген ел емес пе ең?*

*Өліп қалсаң, құның берілген,
Керегеге һәм керілген,
Сөйлесуге бай ерінген,
Күнің бар ма едің теңескен?*

Ақын осындай сөз жаза ма? Не мазмұны, не ырғағы, не үн мөлшері келмейді. Төрт аяғынан бірдей ақсап, мамырлап жатқан жоқ па?!

«Көму күйі» деген өлеңінен:

*Хүкіметін кедейдің орнатып,
Байлардың жолдарын ұрлатып...
Аяқпен сұмдарды тебіңдер,
Жатыңдар жайлы болып, жолдастар!
Майданда неше күн, неше түн,
Жүрдіңдер ұйықтамай және аш...*

Осындай сөздер өлең сайын ұшырап отырады. Аяқ алысын байқауға осы да жетер. Бұл өлеңдері Самат жолдасқа «ақынның» ауылы алыс жатқандығын көрсетеді. Бірақ Самат – төңкерісшіл өлеңшіл шығар, Маркстің жолымен жазатын шығар? Сол жағын қарастырайық.

«Жауынгерге»

*Көріп ең байлардың қорлығын,
Жеген еңбек зорлығын;
Қаныңды сорып, езіп, таптап,
Байларға жоқ қожалық.
Шын қожасы – біз кедей.
Бір кедейді өлтірсе,
Қуады соңынан жүз кедей.
Ал мылтықты, пулеметті,
Тарс-тұрс еткіз, дүрілдет!
Дүниенің сұм байларын.
Сыйындырып дірілдет!
Ағыз қанын, шығар жанын, аянба!
Бұз қамалды, туп-тура аяңда!*

Осы сарынды қып, «мылтықты тарс-тұрс» елкізіп, дүрілдете береді. (19)23 жылдың ғинуарында Самат осылай «тарсылдатады».

Айқайдың, құр даурықтың дәуірі өтіңкіреп кетті. Тым болмаса үйлестіріп «дүрілдетсе» екен-ау! Онда да бір сәрі ғой!

«Төңкеріс ақыны» болғысы келген кейбір жас екі сөзінің бірінде «қыр, жой, бүлдір, қират, қанын ағыз, көзін ой...» дегенді сән көріп алған. «Қыр, жой...» десе-ақ төңкерістің бел баласы боламын деп ойлайды. Бұл дұрыс емес.

Төңкерістің дер кезінде мұндай қабырғасы мұздай жабық сөздер – еңбекшілдерді үндеуге керек еді. Енді ол заман өтті.

«Қыру... жою... бүлдіру...» мақсатқа жеткенше керек. Шаруаны түзете алмай жатқанда бүлдіргіштікке шақыру – аз болғанда – тентектік. Қарап отырған адамның қанын ағызға бер деп Маркс қашан айтқан!? Төңкерістен кейін де күйрете бер деген оқу жоқ. Қан майданнан біз шықтық. Енді қимылды салт-сана майданына салу керек.

Төңкеріс хазушысы болғысы келген қазақ жастарының көбі төңкерістің ішінде болып, төңкерісті басынан кешірген жоқ. Бастан кешірмеген нәрсені кісі жақсы жаза алмайды. Төңкеріс жолында айдауда, байлауда, абақтыда шіріген қазақ жоқ деуге болады. Ондайда шықса 1917 жылғы Феврал төңкерісінен кейін шықты. Одан арғыны былай қойып, нағыз Оқтәбір төңкерісін алсақ, сол төңкерісте Керенский үкіметін құлатуға жан қиған, соғысқа шыққан қазақ қанша екен – саусақпен санарлық-ақ табылар! Сондықтан төңкеріс қазақтың көпшілігіне көктен түскен олжадай болды. Біздің көбіміз төңкеріске жолдан қосылған «жол бике, «көлденең жолыққан көк атты» деген сықылды төтеден қосылдық. Төңкеріске мидай араласып, қызығын да, шыжығын да бастан кешірмеген соң, «көлденеңнен қараушы» («зритель») болып отырып жазылған сөздер нағыз төңкеріс өлеңі болмайды.

Қазақ былай тұрсын, әуелі төңкерісті жасап отырған орыс жұртында да нағыз төңкеріс ақындары кем. Орыстың төңкерісті жырлаған ақындарын Троцкий жолдас «жолдан қосылғандар» деп атайды. Сондықтан құр «қырам... жояммен» төңкеріс ақыны бола қою қиын сауда. Сондықтан Самат жолдастың даурыққан өлеңдері төңкеріс өлеңдері болмайды. Ең маңайласқан күнде «жол бике» болады, әйтпесе о да жоқ.

Жоқ дейтінім мынау: төңкеріс ақындарында келешек тегісшілдік (социализм) тұрмысқа сенім, үміт, бойында қызу жалын, қайтпас жігер болады. Олар қорықпайды, жабырқамайды, зарламайды, сары уайым төкпейді. Күнбе-күнгі көр-жер кемшілік олардың келешекке бекіген түрлі (мұратын) идеясын жасыта алмайды. Уақытша «жолсыздықты» олар «уақытша» деп қарайды. Саматта ондай үміт, ондай сенім, ондай жігер бар ма? Келешектегі тұрмыстан хабары бар ма – аузым бармайды. Бармайтыны мынау:

*Қайдан таптың жақыңды,
«Бақ» бен дүние ашар жік,
Сырласқан, мұңдасқан танымды,
Досың кейде келер тік... («Абай» ісі шығып тұр!)*

Міне тағы:

*Елді жуан билеп жүр,
Аунатып жеп илеп жүр.
Қорқытып кейде сорлыны,
Жағасынан сүйреп жүр.
Бұлсыз кедей құнсыз боп,
Одан олар жеріп жүр.
Сотқа кімдер еніп жүр? –
Сонда байлар жеңіп жүр...
Кедейлер алып теңдікті,
Жоғалтып, зұлмат кемдікті.
Бостандықтың сәулесі
Қай күні тегіс шашылар?
Бай, жуынды құрытып,
Бас изеуді ұмытып,
Қорлықта жүрген таптардың
Қашан көзі ашылар?*

1923 жыл 25 феврал. Мынай Николай заманындағы сары уайым емес пе? «Төңкерісшіл» жалынды «ақын», келешекке се-

німді «ақын» осындай сары уайымды төге ме екен? Мынау түңілген кісінің сөзі. (19)23 жылдың февралында осынша түңіліп, төңкерістің жақсы жақтарын көре алмауға «су қараңғы» соқыр болу керек. Саматтың мына жазысына қарағанда, төңкеріс қазақ еліне, қазақ тұрмысына түк өзгеріс кіргізбеген болады. Солай ма анығында? Олай емес. Мың рет олай емес. Қазақ салт-санасында көп өзгерістер болулы.

Бұл сөздерімен Самат жолдас төңкерістен түңілгендігін, ашығырақ айтсақ, төңкеріске түсінбегендігін, «төңкеріс ақыны» емес, ескі зарлауық, сары уайымшыл (пессимист), үмітсіз «ақын» екенін ашып береді. Төңкеріс ақыны, жоғарыда айттым: үмітшіл (оптимист) болу керек. Шамашыл, инегімпаз, тарихтың өсім заңына қол артқан үмітшіл болуы керек.

Ол аз, одан да сорақысы бар. Самат бояламын десе де бояла алмайды. Басын жасырайын десе, арты көрінеді; артын бүркесе, басы солаң ете түседі. Кейбір өлеңдерінің мазмұнын тексерсеңіз – ортақшылдық пікірге қайшы. Жаңа пікірдің «құр айқайынан» басқа көкейіне дым бармаған. Ол Николай тұсындағы «болысты» жазады:

*Мен – болыспын бақ орнаған басыма,
Ызгарлансам кім жолайды қасыма...?
Елді аралап күнде қойын сойғызам...
Елдің асы, елдің төрі менікі.
Бүркіт, тазы, бәйге кері менікі,
Уылжыған жас келіншек, сұлу қыз –
Қара көзді, қыпша белі менікі...*

Естеріңізде болсын – (19)23 жылы жазылған, не бұл өлеңнің 23 жылы жазылғаны бекер. «Болыс» деп бұл күнгі исполкомды (атқару комитетін) жазып отырса, кеңес үкіметін дұрыс тани алмағандығы, бағалай алмағандығы. «Атын өзгерткенімен заты аяғы» деген кертартпалардың сөзі. Кеңес топтарына қаратабан кедейлерін жіберіп отырған қазақ елін тұрмыстың сыртына разы болып жүр, ішін өзгерткен жоқ деуге өзгерісшіл ауыз бармайды.

Тағы бір жерде айтады:

*Бай, жуанга қожа болдым,
Шокесіне байдың қонам,
Жұртты билеп бастық болам – бақ менде...*

Өкіметті қолға алғандағы еңбекшілердің арманы «бастық болу» ма екен? Мынай шіп-шикі салт-сана, елді бұрын Николайдың төрелері билесе, Самат енді кеңестің «төрелеріне» билетпек. Бұл шенқұмарлардың арманы, ортақшылдар партиясының арманы емес – еңбекшілер қожалығы социализм тұрмысына жетуге салынған саты-көпір. Еңбекшілердің түпкі мақсаты – тап айырмасын жоғалту, кісіні кісіге жегізбеу, кісі қанауды тию, «бастық болу»-ды жою. Бұл күнгі комиссардың, николайдың төресінен айырмасы болмаса, ондай «төре» еңбекші болып та жарытпайды. Бұл өлеңін «Бақ кімде» деп атап, Сәкен жолдас Сейфуллинге арнайды. Сәкенге «көпшік» қойғанда – осындай өлеңмен қоя ма екен!? Сәкеннің атына «Әртел ашамыз» дегенде, қазақтарға берген жауабын «А.Қ.-дан» оқыса, Самат «сыйын» қайтып алар деп сенеміз.

Тағы жазады:

*Ел ішінде жем, түсімге,
Қулар жүр ғой тасынып,
Бұзылып қаны, ар-иманы.
Араны да ашылып:
Мұраты – жемек кедейді,
«Обал болды» демеиді.*

Бұл да ескі пікір. Қуларды ұялтып, обалдан қорқытып түзетуге болады деген Маркстің қай кітабында бар!? Бұл қаңғыбас қиял (утопия).

Жаңа пікірлі «Биғайша» деген әйел ескі пікірлі Кәмилаға былай ұрысады:

*...Кет әрі, байға тигің
Сенің келді ме?*

*Ар, ұятың жоқ. Қайда?
Әйел, бостандық сол:
Таңдап бірге тиесің!
Өмірлікке алысып қол,
Әм өмірлік сүйесің! –*

Өлең-ақ емес пе!? Өйт деген екен-ай! Бір байға тиіп, қатып қал! Өміріңше бір адамды сүй! -деген «Қадесті» Самат жолдас ортақшыладың қай кітабынан оқыды екен?! Бұдан да ескі пікір бола ма екен?!

Еңбекшілдерді «отырықшы етеміз», өнер-ғылымға, мәдениетке табыстырамыз деген дәуірде қазақтың мал баққан ескі тұрмысын мадақтаудың қанша жөні бар – Самат ел тұрмысын дәріптейді. Жақтылықтың бәрі елде деп зарлайды. «Бәрі де елде» деген өлеңінде: «көлдер де, төлдер де, белдер де, жаздар да, қаздар да, елде нулар да, қулар да, шулар да, түндер де, күндер де, қыпшабелдер де – елде» деп келіп, аяғын былай бітіреді:

*Хошлы иіс, пайда дәрі де елде,
Көп жасап, көпті көрген кәрі де елде.
Сұлу қыз, алма мойын жас келіншек...
Ойласам, осылардың бәрі де елде.*

Түйдектеп-түйдектеп келіп «бәрі де елде» деп бір-ақ басып қалғанын көрдіңіз бе? Қалада түк жоқ! Сұлу қызы бар, алма мойын келіншегі бар елден кетуге бола ма?! Саматқа қалаға келіп «төңкеріс ақыны» болу(дың) керегі жоқ еді. Қимайтын «алма мойындар» оның ішінде жүруі гой! Төңкеріс ақыны «көпті көрген кәріні» жоқтаса, солардан ақыл сұрағысы келіп, ескілікке мойын ұсынғаны деп біл.

Самат өлеңдерінде белгілі бағыт жол, мақсат жоқ. Ескі «гой-гой»-ге жаңа «ойбай»-ды қосып-ақ малтасын езе берген. Төңкерістен бұрын да (қалай арбаны жағалағандығы көрініп тұр), төңкерістен кейін аяқ жағына «төңкерісшіл» деген сөзді қыстыра қойып, «төңкерісшіл» бола тұрмақ – оның жөні келер ме

екен?! Қысты күні ақ, жазды күні сұр болатын қояндай, Самат та өлеңдерінің түсін боямақ болған. Қоян төрт аяқты жануар. Оған өзін жасырсын деп табиғат сый берген. Екі аяқтылар өзін өзі бояймын деп әуреленсе де, қояндай бола алмайды. Ондайларды әдебиет «Хамелеон» дейді. Бұған дәлел қылып мынау өлеңін келтіруге болады...

«Ел жайы»

*Партия өсек,
Кесек-кесек,
Елдің сіңген қанына.
Сөзді шертіп,
Байлар ертіп,
Жүр сомдарын жанына.
Елді алмақ ойы бар.
Берерлік ат, қойы бар.
Болмастан сайлау –
Анттасып байлау,
Құдай құран айтысқан.
Байларға еріп,
Билігін беріп,
Түрлері бар қайтысқан.
«Пәленді болыс сайлаймыз»,
Дескен «Соған байлаймыз».
Ел бүлінді,
Сөзге ілінді.
Туды араздық – үштік дау.
Керді ішін,
Бұзылды пішін.
Баяғы дерт сандалау.
Күн бұрын ел шабысқан,
Ағайын жоқ табысқан.*

«Еңбекшіл табы»

*Ашылған бағы
Кедейлер табы билемек.
Желіккен байға,
Жай жату қайда?
Заманы жоқ елемек.
Күйретіп жуандар сүйегін
Жіберер байлап күйегін...*

Көрдiңiздер ғой, Абайды сөз қылып, сөз қылып келiп аяқ жағына «Еңбекшiл табы» деп қыстыра қойғанын. Қалай бәлекет! «Байлар жұртты ерiтiп, билiктi берiп келедi» де «күйегiн байлай» қояды – «ал бәлем, тырп етшi, ендi көрейiн!» деген кiсiше. Жоқ, жолдас, соңғы еңбекшiлдi жаңада қосып алдың! Бұрынғы өлеңiң «Ағайын жоқ табысқанмен» бiтетiн жөнi бар. Пұшпағынан сiлки бастасаң, Саматтың өз ойынан шығарған бiр өлеңi жоқ. Әркiмге бiр елiктеу, елiктеу емес-ау – ұрлау! Мiнекей ұрлығының үстiнен түсiрейiн:

Абай жазады:

Бай сейiлдi, бiр бейiлдi...

Самат жазады:

Ел бүлiндi, сөзге iлiндi...

*Жақсыға жаны аяулы қосамын деп,
Сақтап жүр әркiм бiр ит ырылдатып...*
(Абай)

*Сөздi шертiп, байлар ертiп,
Жүр сұмдарын жанына...*
(Самат)

Баяғы қулық бiр алдау...
(Абай)

Баяғы дерт сандалау...
(Самат)

Шалап ішкен кедей мас...
(Абай)

Бұл рас қой, кедей мас қой...
(Самат)

Ант пенен тарқайды, жиылса кеңеске...
(Абай)

Болмасын сайлау, анттасып байлау...
(Самат)

Етің етке тигенде, демің тиіп сүйгенде...
(Абай)

Бетке бет, демге демің тиіп сонда...
(Самат)

Желсіз түнде жарық ай...
Тау жаңғырығы ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа...
(Абай)

Ыңсыз-шыңсыз өлке-сай, ауыл ояу,
Ит дауысы, естілмейді жатыр мал...
(Самат)

Кейде есер көңіл құрғырың,
Махаббат іздеп талпынар.
Ішем деп бейнет сусынын,
Асау жүрек алқынар...
(Абай)

Кейде көңіл аласұрып,
Тыныштық ұйқы бермейді.
Сұлу қызға діңкесі құрып,
Сүймесе де желдейді...

(Самат)

Тарқат шашың жатсын жібек...

(Мағжан)

Жібектей тарқаттырып қара шашын...

(Самат)

Қара-ай көзің сүзіліп,
Нәзік белің үзіліп,
Аузыңдағы отыз тіс,
Меруерттейін тізіліп...

Бұл «Қаракөз» деген әннің қайтармасы...

Қара көзің мөлдіреп,
Қара қасың керіліп,
Тізілген тісің меруерт,
Қара шашың өріліп...

Мұны өз өлеңі қылып Самат жазады.

Саматтын ұрламайтын жері жоқ. Бейсауат жатқан өлең болса, жетелей жөнеледі. Ол Сәбит Дөнентайұлынан да, Майлыұлынан да, Бернияздан да ұрлайды. Оның бәрін жаза берудің қажеті жоқ. Әсіресе Сәкеннен ұрлаған мына бір өлеңі қызық:

«Біздің сұлу»

Біздің сұлу ашық жүзді,
Өткір тілді қара көз.
Қайда көрсең бір мінезді,
Мағыналы сөйлер сөз.

* * *

Көрінгенге болып асық,
Сүймек түгіл күлмейді.
Жат адаммен құшақтасып,
Мен кеткенде жүрмейді...

* * *

Біздің сұлу бай қызындай,
Құр қызарған бет емес,
Сөзінде тұрар іш бұзылмай...
Меңіреу арам ет емес...

* * *

Бай қызындай әм бетінде,
О да деп жақпайды.
Сыртын сылап зейнетіне,
Тана мойнышақ тақбайды...

* * *

Қылымсыған жұрт көзіңше,
Қояр емес, сабаз-ай!
Сипат, сурет үзу өзіңше...
Талдырмаш бел зипа емес...

* * *

Бай қызындай «өзің тап» деп,
Маубастанып жатпайды...
Еңбек қылып «Рахат-ақ» деп,
Ар-ұятын сақтайды...

* * *

*Зердесі бар, көзі ашық
Ғылым-білімнен хабардар.
Жастар менен, қатынасып,
Өнер табуға қылмас ар...*

* * *

*Біздің сұлу жынысына,
Қызмет етпек талабы,
Берік іс пен жұмысына
Әм үлесін алады...*

Сәкен «Майлы бойын» үйіндегі жеңгейге арнаған ғой! «Майлы бойын» деген сөзді Самат қағып алып:

*Майлы бойын» жауыздар,
Қыла алмайды сені жар... –*

деп кетеді бір жерде.

Тегінде «еліктеу» деген нәрсе ақынға «мін» емес. Қандай күшті ақындар еліктейді. Пушкин Байронға, Лермонтов Пушкинге, Толстой да Пушкин, Гогольге еліктеген. Еліктеумен ақын жаңа түр табады, өнер табады. «Еліктеме» деп айтпаймыз. Тайдай талтүсте «ұрлау» деген кешірілмейтін қылмыс. Саматтың өз бетімен жазған, үйлестірген сөздері сорақы болып шығады: «Тосулы жібек шымылдық біз-ақ», бұл «жібек шымылдықтың» ішінде екеуімізден басқа жан жоқ демекші болғаны.

Тағы да:

*Тұрып орнымнан қасына оның мен бардым,
Білейін деп қалы-жайын болып таң.
Мезгілінде тұрған «сұлу» ауылын,
Сайым едің «келем» деп жүрек қаққан...*

Иә мынадай:

*Бауыр көріп алыс жатты
Ұлтшыл болмау жағында,
Боямалы бюрократты,
Болдырмау оз табында...*

Әйтпесе:

*Көкек жоқ, торғай шырламас, құстар сирек,
Сипылдап өзенде жүр топты үйрек...*

*Осындай жайсыз хал менен,
Көтеріліс, қиналыс...
Болды талай жиналыс,
Қаптап түтін...
Үйлер бүтін...
Қирады жанды, жансыз да...*

Он екі де бір нұсқа жоқ. Үйлесім, буын мөлшері осылай болған сөң тереңдік, сұлулық іздемей-ақ, жылы бүркеп, жауып қоюға да болады. Бірақ басқа уәде берген соң, аяғына інейін тексеруіміз керек. Ең маңдай(алды) таңдама өлеңдерін алайық. Ондай өлеңдері болса, 4-5, әйтпесе олары да қырық құрау:

«Жас қыздарға...»

*Туган біздің күніміз,
Бақытымыз, біліңіз!
Қолға кітап алайық,
Мектепке бізбен жүріңіз!
Онда өнер табамыз,
Жіберер ата-анамыз.
Оқымасақ надан боп,
Үйден шықпай қаламыз.*

*Тыйылған біздің жасымыз,
Байланбас бақ пен басымыз.
Шағымызды өткізбей,
Оқылық замандасымыз.
Ғылым мен бақыт ашылар,
Ғылымсыз қор боп бас ұрар.
Өмірі өтіп бейнетпен,
Кейіс көріп ашынар.
Би үйренбе, ғылым сүй!
Жеңілтек болма, ішке түй!
Туатын жас буынның,
Ғылымға пысып жасын іш.
Ерінбе, сәулем, ғылым біл!
Ғылым бақыт, ғылым – гүл!
Адам болып жетілсек,
Сонда шаттан, сонда күл!*

«Би үйренбе, жеңілтек болма!» дегені қай заманның пікірі? Бұл «насихатты» ауылдағы отағасылардың айтатын жөні бар. Саматқа ұнамайды. Өз әкесіне арнаған мына бір таңдама өлеңінен (үзінді) алайық:

«Бақытсыз әйелдің түні»

*Көк бұлтсыз, ай да жүзер күлімдеп,
Өзен-дагы жатыр ақырын гүрілдеп,
Шоқша талдың көлеңкесі түсіп суға,
Көрінеді су бетінде дірілдеп, –*

(Өзен ақырын «гүрілдей ме» екен? Ақырын болса – сыбдырлайды, сылдырлайды – V.)

*Осы түні жатыр ем судың басында,
Қорқыныш, қайғы жолдаста жоқ қасымда.*

*«Природаның» қызығына мен батып,
Тамашалап жерін, суын, тасын да.*

(Түн ішінде, жападан-жалғыз су басында жатып жыңды ма? – V.)

*Ауыл жақтан қараңдады бір адам,
Уақыт емес жүре-тұғын тірі адам.
Таянған соң оның халін байқадым,
Әйел екен соққы жеген, жылаған.*

(«Тірі адам жүрмесе», Самат неғып жүр? – V.)

*Жағасына келіп судың «Уһ!» дейді.
Үсті-басы бишараның қызыл қан.
Тұрып орнымнан қасына оның мен бардым,
Білейін деп халі-жайын болдым таң!
Неғып отырсың судың келіп қасына,
Сұрайын деп келдім сенің қасыңа?
Қандай тағдыр және қандай арманмен,
Түн ішінде шықтың үйден ашына?
Ол жылады, деді: «Тағдыр рахымсыз!
Сүймеуші едім – күйеуім өзі ақылсыз.
Жазықсыз ұрады: мен сорлымын, мен күңмін.
Білгендерге еткен ісі мақылсыз,
Күйеуім де, әкесі де жуандар.
Бай болған соң, шат болған соң бола ма ар?
Менің сорлы жас басыма қайғының,
Жауады ғой бұршағы мен және қар...*

Міне осылайша «ақын» әйелмен мұңдасады. Еңбекшілдер-ау! Осы өлеңі жандарыңа жаға ма? Қазақ қызы «тағдыр рахымсыз», «күйеуім де, әкесі де жуандар...», «жауады ғой бұршағы мен және қар...» дегенін есіттіңіз бе? Жуанды «орынсыз жерде түйреймін» деудің жөні келе ме? Жуанның басқа жауыздығы аз ба? Әр нәрсенің реті, қисыны бар ғой! Төңкеріске арнап жазған өлеңдері жоғарыда келтірілген «Жауынгерлерге» деген өлеңі тәрізді

«ауызды толтыра-толтыра» сөйлеген(індей) «қара баран» маңыз жоқ. Ең «саумал ішерлігі» бар өлеңдері осы тәрізді. Бұлардың да «балтамен шабатын» міні барлығы көрініп тұр. Бірақ Самат «болмайды»: «Похоронный марш» күйіне арнап «Көму күйі» деп тағы өлең жазады:

*Өлдіңдер қашипастан өлімнен,
Қырумен жауыңды көрінген.
Қиып тастап жарың мен балаңды,
Сендерсің, мақсатпен көмілген.
Байлаған кедейдің қолдарын,
Шешпекке еңбегі желінген.
Арамтамақ байлардың қолынан,
Алмаққа билікті семірген...*

Ішкі мазмұнын, маңызын көріп отырсыздар. Мен о жағын айтпай-ақ қояйын. Әуелі осы өлеңнің буын мөлшері келмейді. Өлеңнің әнге ылайықты белгілі буын сандары болмаса, әнге салынбайды.

Орыстың «Похоронный марш» күйіне арналған өлеңінде 11 буын мен 9 буын кезектесіп отырады. Мінекей санаңыз:

*«Вы жертвою пали в борьбе роковой,
В любви беззаветной к народу;
Вы отдали все, что могли за него...
За жизнь его честь и свободу...»*

Саматтікі ылғи 9 буын, не 8 буын, кейін 10 буын. Анадан бір сөзді, мынадан бір сөзді жырмалап ескі пікірмен және «қара барандатқан» жел сөзді қосып, жұрттың қараңғылығы мен, білімсіздігі мен пайдаланып көзін уқалап «төңкеріс ақыны», «еңбекшілдер ақыны» бола қоямын деу – тым ұятсыздық. Мұндай адамды Еуропада «шарлатан» дейді.

Біздің әдебиетке қатысы бар азматтардың бір есінде болатын нәрсесі – шарлатандықтан сақтану! Талант біткен күшті ақын өзін еріксіз-ақ танытады. Шын күшті ақын ешкімге жағынбайды,

жарамсақтанбайды; сезімі неге айдаса, көңілі нені тілесе – соны жазады, надан, қараңғы жұртқа түзу бағыт, тура жол сілтейді.

Сонымен Самат «ақынның» өлеңдерін тексеріп, бақайшығын шаққанда, не төңкеріске, не еңбекшілдерге, не әдебиетке пайдалы сөз көре алмады. Менен қалғаны болса, қатем бөлсе, сынға шебер, қаламы жүйрік жолдастар көрсетер.

V.

«Жас қазақ» журн., №10-13, 1924 жыл.

Мәскеу

БИ ҺӘМ БИЛІК

Біздің газетаны оқушыларға мәлім, ішкі істер министрі закон жобасын жасамақ, тәмам қазақтың, Түркістан, төрт Қыр облысы һәм Бөкейлік билігін өзгертпек.

Би әділ болмай, жұр оңбақ емес. Қайда ілгері басқан жұртқа қарасақ, биі әділ, «Қазақта» жазылған еді: Берлин судиясы Германия патшасы Вилгелімді патша жерін жалдап отырған Зостқа жығып бергені, патша сенің пікірің законнан тысқары деп.

Англия биі Берлин судиясының аржағында. Англияда Зост жұмысындай іспен дәме қыып би алдына бармайды да. Англия биі алдында жалғыз патшасының соқа басынан бөлек адам бәрі бірдей құрдас. Лондон судиясы өлген Англия патшасы Едуардты, осы күнгі патшаның әкесі, патша емес, наследник күнінде көшеде тентектік қылдың деп 14 күн абақтыға бұйырған.

Қаңғырған биді, адасқан билікті малданып отырған жұрт, Англия биі-ай дегенде, ішкен асын жерге қояды.

Англия биі, Англия билігі бірте-бірте не заманнан бері жақсылыққа жақсылық жамалып болған. Біз оры патшалығы жұрт қатарына кіріп, Государствении Дума шақырғанымызға сегіз-ақ жыл болады. Англия жұрты таласып-тартысып палата община, Государствении Дума алғанына 7 жүз жылдан асты. Англияда жазылған законнан, закон орнына жұрт ресім басым көп.

Закон жұрт болып жасаған жұрттың бәріне бірдей нөқта. Бұл нөқта ресімге сүйенсе, ресімнен жұрт тартынбайды, закон жұртқа жайлы саулап жүріп тұрады, жұрт қашан болса да, ресімге күл.

Жас бала, жалғыз қазақ, аяқ-табақты артқан түйеге мұрындық тақпаса, молда көнбіс бола ма, орыс протокол жазады деп, жас баласын қазақ мұрындықсыз тентек түйеге арта ма? Міне, ресімнен, ғұмыр жүзіне тысқары закон мысалы қазақтың жайын, тұрмысын білсе, түйеге мұрындық тақпай ма, өзге жақсылыққа қазақты қарқ қылғандай! Англияда «мұрындық» болмайды. Би билікті көбінесе бұрынғы өткен жақсы билер айтқан, жазылып қалған билікке сүйеніп айтады.

Билік ресімге сүйенген соң, бұл билік жұрттың бәрі құл. Англияда министрлер Государственни Думаның құлы деп «Қазаққа» жазған едім. Орыста шығарған закон арқылы емес. Ресім арқылы жол болған. Әділ би құдайдан басқа адамнан қорықпаса болады. әділ билік ресімге сүйенсе орнына келеді. Англия биін жұрт сыйлайды, атақты билер оқу оқитын медресені бітірген, жасы болған, ғұмырында қылған ісінде кірі жоқ кісіні би сайлауын ешкім бекітпейді һәм бұл би ешкімнен мақтау, шен алмайды, суд тергемей орнынан түспейді. Қызметіне алатын хақысы министрлер алатын хақыдан кем емес. Би алдында патшаның соқа басынан басқа бар адам құрдас. Англияда би болмақ зор дәреже, жұрт көңіліне зор құрмет. Міне, Англия билігіне қарасақ, бұлардың әділдігі жазып шығарған закон арқылы емес, жұрт ресімі арқылы болған.

«Ат сыры иесіне мәлім». Біз Англия емеспіз-ау! Бізге Государственни Дума арқылы шығарған закон керек. Бізде әділ би, әділ билік ресім болса, біз күн астындағы бізді білген жұртқа күлкі болар ма екенбіз. Біздің би жолға сүйеніп билік айтады деп бір адам айтар ма екен? Билік орнына келмесе бидің де, биліктің де қадірі кетеді. Шаншар Қазбек, Айдабол Шоң, Қанжығалы Бөгенбай, найман қаракерей Қабанбай, Үйсін Төле би билердің жақсы атағы бізге қалғаны, бұл билер руының күшіне сүйеніп билігін орнына келтірген. Қазақ орысқа қараған соң бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен, озған би жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Бұрынғы жүйрік шешен билерден келе жатқан аз; әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқасты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды.

Қазақ жақсысы орыс етегінен жем жегенді зор өнер көрді. Абай жазған жақсы би мынау:

*Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп.
Ояз шықты, сиез бар,
Лау деп, үй деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті дүпілдеп.
Тың-тұяқ күнім сүйтсе де,
Қарбаңдадым үкімдеп.
Старшын-биді жигыздым,
Береке қыл деп, бекін деп.
Ат жарамды, үй жақсы,
Болсын бәрің күтін деп.
Мақтанамын кісімсіп.
Оязға сөзім сенімді,*

Жұрт жақсысының бір мұраты үйезте сенімді болу. Бұл жұртқа әділ би, әділ билік қазына болатын не жөн бар? Осы күнгі қазақтың биіне қарап отырып біз жұрт болмаймыз; бұл адасқан би, қаңғырған билікті тура жолға бастауға жұрт азаматы болып әдіс қылу мақсұд.

Еуропада 17 октәбір манифестінен кейін, Государственни Дума шақырылғаннан бері біздің орыс патшалығында закон жобасы Государственни Думада қаралмай, депутат көбінен бата алмай, закон деп аталмайды. Ішкі істер министрі жасап жатқан біздің би һәм билік туралы закон жобасы Гос. Думаға барып, онда бірнеше уақыт сор болып жатады. Государственни Думаның бізден басқа жұмысы да аз емес. Бізге де би һәм билік туралы закон жобасын жасау керек; біздің қазақ жұртына, тұрмысына қандай би һәм билік ыңғайлы, тыныш? Біздің қазақ жасаған закон жобасы да Государственни Думада болады, біз жіберген депутаттар арқылы бұл іске асықпай, мұхитты ерттеймін деп жар салмай, кірісу керек: «жауды аттанып шапқан түсірмейтін, үндемей шапқан түсіретін».

Пұттап сататын балды ара зіредейден гүлден жияды. Азбын, жалғызбын, білмеймін демей халық азаматы болып жиылып, ауыл-ауылға қонаққа жиылмайсыңдар ма: сөз қылып, кеңесіп, жаманын аршып тастап жақсыны алса, би һәм билік жолы өзі қасқайып шығады. Біз ақылсыз жаман жұрт емеспіз, ақ пен қараны салыстырса, қисық пен түзуді салыстырса, ақ та, қара да, түзу де, қисық та жақсы таза көрінеді. Жақсы би, жақсы билік болғанын жаздым. Жаман би, қисық билік өзіңде. Жұртқа қызмет қылатын ер болсаң, міне кез болдың жақсы іске.

Би һәм билік сөзі – ұзақ сөз. Тағы неше қайта айнармен, бүгін осымен сөз қысқартайық.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 48, 1914 ж.
Самар қаласы*

ҰРЫ ТЫЮ

Міне, осы декабрьде тәмам қазақ жақсысын алым сала, дау бітіре уезни қалаға жиналады, бас қосады. Әдейі бас қосуға жиылу қиын. Жұрт болып сөйлесетін сөз көп, қазақ баласы бірігіп тізе қосып іс қылса халық мақсұты сонда орнына барады. Әдейі сөз белгідеп бас қосуға жарамасаң, кез келген бас қосқан жерде мұқтаж сөзді сөйлеп, іс қылуға тырбану керек. Бізден басқа өзге кем жұрт, атын атап не қылайың, осындай кезде бас қосуды олжа қылып, осыны сылтау қылып, бұғып жүріп мақсұт ісін істеп алады. Халық ісін орнына салуға көп ақыл, көп қызмет, көп жылға шебер істеген әдіс керек. Тіршілік – ғұмыр белгісі, алыс-тартыс, арбау, әдіс. Кім шебер болса, жалықпай, талмай ізденсе, бірігіп тізе қосып, әдіс қылса, ғұмыр бәйгесі сонікі. Торғайдың ақ үрпек балапанынша ауызды ашып, біреуге жалынып-жалпая берсе, мұнан түк өнбейді. «Заманың тұлкі болса, тазы болып шалып қал» деген. Балапан болмай әдіс қыл дегені ғой.

Ашыққа шығып, жүріске салатын заманы жоқ, бұғып жүріп жазған соң, аз сөз көпке айналып, хат кестесі бұзылып тұр. Түзу қалам қисайған, өткір мүжілген заман.

Жақсылар, аға-інілер, мына кез келген бас қосуда кеңеске салатын халық ісі – ұрлық.

Мал – қазына, менікі-сенікі болып мықтап бекіген жұртта ұрлық – зорлық кінә. Құранда ұрының қолын кес деген. Англияда жазулы законда ұрыны өлтір дейді. Бері келгенде адам баласына жаны ашып судьялар билігі арқылы рәсім қылып, бұл жазулы законды жеңілдеткен. Финляндияда ұрлық – зор кінә. Екі миллион жарым халықта бір ұры жоқ, есігі құлыпсыз. Финлян-

дияда жолаушы жүріп ақша жоғалтсаң, тапқан финн әкеліп береді. Орыс мұжығы атын ұрлаған ұрыны қолға түсірсе, ұрып өлтіреді, бұл халық рәсімі, халық мінезі. Ғұмыр, жүріс-тұрыс – қай халықты болса, қанша болса, осы халық рәсіміне құл. Ұрлық дүрілдеп жүріп тұрса, халық мақтаған, жұрт сүйген рәсімге сүйенген болады.

Біздің қазақ атысып-шабысып, үркіп-қашып жүрген жылқы ер жолдасы, су аяқ, ең бері болса тап, ары болса ру малы ғой, жұрт шабыншылықта жылқыға бір адам ие бола ала ма? Жылқы бұрын бір адамдікі емес, ағайындікі екен, белгісі осы күнге ескі рәсім болып тозып келді. Бай ағайынның айғырын, ту биесін ұстап соғымға сойып, тұяққа-тұяқ деп құлынтай төлейді. Ағайынның құр семіз атын ұстап мінсе кінә емес. Осы рәсімдер жылқы бір рулы елге ортақ уақыттан қалған. Ағайын жылқысын ұстап мінген, ұстап сойғаннан жіңішкеріп жылқы ұрлығы шығады.

Қазақ рәсіміне салса жылқы ұрлығы зор айып емес. Жылқы ұрлығы аз айып болса, мұның артынан шудай шұбалып өзге мал ұрлығы шығады.

Біздің қазақ мұсылманмын дегенмен, құранды ұстағанмен, рәсімінен шыға алмай, ұрлыққа бата беріп отыр. Бұрынғы шабыншылық жоғалды, жылқы өзге жабайы малдың бірі болды. Ғұмыр өзгерілді. Ат ұрлаған адамды өлтіретін орыс мұжығымен ауылдас болдық.

III Государственни Дума ұрлыққа 3 жылға шейін арестантная рота деген зор абақты болатын закон шығарды. Қазақ рәсімі қанша ұрлыққа жылы-кешірім болғанмен, мұжық рәсімін, үкімет заңын жүргізбей қоймайды. Енді ғұмырдың өзгерлігіне қарай ұрлыққа әдіс қылмаса болмайды. Ақмола, Семей облысының генерал-губернаторы мұжық малы жоғалса, көрші қазақ төлесін деп жарлық қылып отыр. Нақақ талай момын ұрының «отына» жылынып отыр. Бұл тәмам қазақ атына зор кемшілік, таңба, ұят. Кейде тамақ асыраймые деп, ақылсыз жас атымды шығарамын деп, надан ақсақал кек аламын деп ұрлық қылады. Ұрлықтан атақ та, кәсіп те, кек те табылмайды. «Ұрлық түбі – қорлық» деп, ұрлыққа халық бәйге беріп отыр. Халық бата деріп отырған, рәсім қолдаған ұрлық бір күнде жоқ болып кетпейді. Сонда да

жұрт болып әу деп, бата қылып, әділ қылып, ұрлық бұрынғы отқа табынған атамыздың дінінен мықты емес, бірте-бірте жоғалады. Халық болып бата деріп отырмаса, 3 жыл абақты да, мүжықтың таяғы да қазақ ұрлығын жоғалта алмайды. Момынға ұры үшін мал тартқызған. Ұрлықты жоғалтпайды. Қанша айтқанмен ұрыдан момын көп халық болып, бата қылып ұрыны жасырма-са, ұрыға көленке болмаса, ұрлық кемуге, жоғалуға себеп болады. Біздің білуімізше, ұрлыққа қылатын әдіс мынау: Бір ауылнай қауым болып, законша аульное общество, бар малды, тым болмаса жылқыны страховать ету керек. Страхование мағынасы бұрыннан келе жатқан жақын ағайын арасындағы жылу, аза, жақын ағайын арасынан ауыстырып көп жұртқа міндет қылған. Осы бір ауылнай елден жоғалған малды, иә жылқыны мал иесіне болып бай байша, кедей кедейше төлейді. Мысалы, жоғалған ат 50 сом болса, бір ауылнай ел 100 үй болса, бар малды жылқыға шақса, үй басына 20 жылқылан екі мың жылқы болса, осы жоғалған ат құны жылқы басына екі тиын жарым шығын болып түседі. Малы жүз жылқыға хисап үй екі сом 50 тиын, малы он жиып, біріктіріп, күштерін қосып, серіктесіп іс қылып жатыр.

Әуелгі жолмен іс жүргізуге пұл міндетін көтерерлік қазақтан байлар шықпады. Үш жылдан бері «Айқап» журналы шығып тұр, бір жылға жақын «Қазақ» газетасы шығып тұр. Бұлардың екеуінің басындағы кісілер газета мен журнал ісіне оңашалап шықпай, басы басқа қызметке байлаулы күйінде іс жүргізіп отыр. Газетаға оңашаланып шығайын десе, салмақ газетаға түседі, оны көтерегін газетада салып отырған бұлардың сомалары жоқ. Байлар жомарттық қылмады деп қарап отыруға бола ма? Екінші жолмен іс жүргізуге ойлап тұрмыз.

Қазақтың кесек сома шығарар байлары аз болғанымен аз со-масымен, адамшершілігімен серіктікке жарайтын азаматтары аз емес. Сондықтан «Азамат» серіктігін ашып, «Қазақ» газетасын мұнан былай Алаш азаматтарының серіктесіп қосылған пұлы-мен жүргізбекшіміз.

«Азамат» серіктігінің мақсұты жоғарыда айтылған жұртқа керек жұмыстар. Яғни, газета, журнал шығармақ, кітаптар бас-тырмақ. Олардың ішінде қазіргі бас мақсұт «Қазақ» газетасының

аяғын нық бастырып жүргізіп жібермек. Онан басқаларын кезінде шамамызға қарай көрмекпіз. Серіктікке кіретін азаматтарға лайықтығымыз ер басына жүз сом. Біздің қазіргі істеп тұрған істеріміздің мәнісін түсінбейтін қара шаруа байлар көп екенін, көңілі жетсе қолы жетпейтін азаматтар да көп екенін һәм бұл серіктікке олардың біреулері түсінбегендіктен, екінші біреулері қолы қысқалықтан кіре алмағандығын білеміз. Бұлардан басқа түсінікті байлар, жүз сомға қолы қысқалық қылмайтын азаматтар қазақта аз емес. «Азамат» серіктігіне жалғыз байлықпен емес, азаматтықпен көбі кіріседі деп үміт етеміз. Жүз сомын азамат жарнасына қосқанда қолы қалтылдап, «осы ақшам қайда кетпекші» жылқыға хисап үй 25 тиын жылу ат жоғалтқан көршіге төлейді.

Өстіп ұрлаған атты жұрт тартқан соң, 100 үй бәрі осы жоғалған атқа ие болып қуғыншы болады. Ұры осы үйдің батасынан, панасынан шығады. Егерде осы әдіс пұл болып, халық іс қылса, 100 үй ауылнай болыс мың үй болады. Бір уез қазақ ұрлықты жоқ қылса, міне ұрлық жоғалды деген осы. Бұл бір ауыл болып малды ұрлықтан қорғауға ауыл, үй иесі жиылып, законша сход жасап приговор жазып, закон жолына салып бекіттіріп алады. Мұндай жұмыс жұрт өзі іс қылса, орнына барады. Бөтен кісі қазаққа ешқайдан жақсылық артып әкелмейді. Өз күшіне, өз қуатына сенбеген адам да, халық та ғұмыр. Жүзінде бәйге алмайды. Біреуге телмірген адамнан, халықтан қосақ түрткен жетім лақ бақытты.

«Күн шыққанша қарау көзді соқыр қылар» деген, телмірген жұртқа шығарған орыстың мақалы бар.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 44, 1913 жыл.
Самар қаласы*

ДУМА ҺӘМ КАЗАК

18 февральда 1905 жылы патша ішкі министр Булыгинге жарлық қылды: «Мұнан былай жұртымның жақсысымен ақылдасып закон шығарамын, осы жұрт жақсысын не жолмен сайлайтын жол жаса», – деп.

Осы патша хатын рескрипит дейді. Мұны орнына келтіремін деп ішкі министр Булыгин думаға депутаттар сайлайтын жол жасады. Мұны «Утверждения государственной думы» дейді. Осы Булыгин жазған жол «6 август» жолы атанды, мұны жария қылып шығарған патша манифесті 6 августа шыққандықтан.

Жазды күні 1905 жылы Булыгин Степной Генерал губернаторға хат жазып сұрады: біз мұнда думаға жұрт жақсысын сайлап жіберетін жол жасап жатырмыз. Қазақ жұртын анайы, көшпелі, тон астында мұзы ерімейтін, мұхит қабағында ит жегіп жүрген самоед, леопардпен бірдей деп, депутат сайлауынан тысқары қылайық деп тұрмыз, сіз қазақты билеп отырсыз, біздің бұл ақылды қалай көресіз дейді. Ол кезде генерал-губернатор Сухотин еді. Бұл Омбыдағы мекеме бастығы орыстарын жиып алып, осы қазақ жұртын думадан тысқары қыламын деген Булыгин сөзі алжығандық, адасқандық дейді. Қазақ жұрты іскер, шешен, өзі он облыста, саны бес миллион, қазақ өз жайын өзі думада баян қылатын жөні бар, қазақтан думада депутат болмаса, бес миллион жұрт мақсұды жетім-жесір қалады, – дейді. Қазаққа депутат бермесе, бұл әділдіктен тысқары болады, патша рескриптіне қарсы болады, – дейді.

Енді Сухотин пікіріне келсек, «Рас, қазақ самоед, леопард емес, бұлардың арасы жер мен көктің арасындай, қазақты бұ-

лармен оттас, ошақтас қыламын деген Булыгин сөзі әшейін амалсыз себеп, қазақ жұртына депутат бермейміз деген пікір дұрыс, біздің патшаның қол астындағы жұрттың екі бөлімі орыс, қалған бір бөлімі поляк, еврей, татар, қазақ һәм өзге уақ жұрттар. Біздің ең болмаса жарымы сайлаған депутаттар жұрттың бәрін құрдас қылмақ болады, бұларға тәмәм орыс емес, жұрт сайлаған депутаттар қосылды. Өстіп думада біз орыс азда қаламыз. Осыған қарағанда Булыгин сөзі дұрыс, орыс пайдасы. Қазақ ақылсыз, мылқау болса, мұның депутаты жау жаққа шыққанымен зарары аз. Қазақ ақылды, шешен болса, бұл қазақты Думадан тысқары қылу керек», – деді Сухотин жандарал.

1905 жылы жаз Булыгин һәм Сухотинді айтыстырып қойып қарап жататын уақыт емес еді. Қарқаралы, Павлодар қазағы патшаға телеграмм берді. Қол астындағы жұртқа шығарған жақсылығыңнан біздің қазақты тысқары тастама, біздің қазақ жұртына депутат бер, Булыгин, Сухотин адасып отыр деп. Бұл қазақ телеграмм берілген уақыт жұрт сөзі пұл-құнды уақыт, қазақ жұрты есепке алынып тұрған уақыт. Граф Витте Семей облысы, Павлодар уезі, қанжығалы Рахмет Әлдебек баласына патша саған тәңірі жарылқасын айтты деген телеграмм беретін уақыт. Булыгин һәм Сухотинді аударып тастап, «6 август» жолында қазақтан депутат сайлайтын болып шықты.

Бірінші һәм екінші думада Сухотин айтқаны келіп, депутаттың көбі орыс патшалығы панасындағы жұрттың бәрін құрдас қылмақ болды. Думаның бұл пікірін біздің патшалықты билеп тұрған орыс дворяны ұнатпады, бүйтіп жұрт қатарға кірсе, төрт юеліп жұртты қойдай айдап жүрген байлар пайдасынан қалатын болды.

Қазаққа депутат бермейміз дегенде Сухотин бетіне орыс ұлтының пайдасын ұстаушы еді. Елді бірінші һәм екінші думаны көрген соң байлар мұжықтан да құтылмас болды.

Себебі, бұл екі думада мұжыққа орыс дворяны жерінен жер бермек болды. Үшінші дума депутаты сайланатын жол жасағанда мұжық депутатын неше қайтара бұрынғадан азайтты. Орыс патшалығының панасындағы жұрттың әрбір жүзіне сексен бес орыс мұжығы болады, қалған он бесің ішінде поляк, еврей,

татар, қазақ һәм уақ жұрттар. Орыстың қаласынан «13 июнь» законымен сайланған адамдардың мұжық депутаты оннан бірі-ақ, думада мұжық депутаттары қырық-елу, төрт жүз қырық екі депутат ішінде. Орыстың патшалығын арқалап асырап отырған мұжыққа мұны қылғанда аз, бытыраңқы, надан қазақты не қылсын? Думадан шығарды да тастады.

17 октябрьдегі 1905 жылдағы патша манифестінің 3 бөлімінде жазылған еді, енді мұнан былай ешбір закон думада дұрыс-талмай шықпасын деп. «Қолағаш мықты болса, киіз қазақ жерге кіреді». Үкімет орыс дворяны айтқаны қыламын деп патша манифестіне қосымша «3 июнь законы» деген депутат сайлайтын жол шығарды.

Осы «3 июнь законы» дума партиялары тарқы кадет, трудовая, рабочая закон емес, некесіз туған шала деді.

1912 жылы қысты күні Петербуртта жүрген қазақ болып, кадеттен бастап дума партиясына сендер думаға закон жобасын кіргізіндер, біздің қазаққа келер төртінші думада депутат беретін деді.

«3 июнь» законын бұзбай тұрып біз қазаққа депутат бер деп жобасын кіргізсек, бұл заңды мақұлдап қазаққа да мұның жоқ-жарағын шығар деген болады. Біз тура, ақ жолдан бұрыламыз «сіздердің тілегіңізді қылсақ» деп кадет Сібір депутаттары бізге жауап қайырды. Үкімет қазақты анайы, надан деп думадан шығарып отыр ғой, қазақ «3 июнь законіне» кірем деп сұрамас, тоны су болып бара ма, қазақ өзі үкіметтен сұрасын деп думадағы депутаттар бізге ақыл айтты.

Сіне, биыл үшінші дума тарқап, төртінші дума сайланады, қазақ ақсақалы, жұрт басшысы патшадан сұраңдар «бізге думаға депутаттар бер» деп. Біз әр уезге қазаққа хабар қылып едік, жұрт болып жабыла, қаптай сұрай алмады. Нысанадан шығарып сұраған, Романов тойы деп Ақтөбе, Орал қазағының телеграммы болмаса.

Қазақ сияқты аз, кеш жұрт мақсаты біреуге ілесіп жүріп болады ғой. Өз бетімен қазақ жол аша алмайды ғой. Граф Витте Рахмет Әлдебек баласына патшаның телеграммын бергендер, біз-

дің қазақ орыстың түзу жолда жүргендерінің отына жылынып еді ғой.

Жоғарыда жаздым ұзын сөз, мынау ақыры үшін. 24 июньде дума Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Самарқанд, Ферғана облысының үш жылға ұстайтын ақшасын қарады. Закон қылып шығарады. Осы қазақ облысының сметасы қаралған кеңесте қазақ пайдасын жүргіземін деген депутаттар құлағы жоқ саңырау, төртінші думаны сәулелі қылды. «Біз мұнда Петербургте отырып қазақ жұртының хал-жайын білмейміз, қазақ жерінен думада депутат болмағаны думаға закон жазғанда қиын болды. Енді мұнан былай қазақ жүрген облыстардан думаға депутат болсын» деді.

Осындай дума тілегін думаға положениесі дейді. Өкімет думаның айтқанын қылатын болса, енді қазақ облыстан қалай қылып депутат сайлайтын закон жобасы үкімет мойнына қарыз. Бірақ біздің үкімет өз мақсаты болмаса, дума тілегін қылмайтын рәсім қылған. Думаға қазақ жұрты тағы депутат сайлайтын болса, бұл жұрт сайлаған депутаттар жүйрік, жұртқа рас қызмет қылатын болса, қазақ баласы бірігіп жұмыс қылған жол ашылар еді.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 23, 1913 жыл.
Самар қаласы*

ТӨРТІНШІ ДУМА ҺӘМ ҚАЗАҚ

Біздің қазақ сияқты жетім жұрт сөзі осы бюджетни пре-ниее жылда бір-ақ сойленіп қалады. Өткен 11 июньде Думада переселен управлениесінің шығынын қарады. Қазақтың жер туралы көріп отырған емшілігін айтып Забайкал депутаты Волков һәм Баку депутаты Жағафаров сөйледі.

Волков сөйледі: «Біз Сібір депутаттары үшінші думадан бері міне жеті жыл переселен мұжыққа жер алғанда қазақтың һәм сұраттың ең жақсы жерін алып, бұларға жер қалдырмай отырсың деп зарлап келеміз; жылда біздің айтқан сөзімізді тыңдаған кісі жоқ. Қазақтың қазулы арығын, салулы бақша, еккен жоңышқа-сын кесіп алып отыр. Қазақтың жерден қысылған белгісі міне: қазақ өзі бөтен жаққа переселен болып көше бастады. Әуелі тұрғын жұрт бұрят һәм қазақты орнықтырып, қалған жерді переселенге беретін жөн еді. Тұрғын жұртты орнықтыратын закон жобасын әлі хукімет Думаға кіргізген жоқ. (Волковтың бұл айтқаны Көкшетау үйезі Айыртау болысынан Жиделібайсын барамын деп былтыр көшкен қырық үйлі Қарауыл). Переселен мұжыққа деп бүгінге дейін қазақты қысып, жерін алушы еді. Енді бұл переселен управление тағы бұрынғысы қазаққа аз деп, бай шаруа қылатын орысқа берем деп Ыстепной крайдан (Ақ-мола һәм Семей облысы) жүз үшәске кесіп отыр, қайсысы 5 мың десятине, ойы бұл жерді бай орысқа көп жылға аренда (жалдауға) бермек: аяғында сол жерге байды не қылмақ. Хукіметтің былай қылғаны тұрғын жұрт қазаққа шылғи залал, енді, енді қалсын, жер кесілгенде қазаққа өз шаруасын аздырмайтын жер қалды-рып кессін!»

Волков осы сөзін Дума сөзі қыламын деп Думада тас салуға тартты. Думаның көбі хукіметке не десе, сол мақұл дейді. Волков тілегін қолдаушылар аз болды. Енді қазақты тонағанда Думадан бата алдым деп тонайды.

Баку депутаты Жағафаров Думадағы мұсылман депутаттары атынан сөйлейді: «Бізге қазақтар һәр жерден корген кемшілігін айтып хат жазады. Мұжыққа жер алғанда қазақтың бар жақсы дерін алып, қазаққа үлкен зорлық қылып отыр. Осы зорлықты законды ғаділдік жолында деуге болмайды.

1908 жылдағы граф Пален Түркістандағы істерді тексергенде жазған еді: «қазаққа артық жер деп қалдырғаны тастақ, тақыр, ащы, сортан жер, осы зорлыққа көніп мінез шығармай тыныш отырғаны қазақтың дүниеде жоқ момындығы», – деп.

Осы сөз сенатор граф Пален сөзі: «Осы зорлықты көріп отырған жұрт хукіметті не деп білмек? Әуелі тұрғын жұртты орнықтырып қалғанын дерге переселен мұжықты еншілес қылу керек емес пе еді? Жақсы сөзді хуқмет біліп жатыр ма, біздің мұсылман депутаттары переселен управлениесінің ұлұғ мекемелер не ақша бермеске тас салады», – деп Жағафаров сөзін қаңтарды.

Переселен бастығы Глинка сөйледі: «Біз мұжыққа жер бергенде қазақтан артық жерді ғана береміз. Қазақты көшпелі деп есеп қылып, жаңа закон шығарып, жер берсек, мұжыққа артық жер қалмайды. Біздің тұрғын жұртқа жер белгілеп беретін закон жобасын шығара алмай күбежектеп тұрғанымыз осы еді. Көшпелі қазаққа мәңгі ғұмырлық деп жер беруге тіпті керек емес, сол үшін қазаққа мұжықпен бірдей надел жер алсаң, береміз деп едік, қазақ шырғаға түскен құстай сұранып топылдап «өз еркімен» мұжық болып жер алып жатыр.

Мұнан былай ол қазақ алған наделде хукіметтің жұмысы жоқ», – деді турашыл Глинка бай.

Сөйтіп қазақ көшпелімін, маған мал шаруасына жер бекітіп бер десе, бұл сөзге алынбайды екен.

Себебі: бүйтіп қазаққа енші берсе, қазақ ұтып кетеді екен. Қазақ жеріне өзге телмірген ауыздарға сыбаға – мүше аз қалады екен. Қазақ жерінен бұларға олжа аз түседі. Қазақ өзі, отқа түскен көбелекше, барып тілеп, мұжықпен құрдас болып, көшпеймін –

мал бақпаймын деп, бұзауды арқандап бағамын деп жер алса, мұжыққа һәм өзге қазаққа жеріне телміргендерге көп олжа қалады екен?!

Былай болғанда, қазақтың тілегені мұжыққа һәм өзге қазақ жеріне телміргендерге көп жер сыбаға, мүше, олжа беру емес пе? Қаптап жабыла сұранып, мал бақпаймын, көшпей ақал болып отырамын, бұзауды арқандап бағамын деп қазаққа мұжыққа ер басына он бестен надел алу керек. Осылай етсеңдер, мұжыққа һәм мұжық артынан көлеңкеше еріп жүрген орыстың байларына қазақ жерінен артық көп сыбаға жер қалады. Мен бұрын жазып едім: ер басына он бестен жер алу керек қой жеп; егерде осы он бес ішінде отырып, қазақ мұжыққа қызмет қылып, егін салып күн көретін болса.

Мұндай жер – Жетісуда, Түркістанда жоңышқа еккен, бақша орнатқан, арықпен суаратын жер ғой! Өзге қазақ жерінде ер басына қазақ он бестен жер алып күн көретін жер Көкшетау, Қостанай, Ақтөбе үйезінде қарап онда да қазақ жиһатшыл мұжықтай болса. Өзге қазақтың жер алып ел боламын дегені сорлылық арам тер ғой!

Орал үйезі Жымпиты һәм Шідерті болысы қала боламын деп он бестен жер алып, бұл күнге шейін қала салуға бір тас қалаған жоқ, бұрынғы қалпында қазақша көшіп-қонып жүр.

Жүз, неше жүз мың қазақ қала боламын деп сұранып отыр деп переселен управлениесі 1913 жылғы сметасына жазып отыр, бұл бәрі өтірік бос сөз; қала боламын деп жер алған Орал қазағы бір тас қалаған жоқ деп депутаттар сөйлегенде, бұған байлар былай деп жауап қайырды: «Біз берген он бесте отырып, қазақ қала боламаса, бұл он бестің қазаққа мол болып көптік қылғаныдағы» дейді.

Осымен бюджет прениесі тұра тұрсын. Тағы біраз сөз жазалық қазақ жұрты, қазақ дерті туралы.

Төртінші Думада переселен управлениесі кіргізген закон жобасы бар. Мұнда не жазылған? Бұл закон қазақ жерін кімге бермек? Бұрын қазақтан артық деп жерді ушәске қылып кесіп мұжыққа беруші еді. Мұжық егін салатын қара, қоңыр топырақ жер алынып болды.

Мұжыққа кескен жердің көбін мұжық тастақ, тақыр, шөл деп мұжық алмай жатыр.

Енді осы мұжық алмай қазаққа қалдырған жерді мал бағатын, мал шаруасын ұстаған бай орысқа жаңа закон бойынша көп жылға арендаға бермек. Біраз жыл өткен соң осы аренда деп берген жерді осы бай орыстарға мүлде өзінікі қылып бермек. Осы күні мұжық алмаған учәскені оброшная статия деп қала боламын деген қазақтың жанында болса, оны қазақ пайдасына беруші еді. Орал оязындағы Жымпиты һәм Шідерті болысының бұрынғыдай көшіп жүргені осы еді.

Енді оброшная статия жер қазақ қолынан шығып орыс байына жабылады. Қала боламын деп он бестен жер алған сорлы қазақ оброшная статия жерден айрылғанда, сорлы болғанын көрер.

Бұл болып жатқан жаңа законның тағы бір құлаққа тағатын ыстатиясы бар. Орыс байлары өзінікі қылып алатын жерді қазақ сатып алып өзінікі қылуға болмайды. Осындай жер әлде қалай қазақ баласының қолына түсе қалса, бұл жерді қазақ баласы законде көрсетілген уақытта орысқа сатады. Степной положениенің 136-статиясында: «Қазақ жүрген жерден бөтен патшалық адамы һәм хрестиян қызметінде болмаған адам жер сатып алмасын!» деген.

Осылай айтып қазақ өз жеріне өзі бөтен патшалықтың кісісімен бірдей болмақ. Қазақ жүрген жерді кім болса сол болсын, қазақтан басқа сатып алып, сұрап алып, мирастап алып өзінікі қылмақ, жалғыз-ақ бұл жол қазаққа жоқ. Бұл жасалып жатқан жаңа закон арқылы қазақ байлары: мен де оброшная статияны арендаға аламын, сонан соң сатып алып, балама мирас қыламын десе, бұл законға қарсы болады.

Закон жұрттың бәріне бірдей болмақ, ғаділ болмақ. 1905 жылғы 17 октябрде орыс патшалығының панасындағы жұрт құрдас болмақ еді. Қазаққа құрдастықтың келгені осы дағы!..

*Қыр баласы,
«Қазақ» газеті, № 19, 1913 жыл.
Самар қаласы*

ЖАУАП ХАТ

Өскемен оязын қайта жазған кітабы қолыма жаңада түсті. Бұл жауап осымен кенже болып тұр.

1900 жылы Шербина [Щербина] есеп алған соң, енші норма жазған Леф Карловиш Шермак [Лев Карлович Чермак] еді. Бұл біздің қырға Абайдың досы жаңада опат болған Михаэлис жолымен барған кісі еді. Бұл алдына Алтай тауындай алтын қойсаң я патша Ескендір бұлай қыл десе, ғылым жолынан, өз пікірінен қия баспайтын кісі еді.

Осы Шермак Өскемен оязында бір қазақтың үйіне 18 ірі қара, есеп қағазында «единица-лошадь», енші болса қазақ аз бас деді.

Үкімет 1908 жылы Ақмола облысын қайта жазған, мұрнын тескен тайыншадай көнбіс, Кузнетсовқа Өскемен оязының қазағының еншісін қайта шығартты. Кузнетсов байдың пікірін орнына салып, қазақты пұштитып 18 ірі қараны 12 қылды. Қазаққа қалатын жерді малға шағады, малды үштен бір есе азайтқан соң, бұл азайтқан мал сыбағасы қазақтан артық болып, есепші тілінде «излишка», қазынаға ауды.

Шермак есептегенде қазақ ұтып кеткен екен деп, қазаққа көп енші жер қалған екен деп, Кузнетсов қайта есептеп, қазаққа қалатын жердің үштен бір мүшесін қазынаға алатын қылды. Бұ да қазаққа көп болды, тағы осы қазақта артық жер бар деп 1911 жылы Өскемен оязын қайта жазды.

Осы қайта есепті алған А.В. Переплетчиков [Переплетчиков] Өскемен оязының қазағының бір үйінде 16 ірі қара, (единица-лошадь) енші кесіп отыр. Сөйтіп осы 16 дұрыс болса, Кузнетсов есебі 12 өтірік болады. Бұл өтірікке сүйеніп қазақтан алған жер

казынаға нақаққа кеткен болады. Үкімет өз қол астындағы жұртқа өтірікті жүргізгені ұят. Бірақ қазақ жеріне жерік болғанда, қызаратын бет бар ма, бізде «мұның қалай» дейтін тіл бар ма?

Өткен 10 жыл ішінде Өскемен оязында әрбір жүз қазақ өсіп жүз он алты болған, бір жылғы адам өсімі бір жарымнан аз артық болғаны. Жылына жүз адамға бір жарым, екі жүз адамға үш адам өсім болса, мұны халықтың ілгері басқаны деп ғылым сөйлейді. Сөйтіп біздің Өскемен найманы өскен – ілгері басқан халық дәрежесінде болды.

«Қазақ надан, қазақ көшпелі, қазақ мәдениетсіз, қазақ жоғалып кетеді, бұған жер неге керек» деп оттаған дұшман да бар. Жоғалатын халық өспейді! Қысы, жазы қыстаудан көшпейтін Өскемен найманы осы соңғы есепте 1151 үй. Бұл жүзге есеп қылсақ, әрбір жүзден алты жарымнан аз артық.

Мал шаруасымен көшіп-қонып жүрген Өскемен найманы әрбір жүзден 93-тен астам. Өскемен оязында көшуден ақсаған, сөйтсе де көшуін қоймаған жатақтықты күткен 1408 үй, әрбір жүзден 8 болады. Өскемен оязында жатақ һәм шала жатақ үй 6 да 8 әрбір жүзден 14 болады. Шербина есеп алғанда бұл екеуі әрбір жүзден он еді (оннан біраз кем).

Жатақ, осы күнгі тілімізде отырықшы, он жылда әрбір жүзден 4 үй, мұны өзге сөзбен айтсақ, он жылда жүз көшпелі үйден 4 үй жатаққа айналған.

Өскемен оязының қазағын ғұмыр жолыменен, мұны ғылым «эволюция» дейді, қоя берсе, көшпелі халық ақырында бір отырмақшы десек, 250 жылда бәрі жатақ болмақ. Міні эволюция жолының шабыты, жер жүзінде қанша отырған мәдени халық осы ғұмырдың шабатын жолымен отырықшы болған. Бұл шабан жол қағазға жазылып, 15-тен жер белгілеп алғанға бұзылмайды. Мал бағып шаруа қылып отырған халық қағазбен 15-тен жер берілгенге егінші болып кетпейді.

Үкімет біздің қазақ халқының пайдасын ойласа, сен қазақ бір күнде мал шаруасын тастап егінші бол демейді. Шаруа қиындықпен, зор шабандықпен өзгеріледі. Орыс мұжығының біздің қазақтың даласына қашып жатқаны мың жылдан бері ұстап ке-

ле жатқан жерді үшке бөліп егін салатын [мұнысы «трехполье» атанады], шаруаны өзгерте алмағанның азабы.

Мемлекет қазақты өзінің баласының бірі қылса, қазақты осы тұрған шаруасын бұзбай орналастырар еді. Сонда қазақ неше жылда эволюция жолымен бірте-бірте отырықшы болар еді. Шаруасы мал бағу болса, 15-тен жер алғанымен мәдени болмайды.

Мынау Орынбор һәм Уфа губернелерінде 15 емес, 30 десетина ер басына қара топырақ жері бар башқұрт қала болып отырғанымен, әлі осы күні көшкен болып, мал баққан болып, егін жондеп сала алмай әуре болып отыр. Өскемен оясында жүз үйден 72 үй егін салады. Үйдің егіні 1 десетина бір ширектен астам. Егін салған әрбір жүз үйдің 79-ының егіні бір мен екі десетина арасында. Бұл найманды егін шаруасы хақында бел байлаған деп айтуға тіл бармас.

38-нөмір «Қазақта» Ғабдолкәрім жазған еді: Шаңғыстай [Шыңғыс емес, шаңғыс ағашынан аталған] болысында 9 һәм 12 ауылдың жерін біріне қала саламын деп, біріне айғыр зауыты саламын деп кесті деп, егер қазақ өзі қала болса, жерді қазақ пайдасына қалдырамыз деп.

Шербина жазғанда Шаңғыстай болысы 10 ауыл еді. 12 ауыл 9 ауылдан бөлініп болса керек. Бұл екі ауыл Жәнібек екі жазуда да 214 топта жер еншісі бір бөлімде, есеп тілінде «группа». Шербина есебінде бұл «группа» 22 бөлікте, есеп тілінде «район» еді. Шермак есебінде бір үйге бұл «районда» 115 десетина еді.

Олай қазаққа енші берсе бұл бөліктегі Шаңғыстай, Нарым болысына 73 мың 182 десетина кем еді. Қазақ жері өзіне аз еді. Бұл 214 группа найманына өзге жерден мына жоқ жерді тауып беру керек еді. Енді жаңа жазуда Переплетшиков нормасымен бұл 214 группа 14 районда, қыстау жерінен 16 қараға [ірі қара малға] 10 айға 70 десетина тағы бір ширектен астам жер керек, жайлаудан 22 десетина тағы үш ширектен азырақ жер керек;

Бір үйлі жанға 4 десетина егін жай керек, бәрін жисақ бір үй еншісі 98 десетинадан азырақ астам болады. Осы 214- группа-ның бар қыстау жері 51 мың 649 десетина жарым, шаңырақ 1147,

бір үйге 45-ақ десетина жер келеді. Әрбір үй мұнда 54 десетина кемде отыр. Жерін алғызып отырған 9 һәм 12-нші ауылда, Шаңғыстай болысы, 250 үй, қыстау жері 14 мың 211 жарым жарым десетина. Бір үйдің пайдасындағы жер 56 десетина, бұлардың өзіне 43 десетина үй басына жетпей отыр (Устькаменогорскій уездъ. Том ь II, выпускъ I, стр. 348, 1913 г. СПб.).

Осы 14-інші районда қазақ сыбағасынан кем жер 21 мың 213 десетина. Шаңғыстай болысының қалғаны 15 районда, бұлардың сыбағадан кем жері 33 мың 14 десетина. Осы райондағы қазаққа жетпей отырған жер 54 мың 227 десетина (Устькаменогорскій уездъ. Том ь II, выпускъ II, стр. 206, 1913 г. СПб.); бұл 540-тан аса үйдің енші жері, әрбір жүз үйден 21 үйдің түк жері жоқ.

Осы найманнан жер алса, артық деп алмайды, зорлығым деп алады. 9 һәм 12-ауыл 1910 жылы мұжық пен қазақ орыс жерінен пішен сатып алып шапқан, 3500 көше шөп, бұл жылы 2001 көше шөп тағы солардан сатып алған 60 үй, 775 сом 10 тиын төлеп. Осы екі ауыл үй басына екі десетинадан артық егін салады. Өскемен оязының өзге бар қазағына қарағанда екі есе егінші. Өйткенімен бір үй де жатағы жоқ, осы егін салатын жердің әрбір жүзінен 29-ын мұжық пен қазақ орыстан сатып алып жалдап салып отыр – әрбір жүз үйдің 42-сі егін жай жал- дайды. Өстіп отырған халықта артық жер бола ма?

Не заманнан бері Шаңғыстай болысының найманы Шабамбай деген жерді жайлайды. Бұл Қытаймен шекарасындағы талас жайлау еді.

Кабинет, қалам өзінікі болған соң «менікі» қылып жазып алған. Осы Шабамбайды қайта жазған есепте 799 үй жайлайды, кабинетке ақша төлеп, жері 31 мың 368 десетина. Жері артық халық мұны қыла ма?

Осы Шабамбай, Шаңғыстай болысы 19 сентәбр 1906 жылғы патша указына сүйеп қуса, қазақ пайдасына қалатын жер-ау деймін.

9 һәм 12-ауыл законге салып жолдасса, орысқа жер тимейді. Жолдаспай жер берсе, бұл кейінгі балалардан [ұрпақтардан] ұят, осы жер үшін жолдаспаған жігіт, жаулық салып, тезек теретін қап арқалап күң болса, құдай қосқан ісін қылғаны болады.

Әлихан БӨКЕЙХАН

Осы Сарымсақты, Бұқтырма өлкесі – кәдімгі Швейцария «Әлпісі» [Альпі тауы] Мұнда 250 жылда да отырықшы жұрттың қалпымен шаруа қыла алмайды. Жер – мал жері.

Қ.Б.
«Қазақ» газеті, № 51, 1914 жыл.
Самар қаласы

ЗАЙСАН

I

Зайсан шаһарында «мектеп ғазния», «мектеп қазақия», «қыз мектебі» дейтін уш төте оқу мектебі бар.

«Мектеп ғазния» – тәрбие қылушы бай ноғай Бекшонтаев. Ноғай балалары оқиды, саны – 65; апрел аяғында тыңдатылды. Халық, байлар мұғалімдерге «тәңірі жарылғасын!» айтты. Келесі жылғы мұғалімдердің жалованиесіне (жыл хақына) 40 сомнан қосты.

«Қыз мектебі» – тәрбие қылушы тағы сол Бекшонтаев. Діні ноғай қыздары – бәрі 57, майда тыңдатылды. Бұл мектепте қыздарға үйретілген қол өнері (рукоделіе) артықша көрінді. Бір айдың ішінде қыздардың емтиханға даярлап тіккен нәрселері 180 шамалы: төсек, орамал, жастыққа деп жалпақ шалып тіккен шілтерлері, кішкене балалардың байпақ, бас киімдері, жаңа өрнекпен шалып тоқыған сағыт қаптары.

Қыздардың бұл өнерін біздің байларымыз қырда біреудің қолында көрсе, не Мәскеу, не Ыстамбұлдан жасалып келген дер еді. Қайдан білсін: бойы өсіп, бұғанасы қатпаған Зайсанда оқыған қыздардың жасап шығарғанын.

Бірақ, бұл нәрселерді қыздардың өзі-өзіне таратып жібермей мектепке өрнек (образецъ) қылып қалдырса, бек орынды, үлгілі бола еді.

«Мектеп қазақия» – тәрбие қылушылары қазақ байларынан: Қыстаубай Мыңхожин, Фидаахмед Бойкин, Сүлеймен Мергенбаев, Жүніс, Хасен Танановтар, Қашқарбай һәм басқалар. Оқушы қазақ балалары – саны 76. Тыңдатқан сабақтары, оқығандары отырған көпті риза қылып, алғыс айтқызды. Қайтсын, жас қазақ шәкірттері, тыңдатқанда, кермеде тұрған аттай-ақ жайтаңдады.

Бұл күнгеше «мектеп қазақияның» бас мұғалімі Тайшын мырза Қиямбеков еді, бұл зат алдағы қыс тұрмайтын болды; орнына мұғалім Біләл мырза Бисембаев белгіленді. Мұның қолқабысшы мұғалімі Зайсанда оқыған бір жігіт.

*Арыс ұлы.
«Қазақ» газеті, № 20, 1913 ж.
Самара қаласы*

БАС ҚОСУ ТУРАСЫНДА

Бұрын қазақ бөтен жұртты шабамын деп жорыққа аттанса, хан сайланса жиылатын еді. Бұл екі себеп орыс патшалығы панасына кірген соң жоққа шықты. Бөтен жұрт шабамын десе де, пәлен төрені хан қоямын десе де, бұл жиналысқа келген ақсақалдар, билер сиезде не қылатынын үйде анықтап, илеп, пісіріп келетін. Бұл жиылысқа келген ақсақалдар, билер елінің мынаны қыл деген сөзін ұстап келетін. Осы күнгі сөзбен жазсақ, бұл жиналысқа келген ақсақал, билер, ел сайлап жіберген депутаты болатын.

Солай етіп жиылысқа қазақтың әр жерінен, әр руынан келген депутаттар әрқайсысы өз жұртының мынаны қыл деген пісірген жарлығын алып келіп, ортаға салып, жұртының айтқанын, тапсырғанын тәмам қазақ атынан жиылған көпке мақұлдатып аламын деп дауласатын еді.

Біз, бұл күнге Еуропа жұртының бас қосқанына – жиылысына қарасақ, бұлардың жиылысы да, бұрынғы біздің қазақ жиылысы сияқты. Жиылысқа келетін кісілер бұл жиылыста болатын сөзді анықтап, үйінде пісіріп келеді. Жиылысқа келетін адамдар – депутаттар жұрт сайлаған не оқымысты, не жұртқа істеген ісі белгілі кісілер болады, жиылысқа барып жұрт мақсатын орнына келтіремін деген жігіттер, жұрт жиып жиылыс қылып, мынаны қыламын деп сөйлеп, қара жарыс қылады. Осы ауылдағы қара жарысты үлкен бәйгеге баратын сөз әбден сөйленіп, пісіп болады, осы жұрт мақұлдаған сөз жиылыс ортасына сал деп әр жұрт қара жарыста озғанды депутат сайлап, жиылысқа жібереді.

Әр жердегі әр рудың мақсаты, әр түрлі, мұның бірін мінеп жойып, бірін түзеп, бірін өсіріп, жұрт жігіті бас қосқан жиылыс жұрт мақсаты осы деп сөз шығармақ; бұл сөзді байламақ, сөзіміз осы деген жұрт бұл сөзді айтып тастамай, орнына салмақ, мұны іс қылмақ.

Біздің осы күнгі қазақ бас қосамын дегенде, елде, жұрт арасында не піскен сөз бар? Үйінде отырып қай қазақ баласы ортасына бір ауыл болып, бір болыс болып, бір ру болып салып пісіріп отыр?

Тезек тере барсаң да қап керек: жұртқа пайда қылатын жиылыс болса, қазақ баласы бас қосу оңай емес. Құр қазаққа ел сайламай, жұртқа қызмет қылмай, өз-өзінен басшы болып жүрген кісілер бір қалада бас қосса, бұл бір қысыр жиылыс, өзі оп-оңай. Бірақ бұл Петерборғ бас тартатұғындай, Петерборғқа тоғыздап ишан барған сияқты болады.

Қазақ баласы бас қосқан жиылысқа әкеліп ортаға салатын, жиылыста сынға түсетін сөз ел арасында сөйленіп, жазылып, сынға алынып, иі болып пісу керек ғой. Біздің ел мынаны мақұлдап тұр деп ел сайлап жіберген депутаты қазақ бас қосқан жиылыста дауласады. Бұл жиылыста баратын сөз не сөз екені әр жерде жұрт өзі біледі ғой.

Біздің бишара қазақ «жер», «жер» дегенде мұжық алған жерді қолға ала жылайды. Мұжық қазақ жеріне келмей тұрып, жерді тып-тыныш әділдікпен пайдаланып жүргендей! Мұжық һәм бұдан былай мұжықтан басқа орыс байлары алатын жер дауы тұра тұрсын. Мұның жөні бір бөлек.

Қазақ жұрт болатын болса, өз ішіндегі екі қазақ жер дауын құрту керек қой! Бұрын аға сұлтан уақытында қазақ жерінен оброчная статья деп жер кескен, бұл жерді біреуге жалдап, хақысын аға сұлтан беретін еді. Осы оброчная статьяны бишара соқыр аға сұлтандар өздерінің партия дұшпанының жерінен кестірді. Аға сұлтандық жоғалған күні, бұл оброчная статья бәрі қазынаға кетті. Жұрт пайдасын білсе, жұртқа қамқор боламын десе, аға сұлтандар мұны қыла ма, оброчная статья хақысымен күн көремін дейтұғын аш емес қой!

Семей оязында, Аршалы елінде 7-ауыл жүз елу дауы. Жүз үймен сайлауда жықтым деп алым-шығын ақшаның бәрін елу

үйге салады. Болыс, би ауылнай өз жағымызда деп елу үйді ұрлайды; пішенін тартып шабады, жерін тартып алып, мал жаяды (қырда осы сияқты елу дауы кісісі қорлықтан басқа түк көрмейді). Сорлы болған елу дауы қазағы бүктемеде қалса, ақыл сұрай қасындағы көршілес мұжыққа барады. Мұжық бұларға ақыл береді: «Сендер, қала болып біздің болысқа жазылсаңдар, бұл қазақ қылып отырған кемшіліктен құтыласыңдар!» – деп, елу дауы қазағы Семей жанадаралына арыз береді, мұжық болып тәмам қазаққа мұрындық болайық; бізге жер бөліп беріп, бізді қазақ аулынан шығар деп. Жер өлшеуіш барғанда, елу үй кісісі жау қолына түстің бе деп, жүз үйдің барып, пішен, егін жайын планға салдырып алады. Мұжық қазақ жерін алмай тұрып-ақ, жер үшін осындай бітпес дау басталған. Осы жұмысты қылып отырған жүз үй де, елу үй де қалайша жұрт болмақ, осы керейдің қылып отырған ісі әр жерде, әр елде бар емес пе?

Ақтөбе оясында, Тұздытөбе болысында мұжық боламын десек, көршілес төренің жақсы жерін аламыз деп қазақ арыз беріп қала болмақты бастап еді. Былай етіп жүріп бишара қазақ не жұрт болар!

Орал оясында жерден кемшілік көрген төленгіттер мұжық боламын деп сұранып жүр, қазақ бишара, мұжық қазақ жерін алмағандығы жер туралы қылған адамшылығың қайсы?

Баймын, мықтымын деп атқа мінген жақсылар пішен шабатын жерге, егін жайға, жаз қонысқа, қыс тебінге зорлық қылады. Кемшілікте жүрген бишара сорлы жұрт бұл жақсылардың тепкісінде қор болғанша, орын беретін он бес десятина болса да ие болалық деп, мұжық боламын деп сұранып отыр. Қазақ бас қосқанда жиылысқа иі қылып, пісіріп әкелетұғын жұрт сөзі осы қазақтың өз ішіндегі жер сөзі қайтсе, қалай қылып пайдаланса, халық, жұрт пайдасы шығады? Жерден, не қылса пішенге, арыққа, егін жайға, суатқа дауласқан дау құриды? Жұрт болып осыны кеңесу керек қой. Осы үй арасындағы жер дауына жұрт не дер?

Мұжық бір қаланың жерін жақсы, жаман, тастақ, шөл деп бірнеше бөледі, осының әр бөлегін бір сыбаға жер пайдаланады. Ер басына бұл бөлек бес-он жыл ғана тұрады, бұл уағдалы күні

біткен соң, қайта бөледі. Себебі: өткен бес-он жылда біреу бай, біреу кедей болады, осыны теңгермек. Бір қаланың мал бағатын жері бір болады. Мұнда үй басына бағатын мал саны белгілі. Мысалы: екі ат, бір бұзаулы сиыр. Мұнан артық мал бағамын деген кісі айрықша артық қара басына алым төлейді. Оны жұрт жиылыс қылып бекітеді.

Жұрт ғаділ болмай, жұрт ісі ілгері баспайды. Өзін-өзі қасқырша шауып отырған жұртта оқу, шеберлік болмайды. Орыс патшалығының адам болып отырғаны мұжықтың ғаділдігі. Орыс патшалығының бар адамының күнелтіп отырғаны мұжықтың жаһитшілдігі.

Бүгін осымен сөзді қысқартайық. Жерден басқа бас қосқандығы сөйленетұғын сөзді келер хатқа жазармын.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 21, 1913 жыл.
Самар қаласы*

ЖАУАП ХАТ

(Зейнолла Бұтанбайұлына)

1899 жылғы Щербина есебінде Зейнолла Бұтанбайұлының қыстауы «Қайшы-бұлақ» деген жер. Бұл қыстау Зайсан қаласына 50 шақырым. Тұрған жері қызыл шілік өлкесі Тарбағатай, Сауыр, Маңырақ арқасында. Бұл Қандысу Шілікті өзенінің басы.

Карл Риттердің «Азия» деген кітабына қарағанда, бұл өлке бұрынғы уақыттағы көл асты болады. Шілікті өлкесінің ашылы жері бұл күнде жоғалған көлден қалған, көл суы кеткен соң, мұндағы тұз қаңсып жер ағңы болған. Мұнда егін шаруасы қол емес, Шілікті – мал кіндігі. Бұл жерде Еуропаның Әлпі деген тауындағы Швейцария жұрты болса, мал шаруасын іс қылып, сиыр сауып, ірімшік қайнатып, жүні жақсы шұға болатын қой бағып дүрілдетер еді.

Зейнолла Бұтанбайұлының қыстауы 9 үй, руы Бөрімбет, көп жұрт жайлауында. Щербина кітабында 24 нөмір жайлау. Мұнда жылда көшіп келіп отыратын рулар: бөрімбет, төлебай, қайқы, дәулетбай, қараша, есенғұл, жұмық; Шілікті болысынан: байбол, айтқожа, алпар; Маңырақ облысынан: бәрі 1099 шаңырақ. 54 нөмірде жылда 64 күн отырады. 29 һәм 30 «Қазақта» басылған еді, қазақтан жер алғанда, не жолмен алынатыны. Қазақта мал шаруасының сыбағасы – норма деп жеп тастап, артығын қазынаға алады. Зейнолла Бұтанбайұлы ауылы мен отырған жері 36 районда. Мұнда отырған қазақ мал бағып, тымақ киіп, киіз үй тігіп бұрынғы қалпында тұрса, қазақтың шаңырағы бес бас болса, бұған 15 ірі қара тамақ асырайтын мал болады

деп есеп қылған. Бұл 15 ірі қараның 7-і жылқы, 3-і сиыр, 1-і түйе, 30-ы қой, 2-і ешкі. Бір жылға үйірге қосылатын төл 2 құлын, 2 бұзау, 10 қозы, лақ. Мұндай үй жылына 2 жылқы, 2 сиыр, 10 қой ұстаса, мал тұяғы жетпейді.

Мұндай үйге 16-20 пұт ет керек бір жылда. Бұл бір жылға бір сиырдың еті болады. Қалған бір жылқы, бір сиыр, 10 қой базарға сатылады.

Бай қазына көбейсе, бұл қазақ һәм мұжық ісі емес, бұлар норма қамытын киіп қаңтарылып тұрады, бұларды нормаға байлап өзге бай болатын, қазына көбейтетін оты терістер артық (излишки) деп жер алады.

36 районда бір қараға бір айға 3 ширек деястина деп есеп қылған, 12 айға бір қараға 9 десятина жер келеді. Нормаға ноқ-таланған қазақтың 15 қарасына бір жылға 135 десятина жер керек. Зейнолла Бұтанбай баласының 9 үйіне 1215 десятина жер норма – сыбағасы болады. Бұл 9 үй отырған 54 жайлауы 14 мың 210 десятина болса керек. (Зайсан уезі деген Щербина кітабында 1 мың 421 десятина, бұл жаңылыс болуға лайық, жоғарыда көрсетілген 174 бет). Бұл есептен 54 жайлау Зейнолла Бұтанбайұлының аулының ғана пайдасында болса, 995 десятина нормадан артық болады.

Жоғарыда жазып едім, 54 жайлауға әр атадан 1 мың 99 үй жаулап келіп, 64 күн отырады деп. Мұнда бір қараға 3 ширек десятина бір айға деп есеп қылған. 1 мың 99 үйге 54 нөмірден 26 мың 376 десятина жер керек. 54 жайлаудың бар жері 14 мың 210 десятина, мұнан 9 үй Зейнолла Бұтанбайұлының қыстауынан нормалы жері 1 мың 215 десятинасын алсақ, қалғаны 12 мың 995 десятина болады. Бұл 1 мың 99 үй сыбағасы 26 мың 376 десятина ішінде кетеді. Себебі, жайлап келетін 1 мың 99 үй норма сыбағасы, бұларға тағы 13381 десятина бір жақтан кесіне берсе толады. (Баяғы көрсетілген 184-бетте бұларға жайлауға 22 мың 420 десятина жетпейді деген, бұл жаңылыс болса керек, хатта басылған).

Закон жолына салса, 54 жайлауда артық жер жоқ. Мұнда күнелтіп жүрген қазаққа норма жолымен 13 мың 381 десятина жер сыбаға керек. 54 жайлаудан қазынаға жер алынбайды.

«Балуан алып та жығады, шалып та жығады» дегендей, күшке салса, онысын өзі біледі.

Шілікті болысындағы 4 ауыл Бөрімбеттің қалған 16 қыстау 55 жайлаумен бөліктес. Осы қыстау жерінде 19 мың 332 десятина нормадан артық дер бар. Зейнолла Бұтанбайұлының алдырып отырған жалшы шілігі 144 нөмірдегі қыстау жерінде болса, 9 июнь 1909 жылға Министрлер Советінің насихат бұйрығына сүйеніп қыстау тұрған жер – қой өрісі, көктеме, пішендік деп жолдасуға ғана болады. Бай орысқа жер аренда берем деп қыстаудан көшіретін закон жоқ.

«Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда», қараша, қожан, саты, жұмық – Байжігіт емес пе? Бұл жалғыз Зейнолла ауылының жұмысы ма? «Қазақтың» алғашқы бір нөмірінде мұсылман депутаттарының хаты басылды. Бұлар қазақтан дәлелді сөз сұрады. Осы жер дауын Министрлер Советінің насихаты жолымен іздеп көрген-білгенді төлымды қылып жазып мұсылман депутаттарына тапсырма, міне дәлелді сөз.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 36, 1913 жыл.
Самар қаласы*

АЛАШКА!

Еуропа соғысы жер жүзіндегі адам баласын ұрандастырды. Азбын, көппін демей, бәрі де я қанына, я көрші намысына шауып жатыр.

Қаратаулық [қазіргі Черногория], Сербия, Балғария патшалы славян жұрттар, Босния, Герцоговина, Чех, Галитсия, Поләк бөтен патшаға қараған славян жұрттары қандасы біздің Ресейге ағайындық түрінде, әдіс қылып, қазына қосып, көмек беріп жатыр.

Белгия, Франция, Румыния, Италия – роман жұрттары қанына тартып я таяғын бірге соғып, я абыройына тілектес болып тұр.

Италия қанына тартқандықтан, оғым Францияға тиеді деп Германиямен байласқан уәдесін бұзып, баспай қарап тұр: Румыния королі Карл Германия патшасы Вилгелімнің немере ағасы. Жұрты соңынан ерсе, Карл Германияға болысып, соғысқа баяғыда-ақ кірісетін еді. Жұрты роман болып қолын байлап тұр.

Балғария патшасы неміс, жұрты славян бұл да амалсыз Румыния королінің кебіне кейіп отыр. Аустрия, Германия тефтон тұқымы болып, бірге өлемін деп, тізе қосып соғысып жатыр.

Румыния қоластындағы барша атасы басқа бұратана жұрттар – қорадан от шықты, бірігейік, үй арасындағы кемшіліктерімізді қоя тұралық деп, бізді өгей бала есебінде ұстасаң да, жау тигенде орыстың өз баласынан кейін емеспіз деп, әр халық өз әлінше қазына, тілек, көмек көрсетіп жатыр.

Соғыс жолында осындай көмек көрсетіп жатқан жұрттар: еврей (иуды), біздің ноғай бауырлар, армян, шеркес, грузин, қарайым, қалмақ, сарт.

Торғай, Орал, Астрахан қазағы Бөкейліктер болмаса, өзге жерде біздің қазақ, қазына қосып, көмек бергені білінбей тұр.

Ресей қол астында қазақтан үш арыс орыс: великорос, малорос, белорос, пөләк һәм еврей ғана көп. Адам санасқан жерде Ресейде біз 6 жұртпыз. Қазына жиылған қоры көп шаһарларды қойып, іргелі мұжық пен ауылдағы ноғай, башқұрттармен байлық салысқанда қазақ олардан көп есе қазыналы болады. Еврей, армян, ноғай, башқұрт сияқты біз солдат беріп, мемлекет үшін қан төгіп отырғанымыз жоқ. Біздің Алаш баласы, қазына қосып, соғыс туралы мемлекетке көмек беру міндет. Бұл туралы қазақтар сиез қылып жиыламыз десе, тоқтау болмас. Оязода сиез құрып, ат жиып ба, ақша жиып па жәрдем беру беру турасын сөйлесу керек.

Біздің ойлауымызша, былай ету: ақша көмегін переговормен үй басына салу, түндік ақшамен бірге жию, казнашействоға тапсыру, тапсырғанда қай орынға тиісті екендігін атау; қазақтың көмек ақшасы, біздің ойымызша, Думадағы қазақтар білетін мұсылман депутаттарының, я тарихи партия депутаттарының, яки кадет партиясының депутаттарының аттарына, «земский союздың» басындағы кінәз Георгий Евгенивиш Лвоф [Георгий Евгеньевич Львов] атына арнап казнашействоға салыну тиіс: мынау жаралыларға, мынау соғысқа кеткендердің қатынбаласына деп. Ат берушілер өз жеріндегі әскер басы төрелерге тапсырса болады.

Араларыңда көрші отырған переселен мұжық жігіті соғысқа кетіп, шаруасы қараң қалды. Жерін жыртып, пішенін шауып, астығын тасып, малын бағып, оларға да қарасу жөн.

Соғыс бітер. Мен қан төгіп келдім, сен қазақ не қылдың дер. Сонда мынау қылған жақсылықтарың алдыңнан шығар: «бір күн сыйлағанға қырық күн сәлем!» деген. Қай көмектер де болса астарсыз емес.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 78, 1914 жыл.
Орынбор, Самар қалалары*

ЕКІ ЖОЛ

Бұрынғы ескі тарихты оқығандар біледі: адам баласы біріне бірі өкімші де, біріне бірі құл да болған. Құранда бір ер құны екі әйел құны; кісі олтірген адам бір құлды азат қылсын дейді. Екінші қатын орнына қатын дәрежесінде әйел алмай, ат шалдыру үшін күң ал деген.

Бұрын адам баласы қазына, мал есебінде болған; біздің қазақ төрелері, атақты бас адамдары баласының қалың малына, қызының арнауына құл, күң тіркеп берген. Орыстың дворяндары да 1861 жылға дейін мұжықтарды мал есебінде, бұйым есебінде тұтынған.

Әр заманның өз рәсім, өз салты бар. Адам баласы құл кезінде салтында хұқы үшін талас-тартыс болмайды. Хұқы үшін таласу-тартысу орнында жылау болады. Бұл – бір жол.

Ғұмыр сафары қанша жыңды келтіретін шапан болғанмен беті тарихи жолында. Жаңа тарихқа көз салғандар біледі: құлдық жоғалды, адам құрдастығы теңелді. Тұрмыс жүзінде құлдық иесі мұңкіп тұрса да (мысалы, сары түйме көргенде қазақ пен мұжықтардың қудай шұлғып, құрдай жорғалайтыны). Жазылған закон жүзінде адам баласы құрдас.

Біздің замандағы салт: әркім хұқына таласы, хұқына тартысу болды. Жылау салты артта қалды. Ендігі рәсім хұқы үшін жылау емес, хұқын талас-тартыспен қорғау.

Міні, бұл екінші – жол.

«Заманына қарай амалы» деген. Бұл заманда жылап мұрадқа жетемін деу аш түйенің күйсеуі бөлады. Атқышылдың асығы түгел болады деген. Талас, тартыс, ақыл мен шешен сөзбен, көлденеңнен келген көк атты құлағына тағарлық дәлелмен...

Жарыс, күрес байымы бәйге, мұның гүлі хұқ. Хұқ құрдастығын алатын өзге жол жоқ. Ертіске біздің қазақ Түркістаннан қайта келген 18 ғасырдың бас жағында. Бұл «Ақ табан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» кейін болар.

Қайта келді дегенім: қазақ Шыңғыс хан жорығында Ертістің күншығыс жағынан Түркістан, Еділ, Жайық өткен. Арғын,

Қыпшақ, Уақ, Керей айтып жүрген тарих сөзіне қарасақ, Ертіске алдымен Қанжығалы, Бәсентейін, Қыпшақ келген. Бұл қазақ айтып жүрген сөз Ф.А. Щербина Экспедициясының кітаптарында табылады.

1864 жылы Г.Н. Потанин Омбы облысында отырып, Омбыдағы Западный Сібір генерал-губернаторының мекемесіндегі архивті (құжатхана) қарастырған; Потанин сонда қазақ тарихы туралы тапқанын Карл Риттердің «Азия» деген кітабына қосымша қылып басқан.

Осы «Азияда» көрінеді: Қыпшақ Қошқарбай батыр 1755 жылы Ертістің күншығысындағы Жоңғарды Оп [Обь] өзенінен өткізе Алтай тауынан асыра қуған. Қошқарбайды мақтаған сөз осы күнге шейін Оп өзені бойында Алтай тауында орыс мұжығы ішінде орыс тілінде сөйленіп жүр.

Қошқарбай ұрпағы Омбы оязы, Шарлақ қаласының аузында Қараөзек деген жерде. Ақмола округінде аға сұлтан болған Ыбырай атасы Жайықбай Қошқарбайға келіп паналаған. Есілде Қараөзектен ауған башқұрд болар. Қазақтың Ыбырайды естек дегендері де сонан.

18 ғасырдан бері қазақ Ертісті күншығысына өте жайлап, мекен қылған. Барнауыл оязында Кабинеттен енші алған Қосайдар Қыпшақ, мұның көршісі Бәсентейін сол кезде Оп өзеніне барып қалған жұрт. Ертістің күнбатысы қазақ қонысы болған.

6 мартта 1802 жылы біздің патша Бәсентейін төресі сұлтан Шаншар сұлтан Мәмет баласына (мұның атасын Шәкәрім шежіресінен қара) грамота қағаз берген. Осы грамотада Ертістің күнбатысынан Шаншарға өзіне қараған қазағымен мекен қыл деп, қаншама жер алған. Бұл күнде ол көп жер түгіл Шаншардың өз орны Подпускной қасына жақын казак-орыс әфитсерлерінің пайдасына участка болып кетті.

Шаншар қыстауы Керекумен Семей арасындағы пошта жолында болады. 1908 жылы март ішінде осы жолмен өткенімде таудың бетінде Шаншар ұрпағының сырлы бейіті һәм Ертіс қабағында бос тұрған, қазына ақшасына салынған Шаншар мәжиді [мешіті] көрінді.

Шаншар төре 1819 жылы опат болған. Қазақ жерінде жатам деп тілеп Ертістің күнбатысына қойылған. Бейіті жер болып кеткен. Жер «Шаншар тамы» аталады, қыстауынан көрініп тұрады. Шаншар төренің грамотасы молласының қолында кетті деген өсек бар. Шаншар әуел бастан-ақ моллаға жарыған емес.

Бұрын Шаншар қолында Тобыл ноғайы Тасболат Бекболат баласы болған. Бұл Шаншарға имам болып жүріп, ақша алып, ышпион (тыңшылық) ісін қылған. Ана молла алып кеткен грамота сөзі белгісіз. Мына закон грамоталар законге бір жазылды. Құралына жазылған Шаншар грамотасында жер аты жоқ. Аталған жерде отырады деп бітеу айтылған. Бірақ мұнда тозбайтын бір сөз: патша келешек уақытта қорған болам деген.

Семей, Кереку оязын жазған Щербина кітабынан көрінеді, Ертісте бір-екі қазақ патшадан план арқылы жер алған. Осы жерлер бәрі Ертістің күншығыс жағы болады. Күнбатыс ғұмыр жүзінде қазақ жері.

Күнбатыс қазағы Ертіс бойындағы казак-орыс қаласының малын қуып алып, тынышсыз болған соң, Ертіс бойындағы қалалардан қазақтар он шақырым жырақ жүрсін деген жарлық шыққан. Бұл жарлық қазаққа онда қысым болып көрінген жоқ. Жарлық құр қағаз бетінде қалды; қазақ бұрынғы бойда – Ертісте отыра берді. Ғұмыр жүзіне жанаспаған жарлық пен закон сафары осы.

1839 жылы жер өлшеуші жүріп, Ертістің күнбатысынан қала-қала тұсынан он шақырым қылып «десятиверстная полоса» деп жер кесті. Бұл да қазақты қысқан жоқ. Қазақ бұрынғы ата қонысында отыра берді. Бірақ мұнан кейін қазақтан казак-орыстар пайдасына аз алым алатын болды.

Ертіс көп, жұрт казак-орыспен жақын отырып бірге төлейтін ақша аз болған соң, шаруа мұны елеген жоқ. Осымен он шақырым Ертісті қоныс қылған қазақ 19 ғасырдың аяғына келді.

Жылдан жылға казак-орысқа беретін алым көбейіп, шаруаға зор салық болды.

Щербина кітабына қарағанда он шақырымда отырған жалғыз Кереку қазағы жылына жер үшін казак-орысқа 90 мың сом шамалы алым төлейді. Бұл шығын қазақ шаруасын қысты. Бірлі-жарым қазақ арыз қылып, алым жеңілдетуді іздейді.

Военни министр Куропаткин 1900 жылы Ертіс қазағына Д.И. Левкин деген офицерді жібереді. Он шақырымнан казак-орыс қалпына түсіп, қызмет қылып қазаққа енші ал дейді. Салдат болмаймыз деп, қазақ мұнан қашты. Орынборғ казак-орысында қазақ казак-орысқа жазылып, жер алған татар бар. Бұларды ұтылды деуге болмайды. Біздің қазақ әуел бастан салдат берген болса, біздің жұрт, кім біледі, мәдениет жолында ілгерірек болар ма еді.

Мен білетінді жалғыз Кеңтүбек болысының қазағы Левкин сөзін жарайды десті.

Қазаққа казак-орыс болуды жеңілдетсем деп, Левкин: законнан кейінгі туған балалар ғана казак-орыс болып, қызмет істесін деді. Мұнысы аз болса, 21 жылдық бостандық емес пе?

Ертістен жер алып қалған ұрпаққа қанша пайдалы екеніне ондағы ақсақалдардың көзі жетеді.

Төрт жыл өткен соң белгілі жапон соғысы болды. Соғыстан қан төккен казак-орыстың қадірі асты. Патша 31 майда 1904 жылы жарлықпен он шақырым жерді Сібір казак-орысына берді. Мұнан бұрын бұл жер қазақ жері сияқты қазына мүлкінде еді. Енді казак-орыс жері болып кетті.

Бірақ бұл жарлықта айтылған он шақырымда отырған қазақ өзге түрмен орналасқанша, бұрынғы күйде төлеп отырған алымын үзбей отыра береді деп. Ғұмыр ісі закон қынына қашан сыйған?

Казак-орысқа төлейтін алым күн сайын өсті. Көнбіс мойын мұны көтеріп еді, бұл араға баяғы саясат тілегі келіп қармақтай жабыса кетті.

Болғанда, қазақты қала қылып жерге орналастыру[ға] тиіс деп ішкі іс министріне тапсырылған еді. Бұл туралы Семей обласной правлениесінде, Омбыда генерал-губернатор алдында мәжіліс жасалып еді.

1909 жылы июль басында Степной край бастығы генерал-губернатор алдында, переселен мекемесінің бастығы Глинка бар, тағы да он шақырым қазағы туралы сөз болды. Енді анықталды: он шақырымда қазақтарды орналастыратын жер жоқ, Сібір казак-орыстарының өзіне де 300 мыңнан астам десятина жер кем болып тұр. Семей болған соң қазақтарды он шақырымда қалдырамын деген сөз емес, он шақырым қазағын орналастыратын жол бар. Ол бұларға қыр қазағынан жерінен енші алып беру деген. Генерал-губернатор алдында Семейде соңғы болған мәжілісте осыны ұнатқан. Он шақырым қазағын орналастыру үшін мынаны істемек болған:

Бұл қазақтар өз еркімен қала болуды қаласа, мұжықпен қатар қырдан 15 десетинеден надел алып, отырықшы болады.

Бұл бірінші бап ақылын ұнатпаған қазақтар өз болысынан, оязынан қыстаулық алады; осы кезде артық жер Кереку оязында Ақкөл, Шақшан, Ақкелін, Алексей һәм Баянауыл болыстарында бар.

1, 2 баптағы ақылды алмаған қазақтар 31 май 1904 жылғы закон жоқ болған соң, тиісті үкімет жарлығы арқылы өз болысына көшуге міндетті. Он шақырымдағы қазақтар осы айтылған көп ақылдың қайсысын ұнатқанын, осы жарнаманы алып, қазақты аралаған казак-орыс мекемесінің төресіне білдірсін. Мұның басында Семей облысының әкімдері тарапынан өкіл төресі болсын. Әйтпесе, қырдағы переселен төрелеріне білдірсін.

Сібір казак-орысының войсковой хозяйственни правление-сінің председатели генерал-майор Вологодски.

Міне, осы жарнама да 1909 жыл июль басында шыққан. Мұнда 9 июнь 1909 жылғы насихат бұйрықтың иісі аңқып тұрғанын оқушылар аңғарды-ау деймін.

Ертісте казак отырған жердің малға жайлысы Кереку оязында. Кереку қазағы бұл жарнамада айтылған көп ақылға қанағат қылмады. Ертістен көшпеді. Үкіметке жайын айтып, Ертіске ғұмыр жүзіндегі дәлелге сүйеніп, жер алмақ болады. Патшаға, министр советінің басына, военни министрге ауылнай-ауылнай

жұрт болып, закон жолына тиісті жолмен приговор жасап, 4 мың үй мақсұтын айтты.

Бұл Кереку қазақтарының дәлелі мынау: Біз Ертісте жүз елу жыл отырмыз. Ертіс тоғайының аты қоныс алған кілең бабамыздың аты. Ертісті өрлей, қуалай жүрген адамдар біледі: он шақырым жерінде қазақ бейіті қала сияқты. Ертіс бізге атақоныс болған жер. Біз Ертісті жоңғарды күшпен қуып қоныс қылғанбыз.

Алғашқы жетпіс жылда ешкімге алым төлемей пайдаланғанымыздың жөні осы еді.

1839 жылы бөліктен кейін кейін де жарытып ақша төлеген жоқ едік. Әр руымен қазақ атақонысында отыра беріп еді. Қазақ-орыс пайдасына аздап ақша төлеп, Ертістің бар пішенін біз шауып алушы едік. Малды Ертіске бағушы едік. Ата мұрасы болған жеріміз еді.

31 майда 1904 жылғы патшамыз жарлығымен он шақырым Сібір казак-орысына берілді. Мұнда отырған қазақ өзге түрмен орналасқанша, төлеп отырған ақша өзгермесін деген закон болмады. Осы кейінгі он жылдың ішінде қазақтың жерге төлейтін ақшасы төрт есе көбейді.

1897 жылы Шербина жазғанда, қазақ үй басына казак-орысқа 10 сом жылына төлеуші еді. Енді осы 10 сом - 20-40 сом болды. Пайдаланған жер баяғы он шақырым, біз осыған қарамай Ертіс бойында отырмыз.

40 сом үй басына төлеу оңай емес. Барар жер жоқ. Қан төгіп, кір жуып, кіндік кескен атақонысымыз – Ертіс. Мұнан кетсек, мұнан неше есе бақытсыздыққа кез болуымыз анық.

Биыл бізге Вологодски жарлық қылып отыр: – Ертістен 250-400 шақырым қырдағы ащы, тастақтан 15 десетинеден жер алмасаң, күшпен Ертістен қуыласың, – деп.

Біздің төреміз – сұлтан Шаншарға берген грамотада патшамыз айтқан жоқ па еді: «Мына берген жерімде өз қазағымен отыр», – деп.

Бізге ақыр заман күні туды білемін. Жүз елу жыл бұрын тұрған жерден бізді «кет» дейді. Осы жер үшін біз қанша жыл қазынаға, казак-орысқа салық төлеген жоқпыз ба?! Бұл жерге

неше атадан бері қарай бабаларымыздың, өзіміздің еңбегіміз, теріміз, кіріміз сіңген жоқ па?!

Біз жайымызды патшамызға, Государственни Думаға, Советке һәм үкіметке білдіргенімізді мақұл көрдік.

150 жыл бұрын біздің аталарымыз Ертіске келгенде, ғұмыр салты көшпелі еді. Баққаны, айдағаны мал еді. Пішен шықпайтын жерде жүрген соң, асыраған малы жылқы, қой еді. Бұл екі түлік мал шөпті қар астынан қазып, тебінмен шығушы еді.

Қазақтың көшуге құдай қосқан киіз үй панасы еді. Арба, шана жоқ, жолаушы сияқты артқаны түйе, мінгені ат еді. Бұл салт қыр қазағында әлі де бар.

Ертіс бойына келген соң, 150 жыл ішінде шаруа салтымыз өзгерілді. Ертіс пішенге бай. Осы кезде үй басы орта есепте үш мың пұт пішен шабады.

Қырдағы қазақ баққаны жылқы мен қой болған соң, тышқан қорығын қанағат қылады. Біз пішен арқасында күн көретін сиырға құл болдық. Қыстың 8 айын кірпіш үйде өткіземіз. Көшуіміз шала. Біздің шаруамыз, салтымыз жарты отырықшы [болып] мал бағу. Мінгеніміз арба мен шана. Үйіміз толған ышқаф. Шаңырақта алмалы лампа.

Жазды күні мал оттатпайтын Ертіс шыбыны болмаса, біз көшуге құмар емеспіз. Біздің шаруамыз Ертіс пішенінің арқасында сиырға сүйенеді. Шыбын кезінде қырға шығып, шыбыннан қашып, жұрт аударып, пішен кезінде тағы Ертіске құлаймыз. Малымыздың 70%-ы (жүзден 70-і) сиыр, жылқыдан мінерлік ат, сауарлық бас [бие] қана ұстаймыз.

Сиыр базарда пұл. Ертіс бойында білген адам сиыр шаруасын ұстамай болмайды.

Біз Ертістен көшсек, осы 150 жылдан бері шынығып, қалап алған шаруа һәи ғұмыр салтымыз бүлінеді. Шаруаны аз күнде аман күйінде өзгертуге бола ма?! Мұны ғылым иесі адамдар біледі. Шаруа қалпын, ғұмыр салтын өзгерту неше ата, неше баланың ғұмырындағы жиһадымен болады. Біз шаруамызды бір күнде өзгертпек болсақ, қатын-бала бейшара болып қаңғырады. Отырықшы болып, мал бағып, шаруа қылып тұрған бізді «қырға шығып көш» деген біздің көзімізге 9 июнь 1909 жылғы

Министр Советінің насихат бұйрығына қарсы көрінеді. Қазақтың біріне «отыр» деп, біріне «көш» деп айтылған бұл қай ақыл екенін біз, надан қазақ, ұға алмадық.

Бізге надел бермек болған болыстардың жақсы жері 150-200 жылдан бері қоныс қылған қазақтардың қыстауы. Онан басқа іске татар жер мұжық пайдасына алынды. Вологодскидің мұнысына рахмет! 1904 жылғы 31 майдағы патшамыз айтқаны бойынша орналастыру [қажет] деп білеміз. Біз қырда ащы тастақта үш мың пұт орнына үш пұт шөп таппаймыз. 150 жыл Ертісте отырған ескі жұрт – бізді ащты тастаққа көш дегені бізге мазақ көрінеді.

Ертістің екі қабағында 15 мың үй төрт ояз болса керек. Мың шақырым Ертіс бойының пішенін қазақ шабады. Жүзден астам жыл казак-орысқа ақша төлеген – біз. Ертісте шаруа ісін жүргізетін қазақ. Ертісте төрт ояз қазағы жылына казак-орысқа ең кем болса жарты миллион сом алым төлейді. Мұның 40%-ын (жүзден 40-ын) біздің Кереку қазағы төлейді.

Осыған әділ көзбен қарағанда, шөлге, тастаққа қуу бізді сорлы, бейшаралық жолына орынсыз айдау болады. Біз Ертістен қуылсақ, салулы үй, қора-қопсаларымызды тастап, қайтадан салу шығыны, аз болса, үй басына 300 сомға түспек. Бұл қазақ шаруасының 25%-ы (жүзден 25-і) болады. Мұнан артық бізге не жұт болмақ?

Біз Ертістен көшпейтін болдық!

Үкімет һәм басқа жұрт қамын ойлайтын, жұрт иесі мекемелер біздің мына тілегімізді мәжіліске алса дейміз:

Біз казак-орысқа жылына алым төлеп Ертісте қаламыз.

Бірақ бұл алым закон арқылы кесілсін. Анау 1904 жыл 31 майдағы законның аяғын құшпасын.

Ақшасын көп жылға бөліп төлейтін қылып, он шақырымды біз сатып аламыз.

Сібір казак-орысына жазылып, осылармен қатар жер аламыз.

Ертіс қазағының бұл дәлелді таласына үкімет не айтқаны маған мәлім емес. Бірақ осы күнге шейін Ертістен қазақ көшкен жоқ.

1910 жылы министр советінің басы жер министрімен Сібір

барып, қайтып патшаға құлдық ұрған кітабында он шақырым қазағы туралы мынаны жазған:

«4 мың үй қазақ он шақырымнан сатып жер аламыз дейді. Бұл туралы біз не айтарымызды білмей тұрмыз. Казак-орыстың ақысы кетпесе болады ғой! Үкімет әлі бұл туралы закон жобасын Государственни Думаға кіргізген жоқ. Жақын күнде кіргізуі мүмкін».

Хақына таласу жолы осы да. Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас. Енді оқушы, еңбек өз мойныңда. «Еңбек етсең ерінбей, тояр қарның тіленбей» деп Абай айтқан сөз ғой!

*Ғали хан.
«Қазақ» газеті, № 101, 1915 жыл.
Самар қаласы*

Оқшау сөз

МОНГОЛ ХАЛІ

Балқаннан соң газеталар Моңғолстанды қолға ала бастады. Газеталар бос сөз жаза ма, үй артынан жау келсе, есік алдынан жел болса, газеталардың сөзіне сорлы жұрт сонда ілінеді.

1911 жылы Қытай өзін билеп отырған патшасын тағынан түсіріп тастады. «Сендер мәнжурсіңдер» деп, Қытай патшасымен нәсілдес бастықтардың да бәрін қуды. Қанша айтқанмен әркімнің өз көйлегі етіне жақын ғой, мәнжүрлер патшаны қуғызбаймыз деп зор жанжал шығарды. Манжур мен Қытай өзді-өзі соғысқанда Қытай қоластындағы моңғол шешіліп шығып, өз алдына патшалық құрмақшы болды.

Қытай патшасын қуғанмен, жанжалдан күні бүгін құтылған жоқ. Патша орнына Қытай Франция, Америка сияқты президент сайлады. Қытайдың манжурды қуғанын өзге патшалар қисық көрді. Патшасын жұрт сайлап уақытша қойған елді «республика» дейді, өзге патшалар: «біз республиканы білмейміз» деп саңырау болды. Бәрінің күзеткені – бытыраған Қытай; біріне мұның шет жатқан жері, біріне мұның қаңғырған елі, біріне мұның саудасы керек.

Моңғолдың патшасы Хұтұхта өткен қыс Ресей патшасына құрдас болам деп елші жіберді; ішінде моңғолдың неше кінәздері бар. Бұлар Петерборғда айлап жатып, шапанын киіп, медәлдерін тағып, көпіріп, ісіп, адамсып үйлеріне қайтты.

Орыс: «сен моңғолым, жарайсын, бөлек патша бол!» – деді. Моңғол салдаттарын үйретуге орыс әфитсер бермек болды.

«Сен, моңғолым, патша болдың ғой!» деп, моңғол жерінде орыс байлары сауда қылатын уәде қағаз жасады. Мұны орысша «торговый договор» дейді.

Қытай: «қой, моңғолым, өзіме қайт, өз тізгініңді өзіңе берейін», – деп шақырып еді, Құтухта жалы қарыс көтерем Қытай сөзін естімеді. Бұл екі арада Қытайдың тонын біріне бірі қимай, бірінен бірі қызғанып, дүниедегі патшалар бөлінді. Япония мен Қытай сойсып қалды. Америка: «мен сенің республиқанды қостамаймын», – деді. Орыс елу шақырымға таможня деп алым салды. Қытай: «біз енді, моңғол, сізбен мылтықтың түтінінде кездесеміз», – деп, жау болып, моңғолға пұл жібермеді. Моңғол жұртына бұл үлкен жұт болды. Бір жағынан түк пұл жоқ, сауда жоқ, бір жағынан отынға шейін таможня, алым төлеу. Моңғолдың қара бұқарасы: – Басшылар-ау, мынау қалай? – деді. Бөлек патша болғанда жұртты жұтатуға болып па едік, бұл не? – деді.

Енді газеталар жазып тұр: Құтухта орыстан алған медәл, тонды кебежеге салып, қайтадан Қытаймен жақсы сөзге кірді, – деп.

Моңғол өз алдына бөлек патша болам дегені бос, болымсыз сөз. Көшпелі жұрт өз алдына патша болу бүгінде болмайтын жұмыс. Бүгінде өз алдына патша болған жұрт жер бұл сенің кешегі солдатпен, күшпен күзетіп отыр. Бүгінгі жер дауы қандай екенін мына Балкан төбелесінен көріп тұрмыз ғой.

Солдатқа қанша ақша шығатыны мынадан көрінеді: Орыс патшасының бір жылда солдаттына шығарған ақшасы адам басына 5 сом 50 тиын. Бір үйдің адамын алтаудан есеп етсек, солдатқа бір жылда үй басына 33 сом ақша шығару керек. Көшпелі шаруасы бар, қошқардың, айғырдың қуатына сыйынған моңғол бұл ақшаны қайдан табады? Моңғолдың бөлек патша болам дегені, қолтығына су бүркіп отырған көршісінің пайдасы, моңғол жұртына арам тер.

Моңғолдың жері 333 миллион десятинадан артық, қазақ жүрген тоғыз облыс жеріне 93 миллионы артық. Моңғол жері Ертіс басы Алтайдан Манжурияға шейін орыспен жердес. Күн шығысында, оңтүстігінде Қытаймен болыстас. Моңғол жерінің дәл жарымы 150 миллион десятинасы жолсыз, сусыз, қиыршық, тастақ. Мұны «Моңғолски Гоби» дейді. Дәл біздің

Бетпақдала сықылды. Жол Моңғол жерінің ортасында. Моңғол жері Қытаймен, Манжурмен бөлістес. Қарлы Алатаудай таудан шыққан өзен өлкесі қара топырақ. Суы тұщы, бұ жерге көршілердің бәрі де әуес. Ұрға – Петерборғ сияқты моңғолдың Хұтхтасы тұратын қаласы. Өткен кеңесте сөз болған: орыс мұжықтары сұрайды: – Халқаға барып жер алуға бола ма? – деп.

Халқасы Ұрғаның айналасы, моңғолдың адамының анық саны белгісіз. Шамасы екі миллионнан артық болмас. Анық малдарының есебі де белгісіз. Қытай 22 қойдан бір қой алым алады. Қойы 20 емес үй алым төлемейді. Алымды қазынаға аймақ-губерне басы кінәз салып, бұл өзі алымды елден жиып алады. Осы кейіпте жүрген моңғол сорлының малының саны бола ма. Моңғолда болған жазушылар жазады: бір үйде 95 жылқы, 15 ірі қара мал, 10 түйе, 50 қойы болады, – деп.

Қытай шежіресінен көрінеді: Ғайсадан 2 мың 500 жыл бұрын бұл күнгі моңғол жерінде көшпелі, мал баққан жұрт болған, Қытай шежіресі бұл елді «бейді», яғни «темірқазықтағылар» деген. Осы бейдіден шыққан «Шы-Вой Монқо руынан Темушын шықты. 48-інде дүниені алып, Шыңғыс хан атанған. Дүниеге моңғол аты осы Шыңғыстан кейін жайылды. Бұл күнгі моңғол Шыңғыс ханның атажұрты болды. Патшалығын төрт бөліп, өз орны үлкен хандықты Өгедей деген баласына беріп 122 жылы Шыңғыс офат болды.

Шыңғыс ханның немересі Сайан хан, дүниеге жайылған аты Бату, Еуропаша Баты, Ризан [Рязань], Владимир, Мәскеуді 1237 жыл, Киевті 1240 жыл алып, Венгрияға жүрейін деп тұрғанда үлкен хан Өгедей офат болып, Бату жолдан қайтты.

Өгедей тұқымы жанжал шығарып, таласып, үлкен хандық Шыңғыстың төртінші баласы Толы немересі Мангуге қалды. Папа Иннокенти жіберген софы Пано Карпини, Франсия королі Людовик святой жіберген Роброқ осы Мангуге барған еді.

1253-інші жыл Бату бұл уақытта орысты билейтін Еділ бойында еді. Баласы Сырдақ осы күнгі Саратов губернесінде Анғар оязында еді.

Мангудің інісі Фулагу Бағдад, Сирияны алды. Мангуден кейінгі зор Хұбылай Қытайды анық алып, бұл күнде Қытай патшасы

мекен қылған Пекин қаласын салды. Қытайға патша болып, тұқымына, қытай рәсімі бойынша, «Юоан» деп ат қойды. Осы Хұбылай қолында тұрды. Моңғол-қытайды әдемілеп жазған Венетсия көпесі Марко Поло (1271-1292).

Хұбылай хан оқымысты, ғылымды, жүйрік еді. Пекинде осы күнде Хұбылай хан жиған жұлдыз көретін аспаптар бар. Хұбылай хан монғолға әліппе шығарыпты. Хұбылай хан офат болды 1294 жыл. Хұбылайдан кейін моңғол ханы азды. Хұбылай тұқымы Тоғон Темірді Қытай «сасықсын» деп көтеріп тастады (1368). Сонан жүре-жүре Қытай моңғолды өзіне қаратып алды. (1719) 1727 жылы моңғолдан хандық жоғалып, жері Қытай губернесі болды. Бұ күнде губернаторы қытай. Жұртты кінәз жиылысы билейді. Кінәздері азған Шыңғыс нәсілі. Мұның бәрінің бастығын Хұтұхта дейді. Бұл мұсылманша имам. Хұтұхта жарықтық қылып жүрген жұмысына қарағанда, құдай қарғағанның өзі көрінеді.

Кінәздері қытайшы «шау-уан-тысызы» от басында өсек қуған, жүнжіп, жабағыд...ардың өзі болса керек.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 13, 1913 жыл. Самар*

ГРИГОРИЙ НИКОЛАЕВИЧ ПОТАНИН

Осы келер жаз Потанин Семей облысы, Қарқаралы оязы, Тоқырауын өзені бойына барады. Июн басында «Қоянды» жәрмеңкесінде болады. Тоқырауында жаздай жатып, қазақты аралап көрмекші, қазақтың ертегі, жұмбақ, мақал, ескі жақсыларының сөзін жимақшы.

Потанин дүниедегі тілдердің бәрінде айтылған неше жұрттың іргелі мақал, өзге сөздерін қарастырып, сонан қай жұрт қай жұрттан өнеге-үлгі алғанын шығарып отыр.

Неше жүз пұт құмды жуса бірақ мысқал алтын шығады. Потанин көп ертегіні ақылдың елегіне салып елеп, ішіндегі аз алтынын тауып береді. Мысалы, қазақтың «тәңірі» деген сөзі моңғол тілінде аспан көк, құдай мағынасында. Қазаққа бұл «тәңір» деген сөз моңғолдан қалған бұрынғы уақытта, қазақ мұсылман болмай тұрып моңғолмен «дін» дос еді.

Тағы Потанин жазады, Қытай мен Моңғол шекарасында «ордост» деген орын бар, бұл губерне аты, «Хуанхе» деген өзен бойында моңғол монастыры (софылар тұратын мекен) бар.

Осы моңғол софылары тұратын жерде үш ақ киіз үй бар. Бұл үйлердің бірінде Шыңғыс, қалған екеуінде Шыңғыстың екі қатынының сүйегі бар дейді. Софылар бұл үйлерге адамды кіргізбейді. Потанин өзі де кіре алмаған. Осы үш үйдің айналасында бір ақбоз ат арқандаулы тұрады.

Бұл ақбоз ат не ат? Жоғарыда айтылған Шыңғыс моңғолдың зор «тәңірісі» еді. Осы Шыңғыстың жұмыртқаның ағындай боз аты бар еді, алтын қазыққа арқандаулы тұрушы еді. Осы алтын қазықты бір моңғол ұрлады. «Тәңірі» – Шыңғыс ұрыны тауып алып, өзің ұрлаған алтын қазық орнына қазық бол деп жерге қағып, ақбоз атын ұрының мойнына арқандаған дейді. Жылда

9 июнде монастырға жұрт жиылып, «тәңірі» – Шыңғыстың сүйегіне намаз оқып, осы ақ боз атты құрбан шалады.

Шаларда бір моңғолды тұрғызып, аяғын топырақпен көміп, ақбоз атты осының мойнына арқандаған болып, ырым қылады. Осы моңғол баяғы алтын қазық ұрлаған тұқымы-мыс.

Ақ боз аттың етін, терісін жапырақтап жұрт бөлісіп алады. Осы бір жапырақ ет, теріні «Шыңғыс бағын» дейді. Шыңғыс бағын алған адам бақытты болады-мыс. Осы құрбан шалу 9 июнде болатыны 9 июн жыл ішінде ең ұзақ күн.

Қазақ сөйлеп жүрген бір сөз бар: «Аспанда екі ақбоз ат ерттеулі, Темірқазық жұлдызына арқандаулы» деген.

Темірқазықты күнде бір айналатын шөміш сияқты жеті жұлдызды қазақ: «екі ақбоз атты аңдыған жеті ұры» дейді.

Егер осылар атты ұрласа қиямет қайым болады-мыс. Осы «Ақ бозат», «Жеті қарақшы» туралы айтылған сөздерді күншығыста неше жұрт неше түрге салып сөйлеп жүр. Бұрынғы уақытта адам баласы аспандағы жұлдызға, күнге, айға табынған. Тегі қазақтың «Жеті қарақшы», «Ақбоз ат» деген сөздері бұрынғыдан қалған ертегі сөз ғой.

Жылда құрбанға шалып тауыспайтын, «тәңірі» – Шыңғыстың «ақбоз» атының ертегісі мен қазақ ертегісі бір тұқымдас.

Дүниені алып дүрілдеткен соң «Темушин хан» Шыңғыс атанған. Темушинге – «тәңірі» Шыңғыстың атын қойған.

Хан Шыңғыс аты осыдан келеді.

Потаниннің бар жазғанын алақандай «Қазаққа» сыйғызып болмайды.

Потанин 1835 жылы 21 январда Тұзқалада (Ямышевски) Ертіс бойында туған.

Оқулы Омбы корпусында Шоқан Уәлиханмен бірге оқыған.

Сібірді бөлем деген жастардың ішінде болдың деп 1865 жылы сот Потанинді 10 жыл каторжная работаға бұйырды.

Үркіп жүріп жазған кітабы атын дүнияға жайып, академия, жерді оқитын общества арқылы правосын қайтарып алды.

Қазақты туғанындай жылы көреді, бишарасың деп қазаққа қорған болады. Өз ғұмырында қылған жұмысы, жүріп-тұрған мінезі анық әулиенің ісіндей.

Қыр баласы.

«Қазақ» газеті, № 15, 1913 жыл. Самар қаласы

КІТАПХАНА

Нью-Йорк – Америкада біздің орыстың Москвасы сияқты қала. Осы қалада Астур һәм Карнеги деген байлар салғызған кітапхана бар; бір қалада кітап қырық жерде оқуға беріледі. Бір адам болса я алты сом аманат берсе, сұраған кітабы екі-төрт жұмаға беріледі. Бұл кітапханада табылмайтын кітап болмайды.

1912 жылы екі жүз он жеті мың тоғыз жүз жетпіс сегіз кісі - жеті миллион тоғыз жүз алпыс тоғыз мың алты жүз алпыс төрт кітап алып оқыған.

Кітап алатын балаларды бұл кітапханада артық құрметтейді. Өткен жылы балалар алып оқыған кітап екі миллион тоғыз жүз елу тоғыз мың қырық төрт.

Соқырларға беретін кітартар өз алдына. Соқыр кітаптарын қолмен сипап оқитын әріппен бадырайтып басқан. Бұл кітапханада соқырды оқытатын медресе тағы бар.

Кітапхананың отыз миллион сом ақшасы болып, бір жылғы шығыны екі миллион екі жүз сексен сом; мұнда бір миллион екі жүз отыз екі сомын Нью-Йорк қаласы береді.

Бір жылғы сатып алған кітапқа ұстаған ақша бір жүз қырық мың төрт жүз жеті сом. Қызмет қылатын тоғыз жүз жиырма жеті кісісі бар.

Қ.Б.
«Қазақ» газеті, № 16, 1913 жыл.
Самар

МОНГОЛ

Моңғол жұртының азы Хұтұхта, неше құбылып, арам терленіп бөлек патшалық болмақ болып еді. Росия үкіметі бөлінуін ұнатқан еді.

Қытай үкіметі Қытай думасына Росиямен жарасқан Моңғол туралы уағдақағаз деп мынадай закон жобасын кіргізіп отыр:

1. Росия үкіметі Моңғолдың Қытай Республикасына қосылғанын мақұлдайды;

2. Қытай осы күнгі Моңғол үкіметіне тимейді. Моңғол патшалығы деген жерде Моңғолдан басқа адам тұрмайды;

3. Моңғол жерінде Росия үкіметі әскер ұстамайды;

4. Қытай Моңғолды өзімдікі қыламын, Қытайға аударамын деп жиһат қылмайды;

5. Моңғол жерінде орыс байларына сауда қылуға, зауыт ашуға бостандық;

6. Осы Қытай мен орыс жарасқан хатты орыс түзетпек болса, Қытаймен сөйлеседі, бұған Моңғол кіріспейді;

7. Моңғол өзге бір патшалықпен араласам десе, Қытай үкіметінен рұқсат алу керек.

Осы закон жобасын Пекиндегі орыс елшісі жаратқан. Құр ізденіп жүрген бейшара абыз Хұтұхта қутиды.

Моңғол жұрты Хұтұхтаға һәм жұртты бастап жүрген Шыңғыс хан нәсілі кінәздерге разы емес деп мен бұрын «Қазаққа» жазған едім. Бұл кінәздердің кейбірі Құтұхтадан бұрын бөлініп: «Бізге орыстың жақсылығы керек емес» деп тұр. Кінәз сөзін көп жұрт тыңдайтын, Моңғолдың әскер бастығымен қосылып алып, Моңғол әскерін үйретуге жіберген орыс офицерлері үйіне қайтсын деп жатыр.

Өткен әпрел ішінде Ұрғада болған жиылысқа қатынасқан моңғолдың көбі орысқа бой салмай, Қытаймен аразбыз, сонда да өзді-өзіміз Қытаймен бетпе-бет сөйлесіп жарасармыз, бөгде жұрттың арашалағанының керегі жоқ дескен. Өздерінің сапарының бағыты орыс емес екенін білдірген.

Бұл – Моңғол сөзі, Моңғол жұмысы. Енді орыс жағының сөзі мынау. Біздің орыс Думасында бюджетни прениеде Октабрист партиясының адамы Протопопов (мұның сөзі үкімет сөзі) сөйледі: – Моңғол жақ шекарада әскерді көбейту керек, Моңғол бөлек патшалық болуы бізге пайдалы. Оның біздің панамызда тұруы өзіне пайда. Мұны үкімет жиһатланып істеу керек, – деп.

Енисей депутаты кадет Востротин бюджетни прениеде Моңғол туралы мынаны сөйледі: – Моңғол бөлек патшалық боламын деп орыс патшалығына сиынғанда орыстан жақсылық күтіп еді, мұнысы болмады. Моңғолдың біз жақтағы саудасы тоқтап қалды. Біздің шекарадағы сорлы таможня (баж) төрелері моңғолдың пұлына басқа протокол сызып шошытып алды. Моңғол жұрты көрген бейнеттерін төрелерінен көріп: «орыста біздің неміз бар еді?! Орыс-орыс деп жүріп жұртты жұтаттыңдар», – деп отыр.

Моңғолмен жасасқан уағда қағаздың сиясы кеппей Росиядан Моңғолға кен қазамыз, зауыд саламыз, подрәт [подряд] аламыз деп қулар барды; бұл қулардың бастығы «Тибет» дәрігерлігі басшысымен деп өзін-өзі көтерген, бақсы мен сүркия арасындағы Бадмаев.

Бұлардың іздегені – қарақұсша моңғол жемтігі. Жапон соғысынан бұрын Кореяға да осылардай жемтік іздеген қарақұстар барып, ағашпен сауда қыламыз деп жүріп, ақырында бүлік салған еді. Аяғы көп шығын, біздің орыс жұртына ғұмырда кетпес масқаралық болып еді.

Моңғолға қарақұстар ұшты. Мұның аяғы не болар? Осыларды көріп тұрып Моңғол сорлы бізге қарай ма? Жұрт жақсысы өз бауыры Қытайға ауған сияқты көрінеді дейді.

Қ. Б.
«Қазақ» газеті, № 20, 1913 жыл.
Самар қаласы

КЕРЕК СӨЗ

Болгар, Серб, Қаратау һәм Грек 1912 жылдың басында уағда қылып ахыреттік дос болған еді. Иә, сендер осылай бірігіп, қол ұстап, тізе қосып жүріп іс қылыңдар деп ұлық патшалардың қайсысы бұл төртеуіне бата берген еді. Жаңа болған төрт дос соғыс жабдығын әбден сайлап алып, көрші түрік патшалығына жабылады. Еуропа патшалары жұмысты закон бойынша қыламыз деп мақтанады. Законнан тысқары іс қылмайды-мыс. Көршінің жеріне әуес болса, бұл жерді тартып алмақ болса, өзі Еуропа патшаларының санатында болса, бетке бір жақсы перде ұстау керек емес пе?

Жаңа болған төртеуі түрікке жабысты, Македонияға автономия бер, Албанияға автономия бер деп. Бұл төртеуі де түрік патшалығына қол астынан отыз жыл ішінде босанған жұрттар еді. Түрік сонда «бұлардан қорқып қайтеміз» деп, жаңа болған төртеудің сөзін құлаққа тақпады. Сондықтан бұл ынтымақты төрт дос талтүсте түрік жерін олжа қылу үшін соғыс бастады.

Бұл төрт патшалықтың шекарасы түріктің астанасы Стамбулға сегіз жүз шақырым, осындай ұзын бөлекті күзетіп отыруға өзі алапартия болып атысып-шабысып жүрген түрік патшалығының шамасы келмеді. Түріктің Еуропадағы бар жері төрт достың пайдасына қалды. Түрік жері лақтырған сүйектей ортаға түскен соң төртеуінің арасынан ит достығы шықты:

*«Көрген соң майлы сүйек ит тұрар ма,
Құшағын жазып ала жүгірісті.
Достықты, айтқан сертті былай қойып,*

*Екеуі бір-біріне салды тісті.
Досты дос мұнан артық қалай сыйлар,
Жүздері бұрқыраған аспанға ұшты.
Су құйып үстеріне жиылған жұрт,
Екеуін зордан ғана айырысты».*

Сербия, Грек һәм Қаратай Болғарға жабылып, Болғарды жығып, Болғардың өз жеріне бұлар қол салып тұр. Болғардың сасқаны сол емес пе, патшасы ханшасымен Румыния патшасына жалынып телеграмм беріп отыр. Әуелі Балқан соғысы басталғанда төрт достың бетіне ұстағаны сынау еді: «Түрік надан, тағы, қолына түскен адамды қорлайды, ұрады, соғады, әйелді, солдатты басады, шіркеуді ат қора қылады, бұл түрікті Еуропадан шығару керек», – деуші еді. Пікірлес патшалар да «иә, осы төртеуінің сөзі мақұл» дескен еді.

Болғардың министрі Петку Тодоров коз жасын судай ағызып, туысқан бауырым деп орыс жұртына хат жазып отыр.

Бұл хаттағы «Керек сөз» мынау: «Кешегі болгардың дос жұрты (Сербия һәм Грек) Македондағы болгар нәсілін ұрып, соғып, адамдық қасиетін алып, әйелдерді басып отыр, молда болсын, архирей болсын, құр «мен болгармын» десе малша бауыздап өлтіріп отыр, болгар школалары жабылған, Сербия солдаттарының бастықтары әкесіне аяғын ұстатып қойып қызына... Әкелері енді қызымды Сербия солдаттарының қолына түсіре көрме деп жылаған», – дейді Петку Тодоров. Тағы сол Петку мырзаның өзі ұялмай-қызармай бұлардың болгарға көрсеткен кейіс-бейнетін түрік қылған жоқ еді дейді.

Болғардың қолына түскен Сербия жұртына һәм Грекке қылғаны телеграмм сөзіне қарағанда, Сербияның офицер һәм солдаттарының қылығынан бір елі кейін емес. Құшақтасып дос болған, аяғында итше ырылдасқан төрт патшалық мүлтіксіз түрікке жапқан жаланы өздері қылып отыр. Достықтары бұлардың ит достығы болды. Еуропамын деп құр мақтанғаны болмаса, Болгар, Серб, Грек һәм қаратаулықтардың иттігі түріктің ар жағында болып отыр.

Әлихан БӨКЕЙХАН

Бас салып, әлі келгенді талтүсте талап алатын болса, ұят-абыройдан тысқары болса, жығылған жаққа қылғаны иттік болса, мұның жетілген Еуропалығы, христиандығы қайсы?

Өзі туралық жолдан шығып, адам бола тұрып, ит боламын деген бұл төрт досқа сапарың қайырлы болсын демес пе?

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 23, 1913 жыл.
Самар қаласы*

ТӨРТІНШІ ДУМА ҺӘМ ҚАЗАҚ

19-нөмір «Қазақта» «Төртінші Дума һәм қазақ» деген статия басылды: «Степной положениенің 136-статиясында қазақ жүрген жерде бөтен патшаның адамы һәм хрестиян қызметінде болмаған адам жер сатып алмасын!» деген.

Былай болғанда степное положение арқылы да қазақ баласы жер сатып ала алмайтын болады ғой. 19-нөмірдегі басылған 136-статияның переводы жаңылыс. Бұл 136-статияның дұрыс переводы мынау: «Қазақ жүрген жерде бөтен патшаның адамы һәм хрестиян мәһәбінде болмаған қазақтан басқа, адам жер сатып алмасын» – деген, сөйтіп күні бүгінге шейін қазақ баласының өзі жүрген жерде өзінікі қылып жер сатып алатын бар еді, 136-статияда жазылған. Жаңа шығатын закон осы қазақ баласының жолын-рауасын жоқ қылақ.

18 июнде төртінші Думадан закон болып шықты: Самарқанда облысында қазна су шығарып, азық таратқан, бұрын шөл, енді егін, мақта салатын жақсы жер хрестиян діндегі ғана адамға ғана берілісін деп. Күні бүгінге шейін қазақтан артық, қазна жері деп мұжыққа һәм шаруасы сияқты мещанға жер бөлуші еді. Және переселен жер алғанда кедей, бейшара, сорлы мұжық қайда барып күн көрер деп алушы еді. Енді бұл бейшара мұжық табағына орыс патшалығы панасындағы хрестиян ортас болды. Өтірік-шынды араластырып бетке перне ұстап жүрген бейшара мұжыққа мұнша кісіні ортақ қылғаны қалай?

Думаға кіргізген закон жобасында жерді бермек еді орыс баласына, мұның ішінде православни ғана діндегіге. Қазына жері бейшара мұжыққа берілуші еді бұрынғы закон арқылы; «Ен-

ді бейшара мұжықтан алған жерді православни ғана адамға беремін деген ғаділдікке дұрыс емес, дін белгісімен жер аларын кісі бөлінбесін», – деп Волков, Виноградов Думада сөйлеп қарады. Бұл екі депутат сөзін демеген болып октябрист граф Капнест закон жобасын түзеткен болып «православни орыс баласын» «христиан дініне» айырбастады. Осыны Дума көбі мақұлдады. Осылайша бейшара мұжыққа күндес молайып қалды. Бірақ бұл жер алатын права бүгінгі жер иесі – қазақта болмайды, бұрынғы законде қазақ жерін бейшара мұжыққа деген еді; енді неге православни орыс баласы деп закон жобасына жазылған?

Түркістанда көп қызметтен қалған шиновниктер бар екен; бұлар қазақ жеріне ғашық екен. Закон жобасы осы бейшараларды жұмбақтап «православни баласы» қылып жерге бейшара мұжықпен ортақ қылмақ екен. Сөйтіп қазақ жері сияқты май көрінгенде Түркістан төрелері тонды айналдырып киіп, бейшара мұжық болған екен. Хохол жұртының жақсы мақалы бар: «Қай діндесің деп хохолдан сұраса, «май берген діндемін» деп жауап берген. Закон жер християнға ғана беріледі деп шыққан соң, Түркістаннан басқа жерден де май жейтін хохол табылады ғой!

Өткен жылы үшінші Дума тарқарда Дума өз үйін түзетуге ақша бермек болып закон жобасы қаралған еді; сонда Қазан депутаты Мақсұдов сөйледі. «Сіздер Думаның үйінің төбесін түзетеміз деп отырсыздар, әуелі Думаның өз төбесін түзетіндер: Түркістаннан, қазақ жерінен Думада бір депутат жоқ. Осы облыстарға депутат беріңдер деп. Биыл Мәскеу депутаты Шепкин осы жоғарыда закон қаралғанда сөз сөйледі. «Бү қалай Түркістанның, қазақ жерінің сөзіне Забайкал, Харков депутаты тұрып сөйледі, бұлардың өз депутаты қайда? «Үшінші июнь» ақсақ заңын түзету керек» дейді.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 25, 1913 жыл.
Самар қаласы*

ЖҰРТ СЫНЫ – ЕР ЖІГІТ

Ыстамбұлда көп жыл тұрған, түрік жұрты көріп сынаған Пиерлути деген француздың кітап шығаратын жазушысы бар. Балқан соғысында Еуропа жұрты екі бөлінді: бір жағы Бұлғар, Сербия, Қаратау һәм Гректі қолдады, бір жағы Түрікті қолдады. Көбі Түрікке жау болды. Пиерлути Түрікті қолдаған аз жақта болды.

Екінші Балқан соғысы болып, Румын Бұлғарды састырғанда, Әнуар бек бен Талғат бек Адрианпулды қайта алмақ болды. Пруссияның ұлы патшалықтары Бұлғар жағына шығып, Түрікті жалғызсыратып, қорқытты. «Адрианупулға аттанып шықсаң, бізден саған енді көмек жоқ, – деді.

Сөйтіп Түрік жалғыз қалғанда, Пиерлути Ыстамбұлға келіп, жұрт жиып сөз сөйлеп, Түріктің көңілін көтеріп, достық қылды. Парижде Түрік жайын газетаға жазып, Түріктің Әнуар бек, Талғат бекдей ер жігіттерін тартты.

Осы өктәбр аяғында Бұлғарияның Турнов деген бір жас әфитсері Парижге барды, «Пиерлути біздің Бұлғар әскерін жамандады, Пиерлутиді дуэлге шақырамын», – деп.

Дуэл – Еуропа ресми, жекпе-жек соғысып дұшманын өлтіріп кек алатын [?]. Дуэл – бұрынғы жұрт надан уақыттан қалған бір қисынсыз [?] ресми дуэлде неше данышман ажал тапты. Орыстың жұрт асқан ақыны, жалғызы Пушкин, бұған тете Лермонтов, [?] жұрттан озған шешен дуэлде өлді.

«Пиерлутиді жекпе-жекке шығармаймын, Пиерлути орнына Турновпен мен дуэлге шығамын», – деп, Адрианопулден Парижге түрік әфитсері Тофик Әділ барды. Пиерлутидің сөзіне қарсы

сөз, жазғанына қарсы дәлелді жазу тауып, писателді өз қаруымен шығару керек еді.

Мұны Бұлғар әфитсері білмей қол күшіне салады, қауырсын қаламға [қарсы] қылыш-мылтық жұмсады. Мұнысы ақылдан, әділдік жолынан тысқары. Турнов бүйтіп [?] мыңға қылыш көрсеткенде, араға түсіп [жан-?] пида қалған Тофиқ Әділ, тусаң осындай [болып] ту деген жігіттің өзі болар.

Тофиқ Әділдей баласы бар жұрт, келешек уақытта сынға түсуге ұялмас.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 37, 10 июл, 1913 жыл.
Самар*

СУСАҒАННЫҢ ТҮСІНЕ СУ КІРЕДІ

Орал қазағы 300 бабаларың патшалық қылды деп патшаны құттықтап телеграмм беріп, депутат, мүфти һәм қазақ жерін сұраған екен. Осы телеграмға ішкі істер министрі жерге мұжық жіберме дегенің дәлелсіз болғандықтан аяқсыз қалды деп мағлұм қылып, мүфти һәм депутат деген телеграмды, тілекті жым-жырт қойған.

«Неше кісі оқып бір кітаптан һәркім өз фікірін табады» деген франсуз жұртының жақсы мақалы бар. Орал қазағы хүкіметтің жым-жыртынан өз фікірін жорып, депутат һә мүфти алмақ болып отыр. Шөлдегеннің түсіне су кіреді деген осы. Бұл түстің қанша растығы бар?

17 октәбір манифестінің 3-бабында айтылған еді, һәшбір закон Государственни Дума дұрыстамай закон қуатына кірмейді деп. Осы 3-баб 86-статья болып закон құрамасы кітапқа басылып еді.

17 октәбір манифесті шықпай тұрып, Гос. Думаны ақлы серікке алмай тұрып, біздің патшалы, орыс тілінде неогранишенная манархия еді, мұның мағынасы қазақша қағусыз, хүкімет падшаның аты мен қошқар мүйіз салса дегені болушы еді. Закон арқылы іс қылатын, законнен өтпейтін патшасы бар мемлекетті конституционная манархия дейді. Біздің патшалығымыз Гос. Дума шығарып, Думасыз закон жоқ дегеннен бері, осы законнен аттап өтпейтін патшалық болды.

3 июнде 1907 жылы 2 Думаны тарқатып, қайта Дума депутат сайланатын закон шығарды. Сол жолы біздің қазақты Гос. Думадан шығарып тастады. Баяғы қағусыз-қайырусыз, үйреністі

ескі жолмен 3 июн Гос. Думасыз шықты. Әй, законнен аспағаның қалай, мұның қалай дейсің бе, оқушылар?

Германия жұртының шешені, марқұм Лэссал айтқан: Бір тайпа жұртқа ескі ғұмыр, ескі жол жақсы, бір тайпа жұртқа жаңа ғұмыр, жаңа жол жақсы. Осы екеуі таласар, тартысар, дауласар, жұлысар, осы екеуінің күресінің шарты – ғұмыр заңоны. Қағазға жазған заңон, мына талас-тартыс, күш-қуат мінген заңон келсе, сыпырылып, шыға беретін. «3 июн» келгенде «17 октәбір» мойнына су құйылып шыға берген.

«3 июннен» бері 6 жыл өтті. Осы 6 жыл ішінде ғұмыр заңоны қалай қарап саулап жүріп тұрғаны біздің қазққа да мағлұм. Біздің қазақ осы 6 жылда ұтылды ма? Орыс ішінде «3 июн» жақ «17 октәбір» жақты шалқасынан салып, тырп еткізбей басып отыр. Біздің қазақ сияқты жетім-жесір нашар жұртқа құрдас-тық-теңдік, «17 октәбір» «3 июнді» жықса келеді. Жақын арада біздің ат бәйгеден келеді деуге болмайды.

Қазаққа депутат беретін екі жол бар: бірі – Гос. Дума шығарған заңон арқылы, бірі – хукімет баяғы қағусызға салса, осы екі жол осы күнде қандай? Гос. Дума депутатын Орал қазағының түсі туралы үшке бөлуге болады: оң жақ, сол жақ, орта. Сол жақтың фікірі орыс патшалығының панасындағы жұрттың бәрін теп-тегіс құрдас қылмақ. Оң жақ «3 июн» анасы, орта – «3 июн» кіндігін кескен шешесі. Сол жақ 130, қалғаны 312 депутат. Мұның да ортадағы 100-ден астамы хукімет жер бөл десе – жер, көр бол десе – кор болады. Бұларды октәбрист партиясы дейді; бұлар «3 июнді» жарайды деп қол қойып отыр. Осы октәбристің сол жағында көршісі – нарқы партиясы 40-тан аса, мұсылман депутаттары мен осы нарқы партиясы қазаққа депутат бер деп Гос. Думаға заңон жобасын кіргізбесе, өзге қалған сол жақтың депутаты «3 июнді» аман қойып, Гос. Думадан осы «3 июн» көлеңкесіне қазақты кіргіз деп өздігінен сұрамайды. «3 июн» өзі заңоннан тысқары, некесіз туған, қазақты кір десек, «3 июнді» мақұлдағанымыз болып көрінеді деп. Қазаққа депутат бер деп заңон жобасын Гос. Думаға мұсылман депутаттары яки нарқы партиясы кіргізсін, Гос. Думаны бар сол жағы бұларды тартсын, сонда бұл 130 депутат 312-ге күл шаша ма?

Қол ағашы мықты болса, киіз қазық жерге кіреді. «17 октябрь» манифестін баса көктеп «3 июн» шыққан. Мұны қолдаған орыстың дворян қауымы. Орал қазағы осы орыстың дворянының күшіне сала ма, жоқ аш қасқырдың қошқардан дәме етуі сияқты. Орал қазағының түсі бос пе? «3 июн» қазақ жұртын надан деп депутат жолынан тысқары қалдырған. 1907 жылы біз надан болсақ, 6 жылда хүкімет көзіне біз сондай жетілдік пе?

Кісі өз басына тіленіп, кішірейсе, кемісе өз олжасы. 5 миллион қазақ тілдегі кемшілік жолына сыймайды. Жұрт ісін түс көрмей, ояу жүріп іздену мақсұд.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 40, 1913 жыл.
Самар қаласы*

ОФАТ

19 декабрде Семейде Евгений Петрович Михаэлис олды. 1880 жылдарда көп орыс жұртын ілгері бастыру, озге сүйреу жолында қызмет еткен жастан шет жерге жер аударылғанда, Михаэлис біздің Семейге айдалып келіп, сонан бері біздің қазақ жерінде қалған еді. Қазақтың жалғыз ақыны Абайды тұра жолға салған осы Михаэлис еді. Абай өле-өлгенше менің көзімді ашқан, маған жаны ашарлық қылған Михаэлис еді деп айтып отырушы еді.

*Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат газатуатпен майдандасқан
Қайран менің жүрегім мұз болма?*

*Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артыққа сөз болмай ма?*

деген Абай өлеңі Михаэлиске дәл-ау!

Қ.Б.
«Қазақ» газеті, № 44, 1913 жыл.
Самар қаласы

ТОЗҒАН РЕСІМ АЗАП

(Басы 44-санда)

Біздің қазақ кісісі өлімі туралы орыс заңында мұжықпен қатар заң жолына құл. Бұл туралы заң жолы екі айрық. Халық мемлекет болған соң, мемлекет өз панасындағы адамды неше амалмен қорғамақ. Қорғаудың бір сипаты тентекті қорқытпақ. Кісі өлтірген құнсыз жамандық деп, кісі өлтіру жолына келешек уақытта әуес болмасын деп өлерменге жаза кеседі. Осы жаза кесетін жолды сот аз деп, сот қуады бұл заң арқылы тергеуші, прокурор ісі.

Бұл жол біздің қазақтың опырып алатын қатынын күндікке, баласын құлдыққа деген кегінен жөнделіп шыққан ғой!

Ер өлсе, шаруа жесір қалады, қатын-бала, ата-ана жетім қалады. Заң осыларды риза қыламын деп осыларға қуып өлерменнен мал өндіретін жол ашады. Осы екінші жол ері өлген жақынына қазына даулап алуға бұйыратын біздің қазақтың құқынан жіңішкеріп шыққан ғой. Осы екінші жол бойынша хақыны заң жолында қуса, қумаса кісісі өлген жақтың өз еркі. Өлерменнен қазына даулағаны не сұраса, сол қабыл болмайды. Даулаған қазына мөлшерін сот тексеріп, сот кеседі, мынадай өлген жігіттің қылып тұрған жақынына пайдасы бар еді, өлермен мынадай қазына тартса, осы жоғалған пайдаға қарсы құда болады деп. Біз «тозған ресім азапты» артынып, ақты-қараны бірдей талап алып отырмыз. Міні кісінің таяқтан өлімі туралы біздің қазақтың жүріп тұрған «тозған ресім», жұрт надан болған соң, жұрт басшысы адам несіпсіз болған соң бос жатқан түзу заң.

Міні жұрт момын болды, мұжықпен законға мойын бұрмайтын құл, ауыл-үйі қонды. Енді «тозған ресімді» доғаратын уақыт болды. Бірақ ресім ескі ауру, көп жыл, көп әдіспен амал қылса, сонда жоғалады. Жұрттың бәрі бір күнде сұлу болып кетпейді. Ғұмыр өзгерілгенде, ресім өзінен-өзі қарша еріп жоғалады, бұрынғы төреге беретін «Аллажардай». Бірақ бұл жол іш пыстыратын ұзақ, қиын жол. Жұрттан жақсы басшы шықса, қасына өз пікіріндегі жастарды қосып алып әділдік жолына жұрт үшін іс қылса, күннен күнге жақсылыққа от жаққан жолдас көбейеді. Өсітіп жұрт жақсысы табылып, бірігіп іс қылса, «тозған ресімдер» жоғалар еді.

Кісісі өлген, кісі өлтірген бауырлар жемтікке ұшқан сақалы аппақ, сәлдесі қазандай, жүзі қап-қара дозақыдан, қазақ халқының орыс бетіне басатын таңба ұяттан тысқары болар еді. Жалғызбын, азбын демей, бізден бұрында өтіп кеткен, біз не қылмамыз демей, аспай-саспай, тасымай іс қылса, адам баласының қолынан келмейтін іс болмайды.

«Тамшы тас теседі».

*Қыр баласы.
«Қазақ», газеті, № 45, 1914 жыл.
Самар қаласы*

ХАСЕЙН ХАЛАМИ ПАША

(Сыртқы хабарлар)

Петерборга елші қылып Түркия Хасейн Халамиді жіберді. Ескі, жаңа түріктің Еуропамен арбасқанда жол бермейтін жүйрігі осы Халами. Еуропа елшілерінің арасында Халамиді жалғызға балайды.

Жасында оқуды Ыстамбулда кадетски корпусында оқып, өскен соң Франция һәм Германия университетінде бітірген. Өткен 1890 жылдарда Арабстан бөлінемін деп жанжал жасағанда, үкімет Арабстанға Халамиді жіберді. Арабстанда істі орнына келтірген соң Халами Македонияға генерал-губернатор болды. Осы Македонияда тәмәм Еуропа дипломатын 5 жыл арбап, Халамидің Еуропаға аты шықты.

Македонияда жас түрік партиясына кірмей, панасын беріп отыра берді.

1908 жылы Ниязы бек жұртқа құрдастық бер деп Ғабдалхамидке телеграм бергенде сұлтан Халамиден сұрады: «әскер қай жақта» деп. Халами сұлтанға жауап қайырады: – Менің тілімді алсаң, жас түрік пікіріне қарсы болма! – деп. Сұлтан бас билігі болған соң, Халами ішкі істер министрі болды.

1908 жылы осы күнгі сұлтан ұлық уәзір қойды.

1911 жылы орыс патшалығын аралады, біздің патша «Царское селода» Халамиді қабыл етті. Петербордан қазандатып Халами үйіне қайтты.

Халами пікірі орыс патшалығымен дос, жақын болу дейді.

Балқан соғысы басында Халамиді Камал [Кемәл] Венаға елші қылып жіберді.

Түркияға бүлік те, жақсылық та осы Вена арқылы болушы еді, осы Халамиді Венаға жібергені бір нысанаға келгенде атқан ескі түрік осы болды.

«Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді» деген, Балқан ұйымы, Балқан бірлігі іріп-шірігенде Халамисіз болған жоқ еді-ау!

Кафказдың оңтүстігін жайлаған армян жұрты орыс пен Түркия қол астында. Өзіміз жұртқа құрдастықты таза беріп отырған немене, түрікке «сен өз армянына құрдастық бер» десіп, Түркияны жағадан алып отырмыз. Енді Балқан шатағынан соң Түркияның зор ісі осы армян болып тұр. Жас түрік партиясының Халамиді Петерборға жіберуі бұл күнде тапқан іс.

Жұрт үшін қиядағы қиынды алған, жұртқа қызметі май болған Халамидің ғұмыры бақытты жігіт ғұмыры ғой!

Жүйрік, қыран күшін қиянға салса, жұрт мақсатын орнына апарса, мұнан артық не бақыт бар, бауырлар!

Қ.Б.

«Қазақ» газеті, № 46, 1914 жыл.

Самар қаласы

БАШҚҰРТ ЖЕРІНІН ШЕЖІРЕСІНЕН

1863 жылы шыққан закон арқылы Уфа губернесіндегі башқұрт жерін өлшеп, ер басына жеті десетина беріп, қалған артық жерді уақытша қазына пайдасына алған еді. Осы қазына уақытша алған башқұрт жерін келешек уақытта өсіп-өнген башқұрт тұқымына надел қылып бермек еді, туатын башқұрт балаларына енші деген еді.

1876 жылы, он үш қана жыл өткен соң, осы башқұрт баласының еншісін оңайлап, жеңілдеп әр мекеме төрелеріне сатты һәм патша төрелеріне сыйлады.

«Жидебай батыр барса, мүшіреп күң ... қысар» дегендей, төрелер нәфсісі жерге шапқанда, жазулы закон мүшіреп апасының артынан кеткен.

Телмірген төрелерге сатылған башқұрт жері 354 мың 899 десетина, патша төрелеріне сыйлаған башқұрт жері 34 мың 594 десетина.

Төрелер сатып алды Уфа оязында 44 мың 905 десетина 2 мың сом 52 тиыннан, Бирски оязында 42 мың 800 десетина 2 мың сом 17 тиыннан, Белебей оязында 188 мың 779 десетина 1 мың сом 73 тиыннан, Минзелі оязында 18 мың 194 десетина 2 мың сом 91 тиыннан, Істерлі-Тамақ оязында 54 мың 42 десетина 1 мың сом 72 тиыннан, Залатауст [Златауст] оязында 6 мың 779 десетина, десетина басы 1 сомнан.

Башқұрд жерін телміргендер өздеріне жеңілдеткенде башқұрт жерінен басқа жердің десетинасының сатылатын бағасы 10 сомнан 25 сомға шейін еді. Осылай башқұрт жерін жеті-сегіз қайтара арзандатып, сатып алды қылып, арам қылып еді. Осы башқұрт жерін аударып алған жалмауыздар битинемнаны [?]

ұстаған еді: башқұрт өнерсіз, шаруасы кейін қалған. Башқұрт жерін алып Еуропаша шаруа жасап, тарихи жолын жүргізіп, башқұрт жеріне, башқұрт жұртына зор пайда бермек еді.

Осы башқұрт жеріне, башқұрт жұртына бермек жақсылық бәрі қып-қызыл өтірікке айналды. Әуелгі жер сатып алған 293 кісі, патша сыйлап жер берген 11 кісі еді. Міне 37 жыл болады, осы кісілер жерін сатып пайданы қалтасына салып, өздері башқұрт жерінен кетіп қалды. 293 жер сатып алған кісіден осы күні 22-ақ кісі алған жеріне 11-ақ кісі алған жерінің жұрнағына ие болып отыр. Қалғанының бәрі базарда ат айырбастаған сығандай [цигандай], башқұрт жерін айырбастап, пайданы қалтаға салып, тағы бір келер базарға көшіп кетті.

Жоғарыда жазылған 386 мың 493 десетина башқұрт жерінің «сығандары» 1910 жылға шейін 349 мың 152 десетинасын сатты, бұл 90 процент, яғни әрбір жүзден тоқсаны болады, бұл жердің айналасын 28 сомнан десетинасын сатты. Өздері башқұртқа төлеген бағаны 14 қайтара ұлғайтып, мұндай пайданы сығанның да сығаны қылар.

Осы «сығандардан» кеткен жер кімде?

Жер қызметші сүйеді. Осы жердің бәрін бейшара хохол, сорлы мұжық сатып алып отыр. Башқұртты тарихи жолына бастаймын деген кім еді?

Башқұрт жерін арзанға, тек алғанның 19-ы тайный советник, 16-сы – д.с. [действительный статский] советник, 25-і – жандарал, 29-ы – полковник, 30-ы – с. [статский] советник, қалған 102-сі – мемлекетке өткізген қызметі бар-мыс. Бұлардың ішінде поптар, пасторлар да бар, жанаралдың жесір қатыны да бар, кіндік кесетін суаяқ қатын да бар, көбі әр мекеменің шенеунегі – төрелері.

Башқұрт жерін башқұрт халқын тарихи жолына «тойғызып» болып, енді бұл аш күшегендер қазақ жеріне көзін сүзіп отыр. Г. [Государственная] Думаға үкімет закон жобасын кіргізді – «сығандарға» жер беретін Сібірде, қазақ жерінде бұрын артық деп мұжыққа алатын қазақ жері енді мұжық алмаса, қазынанікі болып, қазынадан мына «сығандар» алады айырбасқа.

Қыр баласы.

«Қазақ» газеті, № 47, 1914 жыл.

Самар қаласы

МИНИСТР ӨЗГЕРІЛУІ

Министрлер Кеңесінің председателі Коковцевтің қолында екі іс бар еді: бірі ақша министрлігі, екіншісі - Министрлер Кеңесінде председателдік. 30 януарда осы екі орынның екеуінен де түсті. Председателдігі Горемыкинге, ақша министрлігі Баркке берілді.

Журт пен үкімет арасындағы ісін Еуропа тілінде «политика» дейді. «Политика» грек сөзі, мағынасы бұл сөздің «соғыс», «ұрыс», «талас» деген болады. Каковцов түсіп, үкімет басындағы адамдар өзге болып тұр. Адамдар өзгерілгені политиканы өзгерте ме, жоқ па? Өзгертсе, қай жағына өзгертер?

Біз 17 өктәбрден бұрын қағусыз патшалық едік. Өктәбр манифесін шығарып, Государственная Дума ашып, закон жолымен іс қылатын Еуропа патшалығы болдық. Бұрын министрлер әрқайсысы өз бетімен іс қылып, «аққу, шортан һәм шаян» сықылды әр жаққа тартатын еді.

Государственная Думаны ашып, закон жолымен іс қылуға айналған соң, Еуропаның министрлер турасындағы үлгісін алғанбыз: Еуропада министрлер бәрі бір ақыл, бір жол, бір пікірде болады. Ондай министрлердің ұйымшылық кеңесін Еуропада «Министрлер Кабинеті» дейді, Ресейде «Министрлер Советі» дейді; Министрлер Кеңесінің басын Еуропада «Премьер» дейді, Ресейде «Председател» дейді.

Еуропада патша я патша орнына қойылатын республиканың президенті Государственная Думаның көп жағының көсемін шақырып алып, «өз партияңның кісілерінен Министрлер Кеңесін сайлап ал» дейді. Солайша депутаты көп жағынан сайланған, көпке сүйенген министрлер Дума алдында тексерулі

министерство деп атадады. Ондай министрствосы бар жұрттар: Англия, Франция, Италия, Швеция, Түркия һәм ғайрилары. Бұл жұрттарды «парламентаризм», яғни министрлері Дума алдында тексерулі қалпы бар жұрттар деп атайды. Онда Министрлер Кеңесі яки бір министр яки Министрлер Кеңесінің председателі Государственная Думада тас салғанда азда қалса, барша министрлер қазір орнынан түседі.

Мысалы, откен күз Францияда министрлер парламентте (Государственная Думада) кемде қалып, барша министрлері орнынан түсті (бұл бұрын бір ретте «Қазаққа» жазылған еді).

Осы жақында Швеция королі өз Гос. Думасында сөз сөйлегенде депутат көп жағының сөзінен бұрыс кетіп қалды. Парламентаризмі бар жұрттарда король я патша сөзі Министр Кеңесінде қаралып, басқарылып шығады.

Патша сөзі деген құр аты болмаса, асылында ондай сөздер Министр Кеңесінің сөзі болады. Швед королі өз министрлерінің пікірінен бөлек кетіп, парламентаризмі бар жұрттардың ресімінен шығып кетті.

Министрлері депутат көп жағынан сайланып, депутат көбіне сүйенген министрлер, бұларға түсерлік екі-ақ жол қалды: өз пікірлерінен өздері безіп, король сөзін мақұлдап, королмен болмақ, я депутат көп жағының сөзін мақұлдап, корольмен хош айтыспақ.

Швед министрлері өз Гос. Думасының көп жағына шығып, короліне «сен бұлай болсаң, жаңадан министрлер сайлап ал» деп, бәрі орнынан шықты. Парламентаризмі бар жұртта Гос. Думаның аз жағынан король я патша министрлерді сайлап ала алмайды. Енді швед королі я сөзінен қайтып баяғы көпке министрлікті береді я бұл Думасын тарқатып, қайтадан Дума шақырады.

Біз де Еуропа болдық деген құр лақап болмаса, «Құдайға шүкір! Бізде парламентаризм жоқ» деп Коковцев айтқандай, министрлер Дума алдында тексерулі емес. Бізде министрлер орнынан түссе, зор себебі жұртқа жария қылынбай, аз себептерден жаралы болып, орнынан таяды. Бізде айтуға Министр Кеңе-

сі бар болғанымен, істерде әр министр өз бетімен жайылып іс қылады.

Еуропа Министрлер Кеңесі мынаны істеймін, мынаны істемейтін деп жұртқа жариялап, білдіріп отырады; олардың пікірі Думада сүйенген көп жағының пікірі болады. Бізде Министр Кеңесінің пікірі не екенін әр министр өзі де білмейді. Еуропада Министр Кеңесінің басы пәленше десе, Клемансо (Францияда), Аскуит (Англияда) десе, оқушылар политика беті қай жаққа ауып, сапарланғанын анық біледі.

Бізде Министрлер Кеңесінің председателі Столыпин бе, граф Витте ме, Коковцев пе, Горемыкин бе, бәрібір политика қандай боларын еш болжауға болмайды.

Бірақ, ұзын сөздің қысқасы, біздің Ресей патшалығының политикасы өзгерілетін мезгіл әлі жеткен жоқ.

17 өктәбр манифесінен берлі 8 жыл өтті. Осы 8 жыл ішінде Министрлер Кеңесінің 5 рет председателі өзгерілді, политика өзгерілген жоқ. Бәрінің политикасы 17 өктәбр манифесіндегі бостандық, жұрт құрдастығын қайта алып, қайтадан баяғы таз кейпіне түспекте болды.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 49, 1914 жыл.
Самар қаласы*

ТАҒЫ ДА БИ ҺӘМ БИЛІК

Қазақтың би Һәм билігін өзгертіп не керек, шірік жіп қанша жалғанғанмен не іске жарайды? Бұл биді, билікті жоғалтып, қазақты орыс судьясына қарату керек деп орыс айтады. Шарифатқа қарату керек деп біздің моллалар айтады. Біз мұның екеуіне де қол қоймаймыз. Себебі мынау: осы күнде қазақта ауыл басына жүз үй. Жүз үй басына бір би. Биді құдай қаңғыртқаны болмаса, би түзу болса, билік әділ болса, би үй қасында, желіп барып биге түсіп, дау біте қалатын жерде.

Биге закон жол жасап беріп, осы соқпақпен жүр деп, жүргізсек, биді кім болса сонан қорықпайтын қылсақ, біреудің бетіне, біреудің жақсы жағасына қарамайтын қылсақ, ауыл басына бір би жұртқа жақындығынан, жұрт ортасында болғандықтан, жұртқа пайдалы, жұртқа ыңғайлы. Қазақ дауы орыс судьясына қараса қол жетпесте болады. Ауыл басына бір судья қоярға зор қазына керек. Қазақтың закон бойынша бір болысы мың үйден, бір ауыл жүз үйден кем емес.

Қазақ биін орыс судьясына аударсақ, бір болысқа 10 судья керек, әрбір судья мекемесінің шығынмен бірге, аз болса, үш мың сом жылына тұрады. Бұл бір болысқа 30 мың сом шығын болады. Мың үйге үй басына 30 сом. Бұл шығын мал бағып отырған біздің қазақтың қолынан келмейді. Болыс басына бір судья қылып, он есе биді халықтан ұзатсақ, онда да шығын үй басына үш сом, қазаққа о да қиын. Судья қол жетпеске кетіп, он есе осы күнгіден даугерге алыс жұртқа ыңғайсыз болады.

Бұл судьяларға мекеме керек. Тұратын қысы-жазы үй керек. Бұлар өз алдына шығын. Бұл шығындарға қазына, мемлекет

кіріседі деп адасуға болмайды. Біздің орта санды болыс 10-15 ауыл, 10-16 ауыл, 10-15 судья болса, мұндай біздің қазақ жеріне судья болатын керек оқуды бітірген көп адам табылмайды. Еуропада жүріп тамақ асырайтын өнерлі кісі біздің қазақ жеріне келмейді.

Біздің қазақ уезний қаласында дәрігер, судья орындары бос болатын осы себептен осы күні қала басына 2-3 судьяның орны бос тұратын болса, сонда бұл орындарға әзірше келе қоймас. Демек қазақ дауын орыс сот жүйесіне аударар болса, онда баяғы қаңғырған жаман биіне зар болар. Біз орыстың судьясына қарасақ, бұл рәсіммен билік айтар. Мұның бұл заңоны қандай? Қазаққа әкеліп мұжық қамытын кигізе салса, бұл бір түске кірмеген қиыншылық. Мұнан қазақ безу керек. Не бұл судьяға қазақ рәсімін араластырып қазаққа ыңғайлы заң жасап берсе, сонда орыс судьясын мойындау керек.

Біз бұл орыс судьясына құл болсақ, судья біздің жұрттың тілін білмейді. Біздің өзімізден судья болатын қазақ жоқ есебінде. Переводчик пен биге түскен соң бұл дауда не қасиет қалады. Бірі бас десе бірі құлақ деп қарап тұрмай ма? Судья даугер мен жауапкердің сөзін өз құлағымен естімесе тәмам ортасынан не жақсы билік шықпақ?!

Қазақ биін орыс судьясына аударамын дегеннің түк дәлелі жоқ. Орыс судья қазақ биінің ісін орнына келтіріп, жұртқа пайдалы қылып атқармас деп жоғарыда жазылған дәлелдер қазақ биін һәм билігін шариятқа аударамын дегендердің пікіріне қарсы қайта айтылады.

Біздің қазақ – мұнда бөтен кісі жоқ – мұсылманмын дегені болмаса шариятқа малданып жүргені жоқ қой. Қазаққа шығарған заңда ауылнай, старшин адам есебін алады деген. Осыны сылтау қылып қырда ауылнайлар неке қияды. Осыған жұрт мойын ұсынып құл. Жұрт шариятты малданып отырса әліпті таяқ деп білмейтін ауылнай зорлығына құл бола ма?

Жұрт шын мұсылманшылық жолына таза кірсе, өтірік құран алып жан бере ме? «Соқырмен жолдас болсаң, көзіңді қысып жүр» деген мағынасы жақсы-жаман болсын кісі мінезі жұрт пікіріне сүйеніп атқарылады емес пе? Халық шарият жолынан

қисық жатса, шаригатпен айтамын деген билік құры бос қалмай ма?

Жоғарыда жазып едім, керек орыс судьясы табылмас деп. Шаригат жолын білетін біздің молла да жоқ қой. Ғұмыр күннен-күнге өзгеріледі. Жұрт рәсімі бірте-бірте өзгерілген ғұмыр жүзіне-өтіп жүріп өзге болады.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 50, 1914 жыл.
Самар қаласы*

ЖАҢА ЖЫЛ

Фрат һәм Джала [Ефрат және Тигр] өзенінің өлкесі Месопотамияда, Ғайса [Иса] пайғамбар тумастан 4 мың жыл бұрын Вавилония һәм Ассирия атты екі мемлекет болған еді. Осы екі халық осы күнгі Қытай һәм фин халқымен қандас моңғол еді. Вавилония халқын тарих халдей деп те кетеді. Осы халдей жылы аймен есепке алынушы еді: бір жыл 12 ай, бір ай 28, 29 һәм 30 күн деп. Бір жылдың қалған күнін 13 ай қылып қосушы еді.

Халдей жерін фарсы алған соң, фарсы календары [рим-латын тілінде айдың алдыңғы күні «календа» - осыдан уақыт есебі Еуропаша календар] халдейден ауысқан. Фарсы жұрты мұсылман болған соң мұсылман календарына құл болды.

Халдей жаңа жылы жазғы тұрғы күн мен түн теңелетінінен бастаушы еді. Бұл күнді фарсы тілінде «наурыз» дейді, жаңа жылдың басы дейді. Жаңа жылда халық қуанып бір-біріне гүл, жұмыртқа сыйлаушы еді. Фарсы ақыны Хафиз жаңа жыл мейрамын неше буын қылып мақтайды.

Біздің түрік жұрты сол халдей заманынан бері моңғолмен бірге жасап, аралас тіршілік етіп келеді. Біздің жаңа жылдың да шыққан жері осы айтылған екі өзен өлкесіне барады-ау деймін.

Бір жылда жер күннен бір айналып, баяғы орнына қайта келеді. Бір күнде жер өзінен-өзі арбаның доңғелегінше айналып орнына келеді. Бір жылға түгел күн келмейді.

Біздің орыс патшалығы ұстап отырған календары – Рим патшасы Юлий осы уақыт есебіне халқын аударғаны үшін «юлиан календары» дейді. Бұл календарда януар 31, феврал 28, март 31, йпрел 30, май 31, июн 30, июл 31, ауіуст 31, сентәбр 30, өктәбр

31, ноябр 30, декабр 31 күн болады. Бұлай болған соң жыл 365 күн болып шығады. 365 күнде жер күннен айналып бола алмайды.

Жер күннен айналып болуына 365 толық тәулік, тағы бір ширек тәуліктен азырақ уақыт керек. Юлиан календары өзге сөзбен ескі стиль бір жылда 365 бүтін тәулік һәм бір ширек тәулік қылып есептейді. Бұл екі жылдың арасы мынау: 128 жылда календар жылы күн жылынан бір тәулік кейін қалады.

Ескі стиль жылы 365 тәулік бір ширек дедік. Үш жыл өткізіп төртінші жылы феврал айын 29 қылып санайтыны осы төрт ширекті қосып алғаны; феврал айы 29 күн болатын жылды орысша «высокосный» дейді. Жыл цифрының кейінгі еісі цифры түрікте дәл бөлінсе жыл «высокосный» болды. Мысалы, 1912, 1916, 1920, 1924..., 12, 16, 20, 24 түрінде дәл бөлінеді.

Еуропада «григориански» календары, өзге сөзбен «жаңа стиль». Жаңа стиль жолын жасатқан Григори деген Рим патшасының атынан шыққан. Бұл жаңа стиль жылы да күн жылынан шапан.

Бірақ бұл шапандық тым аз: 4241 жылда есеп жылы күн жылынан бір тәулік кейін қалады. Күн жылынан қалмаймын десе ескі стильді алып отырған халық 128 жылда, жаңа стильді алып отырған халық 4240 жылда бір тәулік қосып алады.

XIX ғасырда осы екі стиль арасы 12 тәулік еді. Бізде 7 март болса, жаңа стиль Еуропада 19 март еді. XX ғасырда жаңа стиль кемде келе жатқан бір тәулігін қосып алды. Енді екі стиль арасы 13 күн болды.

Мұсылман болмас бұрын ғұрып жылы 12 ай, бір ай 29-30 тәулік еді. Күн жылына жанасамын деп әр үш жылында бір ай қосып алатын болды. Халифа Рашдин заманында мұсылмандар бұл есепті өшіртіп, хұжыраттың басталуынан есеп қылуды ұнатты. Бұл ай жылы күн жылына жанаспайды.

Жапония 1872 жылдан, Корея 1892 жылдан бері жаңа стильге кірді. Түбінде осы ескі һәм жаңа стиль барша мәдени халық кіретін жол болар.

Енді бір-екі ауыз сөз жаңа жыл туралы.

Мұсадан бері еврей жаңа жылы марттан басталады, Римде жаңа жыл март еді.

Біздің қазақтың жаңа жылы мартта болғаны адасқан емес. Жаңа жыл мартта болса, күн мен түн тең болғанынан бастау керек. Ескі стильде бұл күн 9 март болады.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 53, 1914 жыл.
Самар қаласы*

ТРАХОМА

Трахома – жұқпалы көз ауруы. Ғылым һәм байлық қалың жұртқа таза жайылған Англия, Франция, Швейцария патшалығында ауру трахома да һәм соқыр да жоқ есебінде. Надан, кедей біздің орыс патшалығында ауру трахома да һәм соқыр да көп.

Еуропа мен Азия бетіне қарасақ, ғылым Күншығыстан Күнбатысқа қарай өседі, трахома Күнбатыстан Күншығысқа қарай өседі. Міні бұған дәлел біраз есеп:

Әр бір мың көз аурудың трахома болады жеті жүзі Қытайда, бес жүзі Жапонияда, екі жүз сексен тоғызы Самарада, жүзі Мәскеуде, сексені Петерборда, жүзі Варшавада, он төрті Берлинде, бесеуі Лондонда, біреуі Цурихта [Цюрих]. Цурих – Швейцария қаласы. Мұнда трахома жоқ десе болады. Жапон, Қытайдың күншығысында болып, трахомамен аз ауырғаны халқының ғылымы арқасында.

Әрбір жүзден трахома болған орыс 4, еврей 4, пәләк 5, хахол 8, татар-ноғай 10, белорус 10, литовец 13, неміс 8. Осы жоғарыдағы есеп трахома болып салдатқа кірген жас жігіттерден шығарып алынған. Біздің қазақта қанша адам трахома болатыны белгісіз. Башқұрт жұрты татарменен бірге жазылған шығар деймін.

Трахома – егін салатын жұрттың ауруы, осы себептен трахома Еуропада Аустрия-Венгрияда, орыста қара топырақта, Еділ бойындағы губерnelерде көп. Трахоманы жұртқа жаятын настық, тар, кір, жаман үй (жер күрке), астүтінде шошала, неміс халқының бір шылапшыннан тәмәм бір үй адамы бет жуған ресімі, кедей үй ішінің бір орамалға бет сүрткені.

Трахомаға қарсы қылар амал халықты ғылымды, бай қылмақ. Бұл мақсат оңай да, жақын да емес, Еуропаны көріп отырмыз ғой: адам баласының қолынан келмейтін де іс емес.

Трахомадан сақтанамын десе, таза болу керек. Бұл, ерінбесе, әркімнің өз қолынан келеді.

Жоғарыда жаздым, трахома егіншінің ауруы деп. Егінге, мал боқтығына араласқан кісі қолын әрқашан сабындап таза жуу тіпті керек. Осы қолды сабындап жуу намаздай болса, сонда трахома жоқ болады. Үй іші неше кісі болса, сонша бет сұртетін орамал керек. Трахома емге көнеді. Трахома бар жерге ауру қарайтын аурухана салу керек.

Біздің қазақта шаруа мал болған соң, соқыр да, трахома да аз еді. Енді Торғай, Орал, Ақмола, Жетісу егін шаруасына белдемшеден кірді, трахомасыз болмас. Бұлай болған соң мұны азайтатын амалын қылу керек.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, №56, 1914 жыл.*

ХҰТУХТА ХАТЫ

Моңғолдардың бастығы Хұтұхтаның жапон патшасына жазған бір хатын «Речь» газетасы басып шығарды. Моңғолия өз алдына жұрт болуына Ресейден көмек күте күдерін үзіп, енді Жапонияны паналамақшы екен. Бұл туралы Хұтұхтаның патша Микадоға жазған хаты мынау:

«Денімізді һәм әдет-ғұрпымызды сақтау үшін біз алдыңғы жылдан бері Қытайдан бөлініп өз алдымызға жұрт болып отырмыз. Біз жынабыңызға сол уақытта жазып едік, Сіздің күшті мемлекетімізбен арамызда сауда шарттары жасалуын тілеп. Бірақ Сізден жауап болмады. Былтыр қыс тағы да сыртқы істер министрің біздің хатымызды қолма-қол тапсыруға жіберіп едік, елшіміз ол жолы да мақсатына ересе алмай қайтып келді.

Енді бұл хатты Сізге жолдап өзіміздің тілегімізді білдіреміз: сіздің халық пен біздің халықтың арасы дос болып жақындасса екен; Моңғолияда жатқан халықтың жолы нашар. Қытайлар жерімізге басып кіріп, ғибадатханамызды өртеп, адамдарымызды қырып, малдарымызды айдап, мүліктерімізді жауып әлек қылды. Сондықтан Ішкі Моңғолия амалсыздан Қытайға бағынған көрініп, астыртын бізден жәрдем сұрайды. Жаңада Сіздің бір атақты төреңіз Ұрғаға [Ургаға] келгенде бізді қуантты, Сіздің үкімет бізді шет көрмейді екен, бізбен жақындасу ойында болып, Ішкі Моңғолияға теміржолдар салып, біздің жерімізге қытайларды кіргізбеске жәрдем беру ниетінде екенсіз. Ол төре біздің тілегімізді Сізге жеткізуге уәде беріп кетіп еді.

Хал-жайымызды білдіргеннен кейін, Сізден өтінеміз: бізге жәрдем қылсаңыз екен. Егер теріс көрмесеңіз, қытайларды біздің

Ішкі Моңғолиядан қусаңыз екен. Моңғолдардың өздері дін һәм туысқандық жағынан бірігуіне де көмектес болсаңыз екен. Не істелсе де, ең қолайлы кезі осы. Бізге елші жіберуіңізді өтінеміз.

Егер біздің тілегімізді қабыл қылсаңыз, моңғол халқы патшасынан бастап, есіктегі малайына шейін Сіздің мархаматыңызды ұмытпас! Біздің тілегімізді жауапсыз қалдырмауыңызды қайта-қайта өтінеміз!»

Еуропа «мәденимін-мәденимін» деп мақтанғанымен, мәденилігі ұсталықта ғана, мінезі хайуандық сипатынан қайтқан жоқ. «Адам баласын өзіңдей сүй» деген Ғайса [Иса – Иисус Христос] пайғамбардың пікірін ауыз айтқанымен, Еуропа мәдени халқы қасқырлыққа құл.

Ғұмыр тартыс-талас, ғұмыр жүзінде орын аламын десең ұсталық, жиһатшылық зор мақсат. Таласып талпынбаған кісіге де, халыққа да тәмәм қасқыр арасында бәйге жоқ.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 59, 1914 жыл.
Самар*

ТАҒЫ СОҒЫС

Бір-екі ауыз сөз оқушыларға! «Қазақ» газетасы біреу-ақ, саясат ісі не керек, тіршілікке пайдалы үлгілі сөз жазу керек емес пе дейтін оқушылар бар. Бұл шала-жансар рас та. Газета алдыңғы көсем жүрген оқушылар үшін шықпақшы, бұлар саясат ісінен хабарлы болмақшы, бұлай болған соң Еуропа саясат ісіне «Қазақта» орын бермей болмайды. Біздің қазақ құлағы Еуропа саясат ісіне тесік болмаса, біздің үйдегі іске жұрт сараңдық қылмақшы.

Еуропа ұлық патшалықтары екі одақ: бір жағы біздің Ресей, Англия һәм Франция; бұларға ыңғайлас Румыния. Екінші жағы Германия, Италия һәм Аустрия; бұларға ыңғайлас Болгария.

Аустрия Сербияға қысымшылық шарт қылып, мұны орнына салмасаң, соғысамын деген еді. Сербия Аустрияның шарттарын қабылдамай, екі патшалық арасында соғыс басталып қалды.

Аустрияның мұнысы құр сылтау. Мұндай сылтауды күшті мемлекет әрқашан қылатын. Мұраты – соғыс. 1911 жылы Италия Триполи туралы түрікке осыны қылған. Ондағы Италияның тапқан себебі түріктердің флоты нашар еді.

1913 жылы Румыния мұны болгарға қылған. Ондағы Румыния тапқан себебі – болгардың қолы түрікпен байлаулы еді. Биыл Америка Мексикаға тағы осыны қылды: «Сен нашарсың, сенің жұртың өз ішінде бөліншек» деп.

Еуропа патшалықтары, христианбыз, түзуміз деген құр аты болмаса, ғұмыр жүзінде бір-біріне қасқыр. Тарих жүзінде Еуропа Азия жұртының бетіне Шыңғыс хан һәм Ақсақ Темір ісін басады, осы екі патша қанша жәбір іс қылды десіп. Бұлар өз уақытын-

да заманына қарай іс қылғаны рас. Міні осы жиырмамыншы ғасырда Еуропа патшалықтарының қылған ісі кімнің алдында ақталмақ?! Бұлардың қайсысы қолынан келсе Шыңғыс хан һәм Ақсақ Темірің болмайын дейді...

Сербияға біздің патшалық болыспас амалы жоқ. Сербия өзі бауыр, өзі біз қырық жылдан бері сабақ беріп оқытқан шәкірт. Біздің патшалық пен Франция һәм Англия қол ұстасқан дос. Аустрия – Германиямен, Италиямен соғыс жолында байлаулы. Еуропа соғысы деген жұрт қорқатын соғыс басталды, білем. Мұның аяғы не болар?

Италия күзеткені Албания, Аустрия күзеткені Сербия, Болгария күзеткені Македония, Түркия күзеткені аралдар, Солоник, біздің күзеткеніміз Ыстамбұл, Анатолия. Англия һәм Германияға саудаға, ақша өсімге беретін жалаңаш кедей керек. Мұның мақсатына мына үшеуі жетер. Италия алар Албанияны, Аустрия – Сербияны, Германия ақшасына базар. Өзгесі «иттің табаны қышыса, керуенге ерер» болар.

Бұл соғыстан жалпы жұртқа ешбір пайда жоқ. Нарлар алыса, шаруа бұзып қан төккен сорлы халық болар.

Соғыс уақытында ең көп болса Сербия салдаты 450 мың болады, Аустрия салдаты 1 миллион жарым. Еуропа соғысы болса, бөлек болады, Еуропа соғысы болмайтын жаққа тырысыңыз дейтін Еуропа соғысы міні басталды. Еуропада соғысты шын сүймейтін қызметші кедейі, бұларды саясат тілінде «социалист» я «социал-демократ» дейді. Социалистер Франция, Германия, Аустрияда зор партия болады. Осы июль басында Франция социалистерінің мәжілісі болып тарқады. Осы мәжілісте Франция социалисі бата қылысты: «Еуропа соғысы бола қалса, бұған тоқтау үшін соғысқа кіріскен екі патшалық социалистері уақытша қызмет тоқтатсын» деп, мұны саясат тілінде «забастовка» дейді.

Германия социал-демократының «Фюрвертс» [?] атты газетасы бар. Мұның алдырушысы миллион кісі. Германия социал-демократы, осы газета не десе, соны қылады.

«Фюрвертс» – біздің қазақша «көсем» болады.

Осы «көсем» Аустрия ісі қисық, Аустрия Сербияға зорлық қылып отыр, бұл туралы біздің неміс жұртының бір қасық қаны

төгілмесін деп жазып тұр. Франция социалистерінің пікірі де осы. Кітап жазатын, газетаға жазушы Германия социал-демократы Шнейт Германия патшасы Вилгелімге [Вильгельм] ашық хат жазып отыр: «Ер, әділ едік, мынау Аустрия ісі жолсыз, бұл туралы біздің неміс салдатының қанын төкпесін» деп.

Бұл соғысқа біз кірісетін болсақ, біз кіріскен соң, Германия да амалсыз кіріскелі тұр. Аустриямен әуелде жасасқан шарттары солай – «егер бірімізге екі патшалық жабылса, болысамыз» деген.

Біз бен Германия кірісіп іс қылса, нашар-жаман Сербия тезірек теріп артта қалар, дүние жұмбағы байлар не боларымен болар.

Кім жықса да Еуропа, Азия жері қайта пішіліп, қошқар мүйіз салынар. Осындай зор саясат ісінен хабарсыз жату біздің оқушыларға жол ма?

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 71, 1914 жыл.
Самар қаласы*

ЖАН ЖОРЕС

19 июлде кеш Парижде кафеханада дос-жолдастарымен тамаққа отырғанда, терезеден атып Жан Жоресті өлтірді.

Уақыт өтсе де, оқушылар сөкпес, осы Жорес туралы бір-екі ауыз сөз жазсақ. Жорестей ерді жоқтап қалу біздің «Қазаққа» міндет.

Өткен жылы «Қазақта» Бебель туралы жазылған еді. Германияда Бебель кім болса, Францияда Жорес сол еді. Жорестен шешен адам баласы жер үстінде жоқ еді. Жасында оқуды көп оқығі, оқудың ең қиыны философия профессоры болған еді. Өзі бай, өзі білгіш кісіден кемде-кем-ақ қызметкер партиясына ауды-ай. Жорес осы жалғыз жарымның өзі еді. Франция Жорес сөзіне сүттей үюшы еді. Жорес не дейді деп бөтен жұрт та Жорес сөзіне құлағын тігетін еді. Осынша зор аруақ Жореске адам баласына жырақ бітетін жақсы мінез арқылы пайда болған.

XIX ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Франция Государственная Дума, мұны «палата депутатов» дейді, шлендері «Панама» атты зор ақшалы қауымға сатылғаны белгілі болды. Франция палата депутатын осы алым алатын нас аурудан тазартқан Жан Жорес болатын.

Тағы XIX ғасыр аяғында Франция әскер адамдары өтірік жала жауып бір еврей Дрейфус атты жігітті ғұмырынша «каторжная работаға» айдатты. Осыған тағы Жорес кірісіп Дрейфусты босатып алды.

Өткен июнде Франция Социалист партиясы сиез қылып жиылған еді. «Қызметкерге һәм бұқара жұртқа соғыстан пайда жоқ. Адам баласының қаны төгілмесін, Францияны ешкіммен

соғыстырмаймыз, соғыс бола қалса, екі соғысқан жұрт социалисті бір мезгілде қылып отырған істі тоқтатып («забастовка жасап»), соғысқа қарсы болсын» деді. Осы бата Жорес бастаған соң болған еді.

Қырық жылдан асады, Германия соғысып жығып Франциядан Эльзас-Лотарингия атты екі облысын тартып алған. Сонан бері Францияда кек алам алам деген бір сыпыра кісі бар. Бұлардың тілегі қашан да болса, Германиямен бір соғыспақ.

Есіл ер Жорес осы кекшілдік оғына ұшты-ау деймін.

Жорестің өлімін Франция үкіметі Министрлер Кеңесі құрып отырған мәжілісте естіген. Министрлер жиылысы сол сағатында Париж халқына мынадай сөз таратты:

«Әлеумет! Жанға батарлық ауыр қазаға ұшырадық. Парламент көркі атақты шешеніміз жау-дұшманның оғына ұшты. Ғұмырынша кірсіз таза пікірімен жұртты ақ жолға бастаған, мемлекет басынан кешіп тұрған қазіргі қиын күндерде өзінің әділдік-туралығымен татулық-тыныштық жағын қуаттып, үкіметке сөзін құрметтетіп көмегі тиген марқұм республиканец һәм социалист қыранының алдында бәріміз бас иіп халықтан өтінеміз: осындай ауыр минуттарда қызметкерлер һәм бұқара халық мемлекет намысына нәуып басталған тынышсыздықты тағы да зор етпей, жұрттың береке-бірлігін ойлауды.

Жоресті өлтіруші ұсталды, жазасын тартады. Законға нанып бой сұныңыздар. Бас министр...»

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 74, 1914 жыл.
Самар қаласы*

ИСМАЙЫЛ БЕК ҒАСПРИНСКИ

(Офатынан соң)

Исмайыл мырза Ғаспринскидің опаты бүтін Ресей мұсылмандарына жаман әсер етті. Бөтен жұрттың көктегі айы мен күні жоғалғаннан кем болған жоқ. Естіген жанның бәрі қайғырды. Оның рухына һәр жерде дұғалар оқылды. Дүнианың төрт бұрышынан Бақшасарайға көңіл айту телеграмдары жауды. Мұсылмандар қаламының ұшын көз жасына малып, газета басқармаларына хат жазып, телеграм беріп «қайырлы болсын!» айтысты.

Ресейде шығатын түрікше газеталардың бәрі де бірнеше күн Ғаспринскиге толы болды. Оның кім екендігі, түрік жұртына қандай іс істеп кеткендігі жазылды. Оның негізгі пікірі, еткен қызметі, қалдырған үлгісі туралы ұзын-ұзын мақалалар басылды һәм қысқаша тәржіме халі жазылды.

«Һәр кім өзі шыққан төбесі биік болғанын тілейді» дегендей, мәдени жұрттар өздерінің бас адамын көркейтіп, басқа халықтарға таныту үшін һәм өздері мәңгіге шейін ұмытпас үшін дәрежесін көтереді.

Ғаспрински өзінің заманында жалғыз Ресей мұсылмандарының ғана емес, бүтін мұсылман дүниасының ұлық адамы еді. Сөйтсе де опат күніне шейін оның түгел тәржіме халі, түрік руына еткен қызметтері жазылған кітап жоқ еді. Бұл кемшілік, әрине, мұсылмандардың ғафилдігінен, мәдениетсіздігінен еді.

«Алтынның қолда барда қадірі жоқ» деген. Енді жұрт қадірін білер, толық тәржіме халі кітап болып шығар деп үміт етеміз.

Қысқаша тәржіме халі

I

Исмайыл мырза Мұстафа оғлы Қырымда 1851 жылы «Ғаспра» деген ауылда туған. «Ғаспрински» деген фамилия сонан қалған. Ата-анасы бұрынғы Қырым хандары нәсілінен келген ханзада балалары болған.

Исмайыл мырза алғашқы оқуын ауыл мектебінде оқып, онан кейін Мәскеу гимназиясына барып түскен.

Надан жұрт «баламыз орысша оқыса, орыс дәмін татса, ойбай, орыс болды, енді айрылды, елден, жұрттан безеді» деп түсінеді. «Орысша оқыған «овтар» шаш өсіреді, мұрт баспайды» деп надан қажылар орысша оқығандарды кемсіткісі келеді.

Мінеки, түрік ұлтының шын баласы ғана түгел, мынауы атасы дәрежесінде жеткен Исмайыл мырза кішкентай кезінде Мәскеуде Катков деген орыстың үйінде пәтер[де] тұрған, неше жыл олармен дәмдес болып жүрген. Исмайыл мырза ұлтына басшы болу пікірін сол үйде тұрып тапқан.

Иван Катков «М. ведомости» [«Московские ведомости». С.А.] атты газетаның аса ұлтшыл жазушыларынан болып, алғы түріктерге тиіп, түрікті қорлап жазады екен. «Атаңа кім тисе, дұшпаның сол» дегендей, әркім өзі ұлтын сүйе, өз ұлтына қызмет ету керек екендігін Исмайыл мырза сол Катковтың үйінде жүргенде ұққан.

1870 жылдарда Түркия қолындағы Крит аралындағы гректер Түркия үкіметіне қарсы соғыс шығарғанда, Исмайыл мырза Түркия әскеріне қосылып дұшпанына қарсы тұруға гимназияны тастап сонда кеткен. Ол кезде жасы 19-да екен.

Терең ойлы, кең пікірлі Исмайыл мырза түбінде жұртқа басшы болғандай, үлгі бергендей кісі болу үшін, гимназияда алған біліміне қанағаттанбай, ой-пікірін толықтыру, мағлұматын молықтыру үшін Еуропаға сапар шеккен.

Бірнеше жыл Францияның астанасы Париж шаһарында жатып оқыған. Онан шығып Африкада Әл-Жазирада [Алжирде], Тунисте, Мысырда, Иранда һәм Түркияда кезіп жүрген. һәр

жерде мұсылмандардың нашарлығын, надандық себепті кемдікте қалғанын, бүтін мұсылман дүниасы тарихтан махрұм жатқанын өз көзімен көрген. 1874 жылы Қырымға қайтып, Бақша сарай шаһарында мұғалім-ушител болып балалар оқыта бастаған.

II

Исмайыл мырза Ресейге қайтқан соң, мұсылмандардың өзге жұрттан кейін, мәдениеттен төмен қалғанын көріп, сол ізбен барғанда тез заманында әлек болып, дүниа жүзінен жоғалатынын біліп, мұның себебін іздеген. Оның пікірінен хабарсыздық һәм табиғат канондарымен пайданала білмеуі болып шыққан. Мұсылмандарды қорқынышты халакеттен, дүниа жүзінен жоғалудан құтқару үшін, оларды оқыту, халық арасына Еуропа ғылымын, пікірін, назарын кіргізу тиіс екендігіне Исмайыл мырза иман келтірген. Халықты қалайша тарихи һәм мәдениет жолына салуға керек деген сұрауға Исмайыл мырзаның тапқан шарасы мынау үш нәрсе болған:

1) Балаларды бастауыш мектепте оқыту, мектептерді заманға муафақ тәртібіне салу, сол тәртіпті Ресейде жалпы мұсылман мектептеріне жүргізу;

2) Ресейдегі түрік қауымдарының ортасында бәріне ортақ түсінікті әдеби тіл тудыру, Еуропа өнер-білімін медреселерде сол ортақ тілмен оқыту;

3) Пақырлық себебінен оқусыз, білімсіз, өнерсіз қалуы мүмкін болған нашарларға қарасып, оларды да оқудан, өнер-білімнен мақрұм етпес үшін «Жамиғат хабариелар», «Жәрдем жамиатларын» аштыру.

Исмайыл мырза бірнеше қызметі бала оқыпумен басталған. Бірнеше жыл оқытқаннан кейін, өзіне оңаша мектеп ашып, Еуропада қабыл етілген тәртіппен сабақ оқыта бастаған. Алғашқы кезде халқы шошынып: «мына мырза баламызды орыс қылайын деп жүр-ау» деп, балаларын бермеген. Бірақ оған қарап Исмайыл мырза бастаған ісінен шегінбеген: 4-5 пақыр адамның бала-сын жалдап алғандай алып, 3-4 ай оқытқан соң, шаһар-

дың бас адамдарын шақырып емтихан жасаған. Емтиханда жап-жас балалар тәп-тәуір қағаз танып-жазып, иман-ыждиһад мәселелерін біліп қалғанын көріп, жұрт істің хақиқатына түсініп Исмайыл мырзаның тәртібін ұнатқан. Сонан кейін һәр кім баласын жаңа тәртіппен оқытуға бере бастаған.

Ал енді Исмайыл мырза өзінің ойындағы мақсатын қалың мұсылманға қалай түсіндірмек, көңіліндегі мүддесін қалай естіртпек? Оларды қалай жөнге көндірмек? Алғашқы кезде мұсылмандарды жөнге өңдеп кітаптар шығармақ болған. 1881 жылы 8 майда «Тұңғыш» атты кітабы басылып шыққан. Исмайыл мырзаның түрік тілінде басылып шыққан алғашқы кітабы осы «Тұңғыш» болған. «Тұңғыштан» соң тағы бірнеше кітап шығарғаннан кейін «Тәржімән» газетасын шығаруға рұқсат алған. 1883 жылы 10 әпрелде «Тәржімәннің» бірінші нөмірі шыққан.

III

Жапон соғысынан соң Ресей үкіметі, біз Еуропа боламыз деп, Еуропа рәсімінше жұртқа бірқатар теңдік, есіне еркіндік берді. Сол ретпен, олқы да болса, жаңа закон шығарды. Жаңа закон бойынша, Ресейде кітап бастыруға, газета, журнал шығаруға жол ашылды.

Осы күнде газета я журнал шығарамын деген адамға хүкімет тарапынан онша қиыншылық жоқ. Бірақ мұнан 33 жыл бұрын мұндай емес еді.

Ол күнде сайрағыш бұлбұлдар қамауда, қырағы сұңқарлар торда, жүйрік тұлпарлар матауда еді. Ол күнде һәр кімнің қолы байлаулы, аузына құлып салулы еді. Ол күнде аяғын бір қарыс дұрыс басқан адам жазықты, бір ауыз дұрыс сөз айтқан адам жазалы еді. Ол күнде кітап жазған адам, кітабын баспас бұрын, Петерборға цензурға жіберіп қарату міндет еді.

Әзиз ерлердің қаламынан аққан есіл сөздер цензурда айлар, жылдар жатып, қайта қайтып, қайтпаса сол бойымен жоғалып кете беруші еді. Ол күнде хүкімет адамдары Ресейдегі

мұсылмандарды шапшаң орыс қылудың қамын ойлап жүруші еді. «Московские ведомости» секілді қара жүз газеталар мұсылмандарды орыс қылудың пландарын жазып тұрушы еді.

Әне сондай кезде Исмайыл мырза қайрат қылып, жолып, ебін тауып «Тәржімән» газетасын шығарған. «Тәржімәнға» рұқсат шыққанға шейін екі гүбернатор, үш министр төңірегінде Исмайыл мырза үш жыл әуре болып жүрген, 4-5 рет Петерборға барған.

Исмайыл мырза бай баласы емес, өзінде де байлық жоқ, жарлы бір мұғалім еді, сол қалпымен газетаға рұқсат алу үстіне, оған баспахана ашу, харіп сатып алу да оңай болмаған шығар!?

Ол кезде бұл күндегідей тұс-тұсынан сөз, хабар жазып тұратын тілшілер, жазушылар жоқ, Исмайыл мырза «Тәржімәнды» өзі жазған, баспаханада харіпті өзі тізген, мәшинәда өзі басқан, газетаны өзі бүктеген, шаһардағы алушыларға өзі үлестірген. Сөйтіп бейнеттеніп жүріп «Тәржімәнның» бір жағын орысша, бір жағын түрікше толтырып, жеті сайын шығарып, таратып тұрған.

«Тәржімән» газетасы шыға салысымен жұрт «Барақ Алла» деп көмегін беріп, газетаны алып Исмайыл мырзаны мәз қылды дейсіз бе? Жоқ... Исмайыл мырза «Тәржімәнды» шығарып, онда тәртіпті оқуды жұртқа көрсете бастаған соң, алдымен молдалар қарсы түсіп, өзі алмағанымен қоймай, «газета оқуы харам», «тәртіппен оқу харам» деп жұртты азғырған. Онымен қоймай неше түрлі шанышпа тілмен мырзаны сөккен.

Жігерлі Исмайыл мырза оның бәріне де шыдаған, күліп қараған. Исмайыл мырза өзінің керуен жұлдызы екенін білген, жуырда таң атып, күн шығуына көзі жеткен. Сондықтан өзіне қарсы тұрушыларға үндемей жүре берген.

Қай жерде «Тәржімәнды» сүймеген, ұнатпаған адам болса, оған жібере берген. «Тәржімән» 10 жыл шыққан – сонда да алушысы бір мың-ақ болған екен. Әрине, табысы шығынына жетпеген. Отбасында күл сабап отырып жұрт: газета шығарған кісі ақша жию үшін шығарады-ау дейді. Кітап бастырудың, журнал-газета шығарудың талай бейнеті барын қайдан білсін!

Исмайыл мырза қайрат етіп отыр. Үш жыл «Тәржімән» ба-
сынан жылжымай жұртқа көсемдік етті. Мұсылмандарды оқуға,
жазуға үйретті. Мектеп ашып берді. Мақалалар шығарды, һәр
түрлі жамиғат хайриелер аштырды һәм әдебиет туғызды, мәң-
гі бітпес пікір, идея берді. Россия мұсылмандарын тірі бір ұлт
халіне қойды, кейінгісін ойлағандай, ілгерісін болжағандай ой
берді.

Сондықтан Исмайыл мырза түрік ұлтының зор тәрбиешісі,
ұлық ұстазы, ардақты атасы болып дүниадан қайтты.

*Түрік баласы.
«Қазақ» газеті, № 80, 81, 82, 1914 жыл.
Самар қаласы*

БАРЛЫБЕКТІ ҰМЫТПАСКА

Бауырым Міржақып! Бүгін Барлыбек опат деген хатыңды алдым.

1890 жылы мен Петроград барғанымда Барлыбек Петроград университетін бітірген еді. Барлыбек сол жылы жолдасы Ғабидолла Теміровпен (осы күні Тобол окружной судында член) Петроградта тұрып қалды. Онда мен оқу қуалап анда-санда болмаса, жақындасқан жоқ едім. Жігіт сыны одақтасып іс қылғанда белгілі болады. Ол кезде оқып жүрген қазақ баласына жұртына қызмет қылу парыз болып көрінбеген шақ.

*Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы,
Жаңа өспірім, көк өрім
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанады ата-анасы.*

(Абай)

Осы күнгідей бірігіп істейтін іс – өнер болмаған соң, онда мен Барлыбекпен сырлас бола алмадым.

Барлыбек жеріне қайтып, Жетісу обласной мекемесінде қызмет қылды.

Кешегі бұлт айығып, күн шыққан заманда ұялшақ, қыз мінезді Барлыбек жұртым деп іске кірісіп орнынан шықты:

*Алдың жалын, артың мұз,
Барар едің қай жаққа.*

1910-1911 жылдары Жетісу қазағының жеріне қам қыламын деп Барлыбек Петроградта бірнеше ай жатты. Мінезі:

*Ақырын жүріп анық бас,
Еңбегің кетпес далаға, –*

еді.

Бұл жолы көп сөйлесіп Барлыбек мінезімен жақсы ашына болып едім. Ақ көңіл қыз мінезді көріп едім.

Жетісу жері екі түрлі: Бірі Алаутаудың малға күйлі белдеуінде, бірі егінге жай өзеннің өлкесінде. Мұның екеуіне екі түрлі әдіс мақсұт екен дескен едік. Мал баққан жұрт мал бағып тұра берсін, егінші жалайыр мұжықша жер алсын, түптен келе жатқан егінші гөй, егін салып таласса, мұжыққа өз еншісін бермес дедік.

1911 жылы жазғытұры Петроградта тағы да үстіп іс қылмақ болып, құшақтасып сүйісіп айырылып едік, үш жылда мұндай болмақ ойда жоқ еді.

*Өлімнің ұйқысы емес, іздегенім,
Ұйқы тыныштық, ұмыту бер дегенім,
Көкіректе гұмырдың күші тұрып,
Іздеймін демалысты үзбегенмін.*

(Абай)

*Су сылдырлап, жел кеулеп, күн шуақтап,
Жылылықты, достықты тұрсын мақтап,
Өнген-өскен жақсы деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса, ол шайқақтап.
Қош, қарағым. Бөке, қабірің осындай болсын!*

Ғали хан.

«Қазақ» газеті, № 90, 1914 жыл.

Самар қаласы

ОН ТӨРТ ТОҒЫЗ БОЛА МА?

*Он төрт тоғыз бола ма?
Бұл өтірік пе, жала ма?
Жабыла қол қойғанмен,
Ақ іс қара бола ма?*

1909 жылы Сералы, Елжан екеуі мұсылман депутаттары арқылы Гос. Думаға қазақ жері туралы закон жобасын кіргізген екен. Осы жоба законға айналса, жұртқа белгілі: 9 июн 1909 жылғы «Министр Советі насихаты» тоқталып, мұжық алып жатқан қазақ жері біздің жұрт пайдасына қалмақ екен. Мен болмасам, Сералы мен Елжан закон шығарып алып, қазақ жерін қорғамақ екен.

Бұларың жөн-ау, бірақ Сералы мен Елжан закон жобасы Гос. Думаға 1909 жылы 14 июнде кірген еді.

Он төрт төғыз бола ма?

Бұл өтірік пе, жала ма?

Соңғы 5 жылда біздің қазақ жерінен 8 миллион десетине жер алынды. Осы 8 миллион десетине жер, мен болмасам, Сералы мен Елжан тапқан олжа болып, қазақ пайдасына қалмақ екен.

Туысыңнан айналайын, тусаң осы екеуіндеі болып ту!

«Осы Жамантай ханды жаратқан құдайдың көзі шаңырақтай шығар-ау!» – деп, Жамантай төренің ісіне риза болған бір надан шал айтқандай, Сералы мен Елжанды жаратқан құдыреттен айналса болмас па!

9 облыс, бір гүберне қазағы мекендеген жер 240 миллион десетине. 1914 жылға дейін қазақтан мұжыққа алынған жер 12

миллион десетине. Бұл әрбір жүзден 5 десетине ғана болады. Әлі де болса, құдайға шүкір, қазақ қолында ер қызметіне тұратын жер бар. Жаза менен болса, мен жаңылдым, жаздым, Сералы, Елжан екеуің өнерлеріңді бүгіп жатпай, бастаңдар, етектеріңнен ұстайын. Жүзден 95 аз олжа бомас!

1909 жылы саясат жолы закон шығарып алуға оңай болса, 1914 жылы онан қиындаған жоқ. Бұл күнде саясат жолы ондағыдан тар да, кең де емес.

Өткен жылғы «Қазаққа» басылған А.Б., Қыр баласы мақалаларын оқушылар Гос. Думадағы партиялар пікірін, закон жобасы законге не шартпен айналатынын, Үшінші Гос. Дума қандай заңды «қош келдің» деп, күтіп алатынын біледі. Бұл туралы тереңге кетуге уақыт ыңғайсыз, сөз қысқартайық. Үшінші Гос. Дума өзі 3 июн сейсембі сәтсіз күні туған жоқ па?! Біз сонда депутаттан айрылған жоқ па едік!? 120-статьяның қосымшасын Түркістанға шығарған Үшінші Гос. Дума емес пе еді?! Үшінші Гос. Дума арқылы қазаққа пайдалы закон шығарып алам деген соқырлық, саясат жолынан адасқандық деп жазуға қалам, шіркін, мүжіліп тұрған жоқ па?

*Сен, қозы, текке қарап жүре алмайсың,
Соқтықпа маған десем, тіл алмайсың.
Мойныңды қазір жұлып алайын ба –
Суымды неге былғап лайлайсың!*

Бола ма деп саясат жолына еркін кіре алмай, қор болып тұрғанымыз жоқ па? Бұлт айығып, күн шығар, сонда тірі болсам, Сералы, Елжан екеуіңнің закон жобасы законге айналмаған себебі менен бе, жоқ сол уақыттағы саясат ауасынан ба – көрсетермін.

1909 жылы Үшінші Гос. Думаға қазаққа пайдалы закон жобасын кіргізіп, мұнан қылған үміт «осынікі қалайша үзіліп түспес екен» деп, қошқарды күзеткен тұлкі үміті емес пе еді!

Адам баласы істеп жүрген ұсталықтың ең оңайы етік тіккен, міні бұ да кім болса соның, кез келгеннің қолынан келмейді, бұ да етікшіні күтеді. Саясат ісі адам баласы істеп жүрген ұсталықтың ең қиыны, етікке қылатын амал тарамыспен бітеді, саясат

жолында тарамыс орнында адам баласы. Тарамыс та шеберді күтеді.

Барып келсе Ертістің суын татып, Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып, Елді алып, Еділді алып есіреді, болып біз қаңғып жүрміз.

1909 жылы Петерборда Сералы мен Елжан маған келіп жолыққан еді, біз мынадай закон жобасын Гос.Думаға кіргіземіз, сен де бізге қосыл деген еді. Мен бұларға қазақ жері туралы өз пікірімді баян қылған едім.

Осы закон жобасы туралы 1919 жылғы мұсылман депутаттарының секретары Әли Мардан бек Топшыбашев квартирінде Сералы, Елжанмен екінші қайта айтысқан едім. Бұл закон жобасы уақытсыз, саясат жолында болмайтын іс деген едім. Сералы мен Елжан кұр үміттен басқа ешбір дәлел айтып, мені жыққан жоқ сияқты көрініп еді.

Мен Самарға кеттім. Сералы мен Елжан елде ишан шұбалып жиған Бақытжанды күтіп Петерборда қалды. Бақытжан бұл закон жобасына қол қоймағаны қалай? Осы жолы Бақытжан 15-тің етегіне намаз оқып келген жоқ па еді! Жолдасы Сералы, Елжан «9 июнді» жоқ қыламын деп әдіс қылғанда, Бақытжан бұған намаз оқып еді. Енді жаланың бәрін менің мойныма аудармақ. Бақытжан аға-ау, балаларың ер жетпей ме? Бұл мінезіңді көре тұра, бұл балаларың қайда жасырынып күн көреді? Ұят қайда?!

Бір жылдан кейін, 1910 жылы жазғытұры депутат Құтлұ-Мұхаммед Тефкелев мені шақырып, бізде қазақ закон жобасы бар, бұл туралы Сіз не айтасыз деген соң, мен мұсылман депутаттары алдында қазақ жері туралы доклад қылдым. Бір жылдың ішінде бұл турада менің саясат жолындағы пікірім бұзылатын не болды? Мен мұсылман депутаттарына былтырғы Әли Мардан бек алдында айтқанды айттым. Мәжілісте Қабыш, Сағадат болған. Саясат мынау, осы закон жобасын законге айналдыратын не үміттерің бар деп мұсылман депутаттарынан сұрап едім, Кавказ депутаты Хидров бұл саясат жолындағы бір әдіс-тағы дегенді айтты.

Гос. Дума қарайтын закон жобасы екі жерден шықпақ: бір закон жобасын үкімет жазып кіргізеді; бір закон жобасын депутаттар жазып кіргізеді. Депутаттар жазған закон шарты – 30

депутат қол қойғаны. Бірнеше депутат жиылып закон жобасын кіргіземін десе, қолды 30-ға толтыру қиын емес. Есікте отырып, төрдегі тілмашқа таңбаңды сала сал деген қазақша, депутаттар жолдастық құқы үшін закон жобасына қолды қоя салады. Мына мұсылман депутаттары кіргізген закон жобасына 60 депутат қол қойған. Мұның ішінде Милкжов, Гучков бар. Дума комиссиясында, жиылысында закон жобасын қорғау міндеті – алдымен қол қойған депутаттың міндеті. Сералы, Ел-жан закон жобасына алдымен қол қойған Құтлұ-Мұхаммед Тефкелев. Гос. Думада һәм мұның комиссиясында закон жобасын қорғау оңай жұмыс емес. Қ. Тефкелев қазақ жерін, қазақ ғұмырын ізденіп, оқып, тоқып білген жүйрік емес. Закон жобасын Гос. Думаға кіргізгенде, қазақ жабысқан соң, «біз қол беріп, бұларды тартпасақ, кім тартадынны» ойлаған. Закон жобасын тілеген қазақ өзі дәлел тауып берер деп Сералы мен Елжанға сенген. Бұлар жүкті мұсылман депутаттарына аударып тастап, «Елді алып, Еділді алып, есіріп», үйге қайтып, үш жыл тыңқиып жатып, «он төртті тоғыз қылып отыр». Комиссияда осы қазақ жобасы қаралатын кезек үш жылда неше рет келгенде, Құтлұ-Мұхаммед Тефкелев бармай, амалсыз бағып қалатын. Үшінші Гос. Дума тарқағанда, Дума қарайтын закон рәсімімен біздің закон жобасы шіріген. Мұндай закон жобасы көп болады. Еврей депутаты Неселевич 166 депутатқа қол қойдырып, Үшінші Думаға закон жобасын кіргізді, еврей жұртын қамаудан (орысша – черта оседлости) шығарамын деп. Бұда Гос. Дума тарқағанда шіриді. Бұл законды саясат жолындағы әдіс қана деп Гос. Думаға кіргізген. Мұны бір еврей закон болады деп ойлаған емес. Олар біздей қап-қараңғы соқыр емес. Сералы, Елжан закон жобасы мен себеп болып законге айналмаған екен. Гос. Думаның закон шығаратын кілті менде екен. Үш жылдың ішінде, шырақтарым-ау, өздерің қайда едіңдер!? Жеті тиындық хатпен неге сұрамадыңдар: біздің закон жобасы қайда жатыр деп? Сералы Петерборда тұрады, телефонмен Құл-Мұхаммед Тефкелевтен біздің закон жобамыз қайда деп сұраса, қиын ба?!

1911 жылы қысқы күні Бақытжан Петерборда Фонтанка мен Морская орамдағы үйге хақы кесе бармады ма еді? Петербор мешітіне негіз салғалы барған мұсылман депутаттарын сонда

көрмеп пе еді? Осыны білуге мұсылман сиезіне бару керек пе? Өсітіп те дені сау кісі қылжырай ма екен!?

Адасқанда менің етегімнен ұстамадың деп мені кінәлайсыңдар! Мен қазаққа қызмет қылғанда, соқырға еремін деп уәде беріп пе едім!? Кісі өз басына істеген іске шеберлік шарт, жұрт үшін істеген іске ақ көңіл, кір жұқпайтын мінез шарт.

1908 жылы мен абақтыдан шығып, үйге қайтқаныма, маған марқұм Ерахмет Алдабек баласы бір қағаз көрсетті. Бақытжан Қаратаев, Сералы Лапин «Алаш» атты қауым жасап, қазақты біріктірмек болыпты, мұның ішінде сен де бар деп жазып отыр, бұл рас па деді. Мен мұны білмеймін. Мен мұнда жоқпын дедім. «Алаш» деген баспа жүз сомның қағазы Ерахмет қолында көрінді.

1910 жылы «жалғыз сен жұрт үшін қызмет қылдың» деп маған хат жазады.

1913 жылы «бір көргенде, сөзіңе риза болып, үміт етіп едім» деп Жиһанша маған хат жазады.

Мұсылман сиезінде Бақытжан мені мұқатамын деп, ыстықта жүк артып қуған сиырдай былғанды. Бұл Әлиханға аз болды деп, енді он төртті тоғыз қылмақ болдыңдар.

«Борыш көркі – төлеу» деген орыс мақалы бар.

Қоянды базарында бір топ кісі саулап келе жатыр едік. Танжап атты бұтқа салып жіберіп, ұн сатқан хохол арбасын шыр айналды. Мұның қалай дегенде: «мынаның қарамай шалбарынан үркіп жүрмін» деді. Мен сендердің қарамай шалбар сияқты мінездеріңнен үркіп жүргем жоқ па!

Қашқаныма шимайлы ғұмыр жолы қоймай, түзде сендерге жолым кез болып, «қаймал» інген қуғандай болғаным жоқ па!

Ғали хан

Ж.А. Бақытжан, Сералы «Алаш» деп бұлдыратып жүргенде, мен абақтыда жатып қазақ жері туралы жазған мақалаларым «Сибирская вопросы» деген орыс журналының мына нөмірлерінде: 16-17, 18, 21-22, 27-28, 33-34, 35-36, 37-38, 45-46, 47-48, 1908-інші жылғы, «V» деп қол қойған. Орысша білетінің оқып қара.

Ж.А. «Айқап» басқармасына: «Айқаптың» 14-нөміріне Сералы, Бақытжан һәм жолдастарының хаты басылды. «Астары мен үсті бірдей болсын» деген франсуз жұртының жақсы мақалы бар. Мынау мақаланы «Айқап» көшіріп басар деген үмітім бар.

Жұртқа белгілі «9 июн 1909 жылғы Совет Министрдің насихаты 9 июнде шықты; Сералы, Елжан екеуінің закон жобасы Гос. Думаға 14 июнде кірді.

*Ғали хан.
«Қазақ» газеті, № 91, 1914 жыл.
Самар қаласы*

2 ФЕВРАЛЬ

2 февральда «Қазақ» екіден үшке шықты. Жаңа газета жас бала сияқты. Бала бастапқы кезінде анау-мынауды елегіш келеді. Бір-екі жылды артқа салып алған соң, буыны бекіп, бұғанасы қата бастайды. Ата-анасы мінезін біліп, сынын танып, сырын түйе бастайды. Газета туралы да нақ солай.

Анау-мынауды елегіш нәзік күйін өткізіп, газетіміз үшке карады. Айырықша бір апатқа ұшырамаса, аз-мәз нәрсені елемей өтер деген үміт зор.

Газета бетін шұбарлаған құр қағаз емес, жұртына қызмет етуші ұлтының ұлы екендігін саңылаусыздар болмаса, саналы қазақ таныды. Ол танығандығын осы өткен жыл көрсетті. «Тәңірі асыраған тоқтыны бәрі жемес» деген. Тәңірден соңғы күшті халық қой. Халық қолындағы іс анау-мынаудың қастығымен өшпейтінін көзбен көріп, қолмен ұстағандай болдық. Жұрт жұмысының тегермеші ілгері айналса, оны шыбық салып тоқтатамын дегендер құр арам тер болуы қашаннан-ақ бар нәрсе.

Арам тер бөлгандар бола берсін. Ахмет болмаса, Міржақып шығарар. Ол болмаса, онан басқа шығарар. Бірақ қазақ газетасыз тұрғысы келмейтінін білдік. Соған көзі жетіп, «күштіге сыйынсаң құдайға сыйын» деген әуелі құдайға сеніп, екінші, құдайдан соңғы күшті халыққа сүйеніп, «Қазақ» алдағы жасы на аяқ басты. Қайырлы болсын!

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 93, 1915 жыл.
Самар қаласы*

АШЫҚ ХАТ

Міне, «Қазақ» жеті сайын екі рет шықты. Газеті тілегі орнына баруына екі түрлі шарт керек. Мұның бірі қазына, бірі мақала жазатын қалам.

Газетаны оқушы көп болса, қазына болғаны. Бұл әліппе сияқты, балаға таныс сөз, мұны қысқартайық. Мұның тетігі газетаның өз мойнында: мақаласы көр-жер болса, бұл газетаны жұрт оқымайды. Маңызды, ғұмыр тілегіне тұратын, кестелі сөзді газета баспаса, бұл газетаны ақша шығарып алмаңдар, жоқты оқып арамтер болмаңдар, бұл түрлі газета болса, адам мұны алмаса, өз обалы өзінде.

Еуропа газеталарының тарихына көз салсақ, көрінеді: жұрт надан, газета оқушы жоқ болса, бұған Шекспир, Толстой да түк амал қыла алмайды. Бірақ газета шығарудың шарты – оқушының барлығы. Осы күні біздің қазақта оқушы бар десек, газетаның бай-кедейлігі, қазынасы бар-жоғы өз мойнына ауады.

Біз газетаға кіріскенде осыны мойынға ала кірістік. Жалынғанда, қазақ аяп алған газета ғұмыры – жазғытұрым алашамен жауып қорғаған қар ғұмыры. Бұл қар өзінен өзі астынан еріп құрымай қоя ма?!

Газетаның бір түрлі қазына жолы осымен тұра тұрсын, енді қаламға келейік.

Қазына газетаның сырты, жаюы; қалам мақала – жаны. Адам шеберлігі араласып іс қылмаса, таудай алтын бір өлі қазына. Миллион иесі надан, қаламға шорқақ болса, мұның өзі миллионына газета жүрмейді.

Газетаны күйелеп, жаратып бәйгеге қосуға өз алдына шебер, білгіш, жүйрік керек. Бұл ғұмыр тойына шақырылған көп, өз

өнеріне тиісті орын алған жоқ. Газетаға басшы болу кім болса, соның қолынан келмейді.

Газета ісі үй ағаш болса, басқармасы мұның тез болады. Басқармаға басылам деп тілетіп келген мақала тез басына әкеліп тастаған ағаш. Ағаш бұтақсыз сомдай, бесбелдем болса, тезші рахаттанып басады; бұтақты қисық ағашты тезге салса, шытырлап, жарылып ұзынынан сынатын, тезші сол енінен асырып лақтыратын. Орынсыз, кестесіз жазылған мақала басқармада тезде сынған ағаштай, жырттылып кәрзенкеден орын алады.

Тезші ісі жақсы болсын десек, сұлу ағаш әкел, басқарма ісі көркейсін десек көп қылып, басқармаға жақсы жазылған мақала жібер. Біз басқармамыз айтулы жақсы деп мақтанбалық; сөйтсе де сабасына қарай піспегі, мінсіз жалғыз құдай, секпілсіз жалғыз күн.

Басқарма жайын оқушылар сынап, үйші қанша шебер болса да, үй ағаш тез басында болмаса, ісі бар қадар таппас. Басқарма өз әлінше қанша жақсы қызмет қылса да, мақала келуі сараң болса, басқарманың діңкесі құрыр.

Газета жазушыға құмар. Тілші, хабаршы – газета отыны. Мақала жазу кез келгеннің қолынан келмейді, бұған үйренген, көнбіс шеберлік керек. Мұны газета оқушылардың бәрінен тілемейді. Мақаланы қалам өзі тілегенде жазса, сөз кестелі болады. Бұл басқарма һәм басқармаға жапсарлас газета кісілерінің міндеті. «Керуенге ермек едің көшіп бақ» деген; газета шығаратын болған соң, мақаланы жазып бақ.

Басқарма, мақала жазушы осымен жата тұрсын. Газетаға хабаршы, тілші қайдан болмақ?

Газетаны шығаратын Еуропа, газетаны гүлдендірген Еуропа. Еуропада кестелі сөз арасында газета күші ұлық патшалықтың бірі деп сөйленеді. Бұл сипат газетаға қалай біткен?

Еуропада газета ғұмыр айнасы. Ғұмырда не болса, бәрі газетада көрініп тұрады; газетаны оқып жұрт өзін өзі көреді, өзін өзі біледі. Білім артығы орын тапқан әдіс-тәсіл, бұлар ғұмыр жүзінде талас-тартыс сипаты. Газетаға Еуропада ғұмырда болғанды жазады; не болғанды әр адам, әр саясат партиясы газетадан көріп, қарсы жақтың амалына қарай әдіс қылады.

Біз Еуропаның газетасын алып, бұған қазақ ғұмырынан не түк жазбадық, не Қарымбайдай тілге, хабарға сараң болдық. Мұнымыз балықты қайраңға шығарып, енді жүз деу емес пе?

Қырда ел ішінде жүрген хат білетін қазақ біздің газетаға тілші-хабаршы болмаса, кім болады? «Қазақ» газетасы қазақ ғұмырына айна болмаса, қазақ өзін өзі қалайша таниды? Ғұмыр жүзінде газетаны қалайша пайдаланады?

«Қуандым түнде жүріп күн шығар деп, болса да бұлт бүркеу жел қуар деп», деп Нарманбет айтқаны қайда? «Қазаққа» тілші хабаршы болатын азаматтар бармысың, жоқпысың?

Газетаның қашса құтылмайтын бір ісі – саясат жолы. Мұнымыз үкімет пен жұрт арасы. Жұрт үкіметпен қасыныспай, арбаспай ғұмыр сүрмес. Бізде жұрт жоқ па, үкімет жоқ па? Қырда болған саясат ісіне біздің «Қазақ» тіпті сараң. Бізде хабаршы жоқ! Бұ қалай, біздің қырда хат білетін кісі жоқ па?

Тоғыз облыс, бір гүберне қазақ жайлау қылған жерде неше облоной мекеме, неше мировой судья, неше крестьянский, оязный нашалник мекемесі бар, осының әрқайсысында тым болмаса бір қазақ переводшик бар, окружной суд переводшиктері ғұмыр бойы қазақты аралайды.

Газетаға – ғұмыр айнасына, әсіресе, керек сот отшеті. Сотта ғұмыр ісі бояусыз жүреді Толстойдың сот отшетін алып отырып роман жазатыны осы. Қырда қазақ ішінде қанша ушител, мұғалім, болыс тілмәші бар. Тағы адам-мал дәрігері, фелдшер бар. Хат білетін қазақ қанша! Осылар хабаршы-тілші болса, мен мұны жазам ба?

*Сипалап айналама қол сермедім,
Жастардан еріншекті мен көрмедім.*

«Қазаққа» бар білгенін жазып тұрса, еріншек біздің жастар дер ме едім?

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 94, 8 қаңтар, 1915 жыл.
Самар қаласы*

ПАЙҒАМБАРҒА ХАТ

(Ескі Қырым сөзінен тәржіме)

Қара бұқара жалпы жұрт: «дөңгелек қайрақ, кім айналдыра білсе, соған қол», – дейді Қырым татарлары.

Абылғалидің келіншегі Фәтима мейіздің тәтті суын қайна-тып жаңғақ ағашының көлеңкесінде отырды да ішін күйдірген ойға қалды.

Фәтима байға тиіп, той қылғанға анық үш жылға толған жоқ. Бірақ өмірі шыр айналып, бақыт сырт беріп кетті.

Үлдіреп піскен өріктей Фәтима ауылдағы ең бай жігітке байға тиген еді. Алтын-жібектен жапқан арбасын аса атты боз бала қоралап жүрген еді. Үкілеген Қырымның желжетпелі бірінен-бірі озып тойда ойынды салған еді. Бір жұма өлең айтып, ән салып ақындар құмардан шыққан еді.

Фәтиманың аулында жұрттың бәрі көзді, әсіресе бір қара көз... Осы қара көздің Фәтимаға тиген соң, кешікпей ауру пайда болды. Әкімге де қаратты, моллаға да оқытты – түк пайда болмады. Әулие Қаратауға да барды, әулиенің басынан топырақ алып, суға езіп те ішті – түк пайда болмады: бұрынғыдан ауру күшейіп кетті.

Фәтима қуарып, кеуіп сөлді: жалғыз тал шидей болды.

Абылғали сырт берді: қатыным ауру деп ашуланып, жауатын бұлттай, қабағын бір ашпайды, мейізді алып болған соң, тоқал алмақ болды.

– Бұл қалай? Орыста, гректе, қараимда тірі қатын үстіне тоқал алған жоқ, татар тоқал алады. Біреуі қатын үстіне қатын алады,

біреуі алмайды. Бәрі бір адам баласы. Бұл не? – деп Фәтима күнітүні ойға қалды.

Фәтима зарлап-еніреп жылайды: мейізді алып болып келеді, аз күнде төрдің алдын Қаракөз алады; Абылғали Қаракөзді сүйеді; Қаракөз үйді билейді; ауру Фәтиманы күлкі қылып Қаракөз есік алдына айдап тастайды.

– Жоқ! Бұл болмайды: бүйтіп тірі жүргеннен, өлген артық. Құдыққа құлап өлем, – деді де, түнде Фәтима жүгіріп құдық кетті.

Үңіліп құдыққа қарап еді. Көзіне періште Әзірейіл түсті. Суық қолын көтеріп Фәтиманы жасқап қорқытып, қанатын қағып еді: Фәтиманың ішін нәзік жылы әндей қапты... көкке ұшып шығып түстікке қарай кетті.

Кемпірлер Фәтиманы жоқтап, шабуылдасып қарап жүріп, құдық басында талып жатқан Фәтиманы тауып алады. Фәтиманың қолында аққудың қауырсынынан ақ қауырсын. Өліп бара жатып Фәтима көрген-білгенін айтып кетті.

Қозының бар әйелі жыйылып тон жасап, түнімен дауласты, ұрысты, қарғасты Фәтиманы да аяған шығар... Бірақ, әркім өз басына туатын күнді сығалады білем: әйел тобын әсерлеген аяққа шоқ басқандай қызу, көйлекті жан садақа қылып, тәнге таласқанда болатын қызу көрінді.

Топта бір әфендінің хат білетін қызы тап болды.

– Айтшы: қатын ауырса, қатын қартайса, ері тоқал алсын деген жазулы? – деп қыздан әйел тобы сұрады.

– Керек қылған, жазған. Нені жазуға болмайды, – деп қыз жауап береді.

– Жарайды. Сен хат жаза білесің, жаз!

– Кімге жазам? Патшаға ма? Өзінің мыңнан артық қатыны бар: күлкі қылат та қояды, – деді Зейнеп. Көп тасырқап қалды... Ойланса, адам таппай ма? Бір қатын тапты:

– Фәтимаға қауырсынды кім беріп кетті? Періште ме? Олай болса, жаз пайғамбарға! Бірақ, жақсылап жаз, түсті тастамай, бір дәлел қалдырмай жаз! Біз бәріміз – түгел қол қоямыз: өзі қартайғанда байы жүзі қара жас тоқал алсын деп қай қатын тілер екен, жазшы! Бәріміз қол қоямыз, – деді тапқыш қатын.

– Қалай жібереміз?

– Құс ше? Құспен жібереміз. Құс күнде көкке ұшады: хатты апарып береді.

– Әкеме айталық, – деді Зейнеп.

– Ақымақ! Әкеңе айтсаң, былғайсың: бізге қарсы екінші хат жазады.

Қатындар алдап-сулап, тәтті бермек болып Зейнепті хат жаздыруға көндірді.

Жүре отырып, тізесіне қағазды жайып салып, қолына періште берген қауырсынды алып Мұхамедке хат жазуға кірісті: көп жазды, жақсы жазды, бәрін жазды. Ептей, анда-санда үһлене қойып, тым-тырыс қатын тобы отырды.

Жазып болған соң, қауырсын періштені қуып көкке кетті.

Алтын жіппен хатты бекітіп, балалардан алған ала сауысқанның құйрығына тағып байлап Зейнеп, сауысқанды ұшырып қоя берді.

Құс ұшып кетті. Қатындар: – Не болар екен? – деп күтті. Күлкі болармыз деп, не қылғандарын ерлеріне айтпасқа уәделесті.

Құпияны әйел неғып сақтасын: біреуі әңгімені байына айтып қойды. Байы күлкі қылды, өзгелер білді: – Әйелдің ақымағы-ай, – деп еркектер күліп рахаттанды, сауысқанның құйрығымен мазақ қылды. Қозының шал, молласы сонан бері қатындарды көрсе, қарап түкіретін болды.

Ерлері ұмытатын емес. Қатынына ашуланса: сауысқанның құйрығына байлап хат жаз! – дейтін болды.

Жас ержетті, әкелеріндей бұлар да әйелді күлкі қылды: немере де күлді... бірақ, күліп жүріп білмей қалды: не Қозы да, не Шарақта, не Отыз да екі қатыны бар біреу жоқ.

Ет қымбаттады ма, ер ұялды ма, пайғамбарға хат барып, жауап келді ме? Білмедім.

Қыр баласы.

«Қазақ» газеті, № 97, 1915 жыл. Самар қаласы

Әлихан Бөкейханның осы жинаққа кірген туындылары («Абай Құнанбайұлы» мақаласынан басқасы) Сұлтан Хан Аққұлы құрастырып шығарған «Әлихан Бөкейхан. Шығармаларының 9 томдық толық жинағы – Полное собрание сочинений в 9 томах» (Астана: «Сарыарқа» баспа үйі, 2009, 2010, 2013 жж.) жинағынан алынды.

ЖАҚЫП АҚБАЕВ

(1876-1934)

Жақып Ақбаев – Алаш зиялысы, күрескер, қайраткер, Алаш-орда үкіметінің мүшесі, заңгер. Құқықтану магистрі.

Өмірбаяны

1876 жылы 25 қазанда Семей облысы, Қарқаралы уезі, Берікқара болысы, №3 ауылының Төңіректас деген жерінде дәулетті отбасында туған. 1886 жылы Қарқаралы қаласындағы қазақ интернатында оқып, 1889 жылы Омбы гимназиясына түсіп, онда 7 жыл, онан кейін Томск гимназиясына ауысып онда бір жыл оқып, 1898 жылы бітіріп шығады да, Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түседі. 1903 жылы 1-дәрежелі дипломмен бітіріп шығады. ЖОО-да оқып жүргенде ілім-білімнің әр саласын меңгеруге талаптанады. Адамның есте ұстау қабілеті мен фактілерді екшелеудің әдіс-тәсілдерін жете меңгеру үшін Одесса қаласындағы мнемоника профессоры С. Файнштейннен дәріс тыңдауға және Санкт-Петербургтегі Археология институтына оқуға түсуге университет басшыларына өтініш те жазады. Мемлекеттік сынақ комиссиясында «Қазақтардың некелік құқығы» атты тақырыпты қорғауға бекітіп алады. Кейін осы тақырыпты түрмеде отырғанда ары қарай жалғастырып, кеңейтіп, 1907 жылы Орыс географиялық қоғамының Семей

бөлімшесінің жазбаларында жариялайды. ЖОО бітірісімен Омбы сот палатасына қызметке тұрады. 1905 жылғы тамызда Омбы қаласындағы 2-учаскенің бітімші соты болады.

Патша манифесі

1905 жылғы шілде айында Омбы қаласында патша әкімшілік орындарының мәжілісі өтіп, онда Дала өлкесінің генерал-губернаторы Сухотин бас болып қазақ өкілдерін Дума сайлауына қатыстырмау туралы мәселе қозғайды. Міне, осы шешімге қарсылық ретінде Ә. Бөкейхановтың ұйымдастыруымен Қарқаралы уезінің 42 қазақ өкілетті адамдары атынан патшаға 1905 жылы 22 шілдеде Ақбаевтың құрастыруымен жеделхат жіберіледі. 1905 жылы 17 қазандағы патша манифесінен кейін жер-жерде бостандық, теңдік, сөз еркіндігі жөнінде қызу талас, митингілер өтіп жатты. Іле-шала осындай митингі, шерулер 19 қазанда Омбы қаласында өтіп, оған Ақбаев қызу кірісіп кетеді. «Үкіметке тіл тигізгені» үшін ол қызметінен қуылады. Артынан ол Кереку қаласы, Баянауыл станицасында жиындар өткізіп, патша режимін шенеген сөздер сөйлейді. 1905 жылғы 15-16 қарашада Қарқаралы қаласында өткен үлкен жиында ол тағы да жалынды сөз сөйлейді. Патшаның жергілікті әкімшілігі «мемлекеттік қылмыс істеп, опасыздық жасады» деп 1906 жылғы 11 қаңтарда тұтқындап, Семей түрмесіне жөнелтеді. Міне, осы кезден бастап Ақбаев патша және Кеңес өкіметі кездерінде үнемі қуғын-сүргінді, тепкіні көп көріп, абақты-айдаудан көз ашпады деуге болады. Жетісу облысының Қапал уезіне 2 жылға жер аударылады. Қайда жүрсе де ол патша шенеуніктерінің парақорлығын, халыққа жасаған озбырлығын үнемі әшкерелеп отырады. Қарқаралы уезіндегі шаруалар учаскесінің бастығы Цыловтың және де басқалардың парақорлығын әшкерелейді. Қапалда жүргенде де келімсектерден қиянат көрген қазақтардың мүдделерін қорғап, осында айдауда жүрген К. Төгісовпен бірлесіп, сот процесінде әділ шешім шығаруға ықпал жасайды.

Кеңес үкіметі

Ақбаевтың патша әкімшілігінің жоғары орындарына өзінің жазықсыз жапа шегіп, айдауда жүрген мерзімін қысқартып, не сот үкімін бұзу жөніндегі арыз-шағымдарында (мысалы, сенатор граф Паленге жазылған осы құжатты және Ақбаевқа қатысты басқа да материалдарды алғаш тауып, жариялаған – белгілі ақбаевтанушы-ғалым М. Құл-Мұхаммед) өзінің жеке басының мәселелері көрініс тапқандай болып көрінгенімен, шын мәнісінде, ол құжаттарда патша әкімшілігінің озбырлық, зорлық-зомбылық, зымияндық саясаты, шенеуніктердің парақорлығы, жер мәселесінің ушығуы сияқты мәселелер көтерілген. Ақпан төңкерісінен соң 1917 жылғы 27 сәуір мен 7 мамыр аралығында өткен Семей облыстық қазақ съезін өткізуге белсене араласып, оның облыстық комитетінің мүшелігіне де сайланады, сол жылғы 24 қыркүйекте өткен кеңесіне де қатысады. 1917 жылғы шілде айында болған Жалпы қазақтық съезде Құрылтай жиналысқа депутаттыққа ұсынылып, ал желтоқсандағы съезде Алашорда үкіметінің мүшелігіне өтеді. Азамат соғысы жылдары Колчак және тағы басқа уақытша өкіметтер оны бірнеше рет абақтыға жауып, ату жазасына да кесіп, артынан ол үкімді бұзып, Ақбаевтың басы шыр айналып, Алашорда үкіметінің мүшесі ретінде елдік, алаш ісіне толыққанды бел шеше араласу мүмкіншілігінен айырылады.

Қайтыс болуы

Кеңес өкіметі орнаған соң ол Семей губревкомының заң бөлімінде жұмыс істеп, оның «етене араласуымен губерния бойынша сот-тергеу учаскелері құрылады». Біраз уақыт Семей кеңестік халық сотының мүшесі болады, Қарқаралы уездік халыққа білім беру бөлімінде және Семейде әр түрлі қызметтер атқарады. Ақбаев басқа да Алаш қайраткерлері сияқты сталиндік

зобалаңға түсіп, Воронежге жер аударылып, ол жақтан ауруына байланысты елге қайтарылып, 1934 жылы 4 шілдеде Алматыда қайтыс болады.

Зерттеулері

Ақбаевтың өмірі мен қызметі, саяси серіктері А. Байтұрсынов және Ж. Досмухамедов тағы басқа Алаш ардагерлерімен үндес келеді. Ақбаев қазақтың әдет-ғұрып заңдарын, соның ішінде отбасы-неке құқығын зерттеп, баспасөз бетінде публицистикалық материалдар жариялады. Қазақтың әдет-ғұрып, неке-отбасы мәселелері туралы көптеген еңбектер жазды. Абай аулымен қоңсы қонып, жастайынан ұлы ақынның өлеңдерін жаттап өсті. 1909 жылы Абай жырларының Петербургте кітап болып шығуына қолғабыс жасады. «Қазақстандағы семья-неке қатынастары» (1907), «Қазақтың шығу тегі туралы» (1927) тағы басқа ғылыми зерттеулері Абайдың қарасөздері мен «Бірін сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» шығармаларымен үндеседі. Алашорда қозғалысына белсене қатынасып, Семейде қызметте жүрген кезде Әуезовпен таныс-біліс, пікірлес, аралас-құралас болған.

КАРКАРАЛЫ ПЕТИЦИЯСЫ

Көшірменің көшірмесі

Ұлы мәртебелі Императорға, мемлекет басшысына!

Омбыда әртүрлі мекемелердің шенеуніктері өткізген жиналыста генерал Сухотиннің өзі бастап министр Булыгиннің жобасының рухы негізінде қырғыздардың өкілін Земский собор өткізбеу керектігін қолдады. Келешекті болжай білмейтін шешім қабылдаудың, себебі Дала өлкесіндегі халықтың мінезін, олардың көздеп отырған басты мақсаттарымен таныс еместігінен туып отыр. Оларды Земской собордан шеттеткені өте жантүршігерлік ойға әкеліп соқты.

Қырғыздар, өте көлемді жерді алып отырғандықтан, Қытаймен және Ауғандармен шекаралас отырған халық өздерінің тағдырын және мүддесін бүкіл мемлекеттің мүддесімен байланыстырып отыр. Олар өздерін басқа халықтармен тең құқықтағы халықпыз деп есептейді. Сіздің халықтың сеніміне кірген, халық сайлаған адамдарды қолдау қажеттігі туралы шешіміңізді біледі.

Шындығына келгенде, қандай ерекше себептер бар. Қарапайым әділеттілік және шындыққа қарсы шығу ұят емес пе?! 6 (алты) миллион халқы бар қырғыздарды құқығы жоқ, заңсыздардың қатарына бөліп тастауды қалай түсінесіз? Шындығында – біз мал шаруашылығымен шұғылданамыз. Ал малды аман алып қалу үшін көшпенділікке жол береміз. Бірақ ол қаңғып жүру емес, кейбіреулері солай ойлайды. Жазда 3-4 ай жүреміз. Осыған байланысты ең қымбат, өте бағалы құқықтан айырып,

Земский соборда өкіл болудан айыруға болмайды. Неге мал өсіру мәдениеті қырғыздардың сайлау құқықтарынан айырады. Дәл осы кезде саудамен шұғылданғандардың, жер мәселесімен айналысатындардың, балық аулаушылардың, басқа да өндіріспен шұғылданатындардың құқықтарын айырмайды.

Ресей империясы халықтарының, шындығында, білім, мәдениеті жағынан, әртүрлі дәрежеде. Соған байланысты мемлекеттік міндетті түсінуде көп халықтардың ішінде алдыңғы қатарда, соңғы қатарда да емеспіз. Қырғыз шаруалары қоғамдық және мемлекеттік тапсырмаларды түсінуде орыс шаруаларынан кем деген пікір дәлелденген жоқ. Тіпті басқа да отырықшылықпен шұғылданған халықтардан да артық түсінеді. Мемлекеттің алға қойған талабына бейімделу қабілетінің жоғары екендігіне зерттеушілерде келіседі.

Кім қырғыздарды қорғайды? Біз өзімізді басқалардан кем санамаймыз. Біз өзімізді ұлы істі орындауға дайынбыз деп есептейміз. Бізді мойындағысы келмейді. Өздерінен төмен деп есептейді, бюрократтар бізге көзінің астымен жоғарыдан немқұрайды қарайды.

Осындай қарым-қатынастың кеселінен біз қымбат құнмен есеп айырысамыз. Негізінде, біз кінәлі емеспіз, олар бізді білулері қажет. Айтылған жағдайларға байланысты қоластыңыздағылар сіздің императорлық ұлылығыңызға сәйкес жоғарыда петицияда айтқанымыздай қырғыз халқының өкілдерін Земский соборға шақыруға бұйрық беруіңізді сұраймыз. Біздің әбден шегі жеткен шешілмеген мәселелерімізде дұрыс шешімді қабылдау, оны қалай қанағаттандырып және басқа халықтармен қарым-қатынасымызды дұрыс шешудің жолын табу қажеттігін қарау тек қана қырғыз халқының өкілдерін қатысуымен ғана шешіледі.

*Қол қойғандар: Қарқаралы уезінің 42 сенімді өкілі
Дұрыс: Ерекше тапсырма бойынша аға шенеунік*

Аударманың көшірмесі Ішкі істер министріне (мырзаға)! Семей облысының Қарқаралы, Семей, Павлодар уездерінің қырғыздары атынан. Сіздің жоғары аса дәрежедегі Жарлығыңыздан соң,

төмендегі біздің петициямызды заңды тәртіппен бекітуіңізді сұраймыз.

1) Қырғыз халқының аты мұсылман қырғыз деп аталып әскери міндеттен босатылсын.

2) Қырғыздарды Орынбордың рухани жиналысына бағындырып, 1868 жылға дейінгі ережелерді қолданып, қазан мұсылмандарының тәртібіне сәйкестендіру керек.

3) Қырғыздарға мешіт, медресе салуға рұқсат керек. Құдайға құлшылық етуге еркіндік болсын. Ол жерлерде арабша, парсы және түрік тілінде сабақ беруге, газет және кітаптар шығаруға баспахана салуға рұқсат берілсін.

4) Қырғыз халқын басқаратын адам қырғыз тілін білулері міндетті. Оларды тағайындау немесе орнынан алу мәселесі қырғыз қоғамының өкілінің таңдауымен болуы шарт. Бүгінгі шаруа бастықтарының орнына халықтың арасын бітістірушілерді заңдандыру керек. Бұл қызмет қырғыздардың ішінен жеткілікті білімді қырғызды тағайындау қажет.

5) Барлық қырғыз істері қырғыз диалектісінде жүргізілуі міндетті. Хат жазушы, күзетші, хаттарды таратушылары тегіс тек қырғыз тілін білетін адамдардан тағайындалсын.

6) Болыс басқарушысы, халық соты, ауыл старшындары және сайлауға қатысушылар бүгінгі ережеге сай жүргізілсін. Бұл қызметтегі адамдар өздері сауатты адамдар болуы, олар ол қызметке кірісер алдында өз қызметінде заңсыздыққа жол бермеу үшін ант берулері керек. Олардың бұл қызметтен кетуіне тек халықтың көпшілігі дауыс бергенде ғана рұқсат етілсін.

7) Бөлімшелік ара бітістірушісі қырғыз тілін білсін, сонда аудармашының қажеті болмайды.

8) Тергеу жұмысы жүріп жатқан кезде айыпталушы жағынан қорғаушы қатыссын.

9) Округтік соттың жанында сот ісіне қатысып отыратын қазы болуы шарт.

10) Тергеусіз және соттың шешімінсіз әкімшілік жолымен жер аудару тыйылсын.

- 11) Кыргыздың халық соты – Заң министрлігіне ғана бағынсын.
- 12) Халық сотынан, бидің билігінен алып, мұрагерлікті толығымен молда мен шарифатқа бағындырсын.
- 13) Сайлаудан өткен қызмет орнын бекітерде әскери губернаторға ұсынбас бұрын сайлауға қатынасқан бастықты бекітуге жіберілгелі отырған адамды Ахунмен ақылдасуы тиіс.
- 14) Кыргыз халқынан өз ерліктерімен беретін садақа мен айыпталғаны үшін түсетін қаржы әкімшіліктің нұсқауымен емес, халықтың өзі бөлгендері дұрыс болар еді.
- 15) Ертіс бойындағы жерлер ерте заманнан кыргыздардың ата қоныстары болып есептелген, кейіннен әскерлердің пайдасына берілді. Сондай-ақ басқа мәртебелінің кеңсесіне қарасты кыргыздардың пайдалануына берілген жерлер сол кыргыздарға ата қонысы ретінде мәңгілікке берілсін.
- 16) Кыргыздардың қыстаулары және жаз жайлаулары бұрынғы салт бойынша олардың меншігінде қалуы тиісті.
- 17) Кыргыздың таулы даласында ашылған қазба байлықтары олардың өз меншігі болуы, ол жерде салынатын заводтар кыргыздардың өзінікі болып есептеледі. Егер де олар өздері оны өндіруден бас тартса, сонда ғана басқа адамдарға жалға беруге болады. Бірақ олар әр десятинасына жалдау ақысын толеулері тиіс.
- 18) Кыргыздар ағаштарды қажетке жарату, балық аулау тағы басқада құқықтарға рұқсат етуді талап етеді.
- 19) Кыргыздар тұрған жерлерге таяу орналасқан тұзды және балығы бар көлде солардың меншігіне қалдырылсын. Ол көлдерді жалға беру уездің өкілдерінің сенімділерінің біріне тапсырылсын.
- 20) Тұзды және балық аулайтын көлдердегі жалға беруден түсетін қаржыны бүкіл уездің қажетіне жұмсау үшін арнаулы салым-қаржы депозит есепшотын ашу керек. Қоғамның келісіміне сәйкес, бұл қаржы астық қорын дайындауға жұмсалады.
- 21) Кыргыз халқының діни адамдарын қамтамасыз ету қазан мұсылмандарымен теңелуі тиіс.
- 22) Қажылыққа баруға шек қойылмасын, еркіндік берілсін.

23) Қажылыққа барған кезде билет-паспортпен пайдалану тәртібі православдықтармен бірдей дәрежеде болсын. Олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету керек.

24) Қырғыз халқының ішіне миссионерлердің баруына тыйым салынсын.

25) Қырғыздардың, әсіресе, кәмелетке толмаған жастардың басқа дінге өтуіне тыйым салу керек. Ал басқа діннен мұсылман дініне өтемін деушілерге егер олар сауатты болса рұқсат ету керек. Христиан дініне өткендер болса ескі салтты орындауға мәжбүр етілмесін.

26) Некеге отыру немесе айырылысу мәселесін губернатор мен уез бастықтарының қарамағынан шығару керек.

27) Әкімшілік мұндай іске кіріспесін, ешқандай мәлімет сұрамасын.

28) Мешіт пен медресенің пайдасына «Вакуф»қа рұқсат етілсін.

29) –

30) Қырғыздар православниктер сияқты империяның қай уезінен, облысынан, губерниясынан болмасын жер алуға, сондай-ақ мемлекеттік қызметтерде істеуге құқығы болсын.

31) Діни адамдар православяндар сияқты құрметті болсын.

32) Мектептерде міндетті түрде мынадай шарт орындалуы керек: Алдымен, қырғыз оқушыларына мұсылманның діни сабақтары оқытылады, кәмелетке жеткендерге діннің бес негізгі шартынан сабақ беріледі, ал одан кейін ғана орыс тілінен сауатын ашу сабағы жүреді. Мектепті бітіргенге дейін мұсылман діни сабағы негізгі болып есептеледі.

33) Мектептерде христиан діні туралы сабақ оқытылмасын.

34) Таяудағы бастықтардың қоластындағы қырғыздар туралы жоғарғы бастықтарына өсек, мәлімет жеткізу олардың ісіне қарсылық көрсете алатын қырғыздарға хабарлау міндеттелсін. Өйткені осыған дейін қырғыздар туралы мәліметтерде: қырғыз – ұры, қырғыз – пәлекор, қырғыз – өтірікші, қырғыз – жалқау тағы басқада теріс ой тудыратын өсектер арқылы қазақтың байлары мен кедейлерінің арасына от жақты. Шындығында, патшаның қоластындағы – халықтың ішінде қырғыз халқы көнбіс-күй талғамайтын, шыдамды, бәрін кешіре білетін, кек сақтамайтын,

өте жоғары дәрежеде қарапайым шын ықыласымен патшаға бағынған, әркезде оның діни әрекеттеріне ғана қарсы шығатын халық.

35) Жаңа ереженің жобасын жасап жатқан жиынға қырғыздардың өкілетті депутаты қатынасуы керек.

36) Қырғыздар туралы мәселе мемлекеттік кеңесте қаралғанда қырғыздың депутаты қатынасуы шарт.

37) Жоспарланған жоба 100 жылға бекітілсін.

38) Соңғы 20 жылда қырғыздардан тартып алынып, жер аударылғандарға берілген жерлер қырғыздардың басшыларына қайтарылсын.

39) Ал олар салған құрылыстардың құны Земствоның қаржысынан қайтарылсын.

40) Өткен патшалар сыйлаған, кейіннен тартып алынған жерлер ата қоныстардың иесіне қайтарылсын. Бұл жерлер қазынаныкі немесе жекеменшіктікі болады.

41) Ұлы тақсыр император салғызған бұрынғы мешіттер мен медреселер ескірді. Оларды жөндеуден өткізу керек немесе жаңадан салу қажет. Сол арқылы біздің ұлы монархқа деген құрметті күшейтеміз.

42) Түземдік әкімшіліктерде өзара қырғыздардың арасында жауласу болмас үшін төмендегілер орындалсын: «Егер бір болыстың партиясына қарсы жағы ашуланса, онда сайлауға түсетін жаңа қызметкерді басқа көршілес болыстың адамымен ауыстыруы қажет. Сайлану құқығынан айырылғандармен сайланушының саны теңелсін. Сайлауға түсетіндер жеребеге сәйкес тең мөлшерде әрбір болыстан шақырылсын. Бұл съезде партияға бөлінген болыстан ешкімді кіргізбеу қажет.

Сайлауға шақырылғандарға жұмсалған шығынды партияға бөлінген жақтарына төлетуді бастығы шешсін.

Сайлауға түсетіндердің ісімен бастығы ол сайлауға түспей тұрып, танысуы керек. Съезге ол партияның жақтаушылары да қатыстырылмасын. Мұндай бөлінгендерді болдырмау бөлімшенің бастықтарының және Ахунның міндеті. Сайлау кезінде Ахундарда қатынасулары қажет.

43) Ұрлық және тағы басқа да лайықсыз істерді халық сотының төтенше съезінде қарауға жүктеген дұрыс. Оны түрмеге жабу құқығын азайтып, жер аудару құқығын көбірек қолданатын құқық берілсін.

44) Төтенше съезді жылына бір рет шақыру құқығы берілсін. Съезді өткізетін жері, уақыты және қанша күні бөлімшелердің бастықтарының жиналысында белгіленсін. Бұл съезде бастықтары және Ахуны қатынассын.

45) Бидің, болыстың съезді 100 рубльге дейінгі істі шешсін, үш айға дейін тұтқындау құқығы болсын. Өйткені келіспейтін жағы істі төтенше съезге беруіне уақыт керек.

46) Әр болыста алымды жинайтын адамдар сайлануы тиіс, шаригатқа сәйкес, қозғалыстағы дүние мүлкінен алынатын процентті белгілі (зекет, готур, бітір) басқада міндетті алымдар, кедей отбасының оқушыларына төленеді.

47) Кісі өлтіргені үшін заңды соттаудан басқа олардан салт бойынша құн өндіру (төлету) қажет. Егерде өлген адамның (каторыға жіберген) туыстарының тұрмыстары нашар тұрса, онда оған көмек қазына есебінен беріледі.

Қол қойғандар: Семей облысының Павлодар уезінің Атагозы болысының қырғызы Омархан молда Мұсафыров, Семей уезінің Сейтенов болысының қырғызы Темірғали Нороконов, Карқаралы уезінің қырғызы Едрей болысы Апық Жолшарин.

Қырғыз тілінен орыс тіліне аударған Темірғали Нороконов.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДАҒДЫЛЫ. ОНЫҢ ІШІНДЕ НЕКЕЛІК ҚҰҚЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР

Қазақтардың әдет құқықтарын зерттегенде, түсіндіру немесе дұрыс түсінуі тек заңдық қана емес, социологиялық та маңызы бар сөздер мен ұғымдарға кезігесің. Қазақтардың әдет құқықтарын түсіндірушілер сол ұғымдарды талдағанда, бұл ұғымдар әркез әдеттік-құқықтық принциптермен (нормалармен) қатысты болған, әдетте сол ұғымдардағы алтын дінгекті ашып көрсетуге талпынбайды, үндемей өтеді. Олардың көпшілігі бұл ұғымдарды түсініп, ұққаны да күмәнсіз, бірақ қазақ тілін білмейтіндіктері нәтиже бере қоймайтын бос әурешіліктен бастартуға мәжбүр етті, әдет құқықтары туралы мағлұматтар берген қазақтар тарапынан қарсылық та болмаған. Бірнеше ұрпақ бойы ұзақ та тыңғылықты жұмыстың нәтижесінде әбден іріктеліп, ақылға салынып барып қалыптасқан әдеттік-құқықтық нормаларды түсіндірушілерге бере отырып, дала перзенттері сол ұғымдардың мәнін өздері ұға қоймады. Олар бұл ұғымдармен жұмыс та істейді. Сондықтан да, «қарғы бау», «құйрық-бауыр», «талақ» деген, басқа да сөздер осы күнге дейін жұмбақ болып қалып отыр және шешімі жоқ.

Ендігі біздің міндетіміз ғылымның қызметшілеріне, оның еңбекқорларына қазақтардың дағдылы, оның ішінде некелік құқықтарын зерттегенде кездесетін ұғымдарды айқындауда көмек қолын ұсыну. Алдын-ала қазақтардың құқық деген ұғымды қалай беретінін азын-аулақ сөз етіп, сонан соң, некелік құқыққа байланысты сөздер мен ұғымдарды шешуге көшеміз.

1. а) Қазақтар құқық деген ұғымды әртүрлі айтады. Бір кезде олар құқық деген ұғымды «қарыз» деген сөзбен берген және осы сөзбен парыз, міндет, уәде деген ұғымдарды да білдірген, демек, «парыз» деген сөз құқықты да, оған қатысты міндеттерді білдірген. Тіпті қазіргі уақытта да құқық ұғымын міндет ұғымынан бөліп алу бола қойған жоқ. Егер жай ғана: «менің қарызым бар» десең, қазақтар қандай қарыз туралы айтып отырсың деп сұрайды: құқық мағынасындағы қарыз жайында ма, жоқ міндет немесе борыштық қарыз ба дейді. Осындай түсініспестік болмас үшін: «менің алмақ қарызым бар» деп сөйлейді.

Міндет және уәде мағынасындағы «қарыз» «мойнындағы қарызды» білдіреді.

б) Құқық пен міндет ұғымдарын білдіруде «мойын» сөзі де қолданылады. Ол жеке өзі немесе «бермек» және «алмақ» сөзімен қосарлана қолданылады. «Менің мойнымда сенің малың» деген сөз бен саған мал қарызбын дегенді білдіреді.

в) Құқық ұғымы баяндау арқылы да беріледі. «Ел үстінде салып қойған малы бар» деген болыстың халықтан алатын малы бар дегенді білдіреді немесе болысқа халық мал берешек дегенді аңғартады.

Құқық деген ұғымды осылайша үш жолмен білдіруге қоса, оның тағы да төртінші жолы бар: ол – «жол» деген сөзбен білдіріледі. Біріншіден, «жол» сөзінің тура мағынасы кәдімгі жол, сондай-ақ ол «құқық» мағынасын білдіреді. Құқықтың тура психикалық ұғымын қазақтар, басқа халықтар сияқты материалдық дүниеден алған. Орыстардың «право» деген сөзі сияқты француздардың осы ұғымды білдіретін сөзі оң жақ дегенді білдіреді.

Кейбір талдаушылар қазақтың «құқық» деген сөзін «хадат» деген сөз береді дейді. Менің өз басым «хадат» сөзі өзінің алғашқы мағынасын білдіреді – дағды мағынасын, сондай-ақ «рәсім», «үлгі», «өрнек» – «ғұрып» мағынасын да береді. Мен уақыт өте «хадат» сөзінің «құқық» мағынасында қолданылуын жоққа шығармаймын, бұл жерде «һадат» (әділетшілік) сөзінің «һадет» сөзінен шыққанын еске алған жөн. Реті келгенде айта кетейік, «hadat» және «hadet» сөздері қазаққа жат болмаса да, ол арабтардан келген.

Дәл аудармасын айтсақ «үлгі» деген сөз өлшем мағынасын, ал «өрнек» сөзі тоқу үшін пайдаланылатын линияларды, әйтпесе тоқығаннан кейінгі суреттерді білдіреді. Бұл екі сөз де ғұрып ұғымын білдіреді. Сондықтан да қазақтар «арғы атамыздың өрнегі» немесе «үлгісі» дейді.

2. Алғашқы неке келісімі қазақтарда «қарғы бау» сыйлығымен жасалады. Әдетте бұл сыйлық бір түйе мен бір жылқыдан тұрады, оны жігіттің ата-анасы береді. «Қарғы баудың» мәні иттің қарғысынан, сондай-ақ жіптен тұрады. «Қарғы бау» ұғымы бір кезде қалыңдық пен күйеу бала ата-аналарының заңдық қатынасын білдірген болса керек.

«Қарғы бау» берілген соң, екі жақ байланған иттей бір-біріне байланған болып есептелсе керек. Қазіргі уақытта «қарғы бау» бұрынғы құдіретті мәнін жоғалтса керек, әдетте бұл шартты бұзғандар «қарғы бауға» берілген мүліктің үш есе құнын төлеумен құтыла салады.

3. Қыз алатын жігітті қазақтар «күйеу» дейді. Бұл сөз «күй-мек» деген сөзден шыққан. Оның етістігіне жүгінсек, «күй», «жан» дегенді білдіреді. Тіпті «күйеу» деген сөзден «у» қарпін алып тастаса, «күйе» болып та шығады.

Қалыңдықтың ата-анасымен бірге тұрып, олардың қара жұмыстарын атқаруға араласатын «күйеу-еркекті» қазақтар «күшік күйеу» деп те атайды. Қазақта: «қайындағы күйеуден қарғылаған тазы артық» деген мақал бар.

4. «Құда түсердегі» келісім «құйрық-бауыр» жесумен бекітіледі.

Қазіргі уақытта бұл келісім актінің айрықша маңызы бар, ол неке-шарт қарым-қатынастың пайда болуын білдіріп, қалыңдық пен күйеудің ата-аналарының көптеген құқықтары мен міндеттерін айқындайды.

«Құйрық-бауыр» қазаққа белгілі сөздер. Некелік келісімнің осындай символдық ас жеу арқылы бекітілуінің психологиялық мәні бар. Адам ағзасында бауыр бір-бірімен ажырамас екі бөліктен тұрады. Осынау материалдық «бауыр» деген ұғым таза психологиялық ұғымды жасауға негіз болған, қазақтар туысқандарын «бауырым» дейді.

«Бауыр» жесісу қалыңдық пен күйеудің ата-аналары ағалы-інілі, апалы-сіңлілі туыстардай туысып, жақындасқандықты білдіреді, олар рухани тұрғыда да бауырдай біртұтас болмақ.

Бір жағынан «құйрық» діни бірігу идеясын білдірсе, қазақтар үшін «құйрық» баршылықтың белгісі.

«Құйрық-бауыр» жесісумен тиянақталған келісімнің түпкілікті қорытындысы мынадай. Қалыңдық пен күйеудің ата-аналарының арасында толық түрде діни де ғұрыптық-құқықтық бірігу орнығады және осынау бірігу арқасында олар бір-біріне өзінде бардың бәрімен бөлісуге міндетті, ешнәрсесін аямауға тиіс. Қазақта «Құда мың жылдық, күйеу жүз жылдық» деген мақал тегін шықпаған.

Ет тамақты бергенде, «бауыр» мен «құйрыққа» айрықша мән беріледі. Оны да ең құрметті адамдар, жасы үлкен ақсақалдар турауға тиіс.

5. Неке келісімі мен құдаласудан кейін күйеудің ата-аналары бас болып, күйеудің қалыңдық аулына алғаш «қол ұстарға» барғанындай, құдаларға ергендердің барлығына сыйлық беріледі, оны «киіт» дейді. Бұл «ки» және «ит» сөздерінен шыққан. «Ки, ит!» дегенді білдіреді.

Күйеудің қалыңдықтың ауылына ресми келуі кезінде оның астындағы аты барлық әбзелімен тартып алынады, киімдерін де иешіп алып, ескі-құсқы киім береді. Ер-тоқым орнына ашамай беріледі. Қалыңдықтың аулына келген құдалар да қара жұмысқа салынып, олардың аттары да мініске пайдаланылады. Сол құдаларға түрлі мазақ, қорлық көрсетіледі. Бұған мұндай кемсітушілікке ренжімей, келген жердің талаптарын қалтқысыз орындап отырады.

6. Күйеу баланың қыз ауылына алғашқы келуінде (қол ұстар) ол қалыңдықтың туыстарына, жақындарына сансыз көп сыйлықтар ұсынады. Бұл сыйлықтар оны алушыларды риза ету арқасында қалыңдықпен оңаша кездесуге мүмкіндік алудың жолы деп есептеледі, сондай-ақ қыздың ата-анасы аулына келуімен жасаған «тәртіпсіздігінің» өтеуі саналады.

Қазақтардың әдет құқықтарын талдаушылар істің бұл жағын жақсы-ақ көрсеткен, сондықтан мен кейбір сыйлықтардың мәнін түсіндірумен шектелем.

а) Қыздың ата-анасының үйінде күйеу мен қалыңдықтың алғаш кездесуіне дейін,

қалыңдық өзінің жеңге-құрбыларымен бірге кешкісін өз ауылынан шығып, басқа ауылға барып, арнайы ұйымдастырылған ойын-сауыққа қатысады. Онда қос-қостан жігіттер мен қыздар айтысады. Мұндай ойын-сауықты ұйымдастырған ауыл иесі «Қыз қашар» деп аталатын сыйлық алады.

в) Ойын-сауықтан кейін, қыздың өз ата-анасының үйіне кетер алдында «тартыс» өткізіледі. Жиналған адамдар екі жаққа бөлінеді. Негізіне қыз жағына барлық әйелдер шығып, ер адамдар екіге бөлінеді. Күйеу жағындағылар қызды «тартып» алғысы келеді.

Мұнда кәдімгідей алыс-жұлыс болады. Күш те қолданылады. Киім жырттылып, таяқ жегендер де кездеседі. Бәрінен бұрын қалыңдыққа қиын тиеді.

с) Тартыс күйеу баланың қыз жеңгелеріне сыйлық беруімен тоқтайды. Мұндағы ең үлкен сыйлық «бақан тастар» деп аталады. Бұл сыйлық «Қыз қашар» және «тартыс» сыйлығынан кейін, қыздың ауылына келген кезде беріледі. Бақанның функциясы қазақтарға белгілі.

Онымен шаңырақ көтереді, қажет болған кезде оны қару ретінде де пайдаланады.

7. «Бақан тастардан» кейін «ит ырылдар» сыйлығы болады. Ит рөлін жасамыс әйелдер орындап, күйеуді үйге кіргізбей кедергі жасайды. Күйеу одан «ит ырылдар» сыйлығын беріп құтылады.

Бұл сыйлықтың психологиялық мәні мынадай. Әр үйде бірнеше ит болады. Олар күтпеген адамды, оның ішінде қызға келген жігіттерді ауылға кіргізбейді. Ауыл, одан кейін үйге кіру үшін жігіт қалыңдықтың жақындарын «сатып алуы» керек.

8. «Бақан тастар» және «ит ырылдар» сыйлықтарынан кейін «көрпе қимылдар» сыйлығы келеді. Күйеудің ұйықтап жатқан қалыңдық жамылған көрпеге қол тигізуі үлкен «шаруа». Бұған жағдай жасаған жеңгелер сыйлық алуға лайық.

Бұрындары бұл сыйлықтың мәні бөлегірек болса керек.

9. Шешенің туысқандары «нағашы» болады. Бұл «нақағаш» сөздерінен құралған болса керек. Шеше жағынан туысқандар жиендер үшін ең жақын адамдар болып саналады.

в) Бір әкеден тарағандардың кішісі өзінен үлкендерді «аға» дейді, үлкендері кішісін «інім» дейді. Туған әкені қазақтар «аға» дейді, «әке» дейді, «ата» да дейді. Қыздар аз шешесін, өзінен үлкен қыздарды, әкесінің әйел жынысты туыстарын (үлкендерін) «апа» дейді. Ал жасы үлкен қыздар өзінен кіші қыздарды «сіңлі» дейді.

ТЕРГЕУДЕГІ ЖАУАПТАРЫ

Мен – қазақпын, 1876 жылғы 7 қарашада, бұрынғы жыл санау бөйынша 25 қазанда Төңіректас маңында, Қарқаралы округінің Берікқара ауданындағы 3 ауылға қарасты жерде туғанмын. 1883-84 жылдары мен жазда ата-анамның қозысын, қыста қойын бақтым. 1886 жылы мен Қарқаралы қаласындағы Қазақ интернатына, ал 1889 жылы Омбы гимназиясына түсіп, 1898 жылы Томскі гимназиясын бітірдім, нақ сол жылы Петербург Университетіне Заң факультеті бойынша оқуға түсіп, оны 1903 жылғы 9 маусымда (ескіше 27 мамырда) бітірдім.

1903 жылдың күзінде мен Омбы сот палатасына қызметке тұрып, 1904 жылдан бастап палата хатшысының көмекшісі болдым. 1905 жылғы тамыздан бастап Омбы қаласындағы 2 учаскенің бітістіруші судьясы міндетін атқардым. 1905 жылғы қазан-қараша айларында Омбы қаласында үкіметке қарсы митингілер мен демонстрацияларға қатысып, самодержавиені құлату қажеттігі туралы үкіметке қарсы саяси сөз сойлеуіме байланысты мен сот мекемесінен кеттім. Бірақ сезім серпінімен, қызу шабыт пен сол кездегі, қоғамдық-саяси ағым туғызған ынта-жігер әсерімен мен жаршы-уағызшы қатарына шықтым.

1905 жылғы 7-8 қарашада (ескіше) Павлодар (Кереку) қаласында қаланың ортасындағы көп адам қатысқан митингіні ашып, мәдениет пен өркениет игіліктеріне қосылу тілегі жағдайында аса ұлы тұтқалардың – саяси бостандықтардың, оқу-ағарту мен мәдениеттің самодержавиемен сәйкессіздігін дәлелдеп, самодержавиені құлатуға үгіттедім. Сол күндері өкімет мекемелері жұмыс істеуден қалды. 1905 жылғы 11-12 қарашада

Баянауыл казак станицасында түнде таныстарымның арасында самодержавиені құлату қажеттігі туралы шұғыл түрде жиын өткіздім.

1905 жылғы 13-14 қарашада-ақ мен Қарқаралы қаласында болдым, онда казак, сарт және ішінара татар халқының толық көлдауымен екі айдың ішінде самодержавие бүлігі іс жүзінде жойылды; самодержавиеге қарсы насихат пен үгіттің шебер жүргізілуіне байланысты казак халқының жалпыға бірдей ынта-жігерінің рухани орлеуі керемет болды: жалпыға бірдей туысқандық, теңдік пен бостандықтың ұлы идеясы шын мәнінде жүзеге асырылды. Қарқаралы уезі ұзаққа созылмағанымен де, республикалық режим орнатылған бірден-бір жер болды.

1907 жылы маусым айында, Қоянды жәрмеңкесінде қоныс аударушылар мекемесінің бастығы отырған киіз үйге басып кіріп, бастыққа: «Мемлекеттік Думаның пәрменінсіз қазақтар бір сүйем де жер бермейді, қарсылық көрсетуге дайын. Күш жұмсайтын болсаңдар, мен осы жер үшін өлуге бармын.

1908 жылы мен үкіметке қарсы насихат жүргізгенім үшін Қарқаралыдан қарулы айдауылмен одан әрі бес жылға Якутскі облысына айдауға жіберу үшін Омбы қаласына жөнелтілдім, бірақ орталық мені дала өлкесіне жер аударуға рұқсат берді де, мен полицияның қадағалауымен Жетісу облысындағы Қапал қаласынан бір-ақ шықтым; ол жерден мен үкіметке қарсы қылмыстық насихат жүргізгенім үшін 1910 жылы Тобыл губерниясына жер аударылдым.

Ал 17 қазан манифесін бейбіт жолмен жүзеге асыруға, жалпыға ортақ әділетті заңдылық орнатуға талпынған іс-әрекеттерімізге ешкім дау айтуға тиіс емес, өйткені біздікі заңды іс, әркімге-ақ түсінікті. Егер манифист жүзеге асырылмаса, «адамның дене мүшелерінің асқазанмен» астыртып немесе жария күресі тоқталмай, ақыры адамның бой қуаты әлсіреп, бүкіл дене тіршілік қабілетінен айрылатыны сияқты күй кешуі мүмкін.

Мемлекет идеясын ту етіп көтерген және заңдарды күшпен орындату мүмкіндігіне ие болып отырған үкімет пулеметтердің, зеңбіректердің, фуғастар мен шрампельдердің және басқа да соғыс қаруларының көмегімен өз адамдарын басып-жаншуға

қабілеті бар екені рас. Бірақ мұндай үкімет қаратүнек пен парқысыздық жайлаған елге қаулап өсіп келе жатқан, жай көзге көрінбейтін жұқпалы әрі тез таралатын бактериялармен, бациллалармен күресуге дәрменсіз.

Осынау дәрменсіз бациллалардың (тырысқақ, сүзек, оба) қатері күшті екендігі сонша, олармен санаспауға болмайды. Мұндай қауіпті жауға ашық соғыс жариялауға бола ма? Әрине жоқ! Жан-жануарлардың аяушылық білдірмейтін мұндай жауларына қарсы кім күресе алады? Ол – езгіден азат елдің, қандай да саяси партиялардың ықпалына түспеген, кісен мен бұғаудан азат елдің білімі ғана. Міне, біз сондықтан да саяси бостандық пен заңдылық үшін күрестік және күресіп келеміз.

1915 жылдың күзінде жандармдар маған Қылмыстық Заңдар Жинағының атақты 103, 108, 129-баптары бойынша (ұлы мәртебеліге тіл тигізу, сатқындық және өмір сүріп отырған құрылысты құлату мақсатымен үгіт, насихат жүргізу) мемлекеттік қылмыс жасады деп айып тақты. Әдеттегісіндей, мен тұтқынға алынып, отбасыммен бірге қарулы айдауылмен Қарқаралы түрмесінен Павлодар (Кереку) қаласы арқылы Семей түрмесінің абақтысына жөнелтілдім, Павлодарда қараңғы, ылғал, сасық орында қос құлыппен құлыпталып жападан-жалғыз отырдым. Павлодарда мені пароходтағы иттің үйшігіне отырғызды, онда Семейге жеткенге дейін мен үнемі жатып баруға мәжбүр болдым, өйткені оның тарлығы сонша, отыру да, тұру да мүмкін емес еді. Бұл үйшікке мен еңбектеп кіруге мәжбүр болдым, бұл үйшік жалпы жұрт баратын әжетхананың қасына орналасқан болатын.

1917 жылғы қаңтар-ақпан айларында мені бес жылға Якутскі облысына жер аудару туралы іс қозғалды. Мен бұл сапарға шындап әзірлене бастадым, мені Якутия түрмелеріне этаппен ұзақ уақыт айдаудан ақпан революциясы құтқарды. Бірақ оның есесіне комиссар (уақытша үкіметтікі) Вейсер 1917 жылғы наурыздың аяғында мені қазақтар арасында бірінші болып саяси ұрандар: халық басқаруы, автономия, республика ұрандарын ұсынғаным үшін қамауға алып, орыс казактарының айдауымен Семейге жөнелтті, ал 1918 жылдың наурызында орыстың сословиелік казактары менің нақ сол мұрат-мақсат, армандарым

үшін мені екінші рет қамауға алып, әскери-казак айдауылымен Семейге жөнелтті.

1919 жылғы қаңтарда Колчак пен Анненковтың барлау агенттері мені Қарқаралы қаласында тұтқынға алып, Қарқаралы түрмесіне қамады. Айыптаудың мәні – Колчактың әскери-казак диктатурасының және Атамандықтың жауы, Атамандар диктатурасын құлату және Кеңес өкіметін қалпына келтіру үшін халықты қарулы көтеріліске дайындауға ұмтылған. 1919 жылғы 7 шілдеде (ескі стиль бойынша 2 маусымда) Колчак пен Атамандардың Әскери-дала соты Қарқаралы қаласында мені атуға үкім шығарды. Мен кассациялық шағым беруден бас тартып, өлім жазасына өзім қол қойып бекітуге келісетінімді мәлімдедім және шынында да, үкімге 1919 жылғы 7 шілде күні, кешкі сағат бестің шамасында өзім қол қойып бекіттім.

Осы кезде Қызыл Армия колчакшыларды (Колчак әскерін) Ресейден Азияға қуып шықты, Колчак атамандары қазақ зиялыларынан көмек күтіп, оған жағынып бақты. Сондықтан Сібір үкіметінің төрағасы Вологодскийдің ұсынысы бойынша корпус командирі Березовский өлім жазасының күшін жойды.

1903 жылдың тамызынан 1905 жылғы 3 қарашаға дейін мен сот ведомствосында қызмет еттім, 1907 жылғы 7 сәуірден 1918 жылға дейін Семей округтік соты жанындағы Сенім білдірілген адвокаттың көмекшісі болдым. 1918 жылдың аяғынан бастап мен Семей губревкомының заң бөлімі жанындағы сот-тергеу учаскелерін басқару жөніндегі комиссияның мүшесі болдым. 1920 жылдың қаңтарынан Семей губревкомы басқару бөлімі заң бөлімшесінің меңгерушісі болып істедім. Менің етене араласуыммен губерния бойынша сот-тергеу учаскелері енгізілді (құрылды). 1920 жылдың сәуірінен бастап мен Семей кеңестік халық сотының мүшесі болдым. 1921 жылдың қарашасынан бастап 1922 жылдың ақпанына дейін мен Қарқаралы уездік халыққа білім беру бөлімі жанында жұмыс істедім. Айтпақшы, Қазақ фольклорын жинау жөніндегі комиссияның төрағасы болдым.

1922 жылдың наурызында өкпе қабынуымен ауырып, науқастығым себепті үйге қайттым.

1925 жылдың наурызында Губком мен Губатком Губерниялық соттың конструкторлық-тексеру бөлімінің меңгерушісі болу және запастағы судья міндетін атқару үшін Губерниялық ішкі істер органына жіберді. 1926 жылдың шілдесінен 1927 жылғы 13 желтоқсанға дейін Семей губерниялық соты жанындағы қорғаушылар алқасының мүшесі болдым; сол жерден мен 1927 жылғы қазан айында қазақ халқының тарихын зерттеу және ауа райы жұмсақ оңтүстікте тұру үшін Қызылорда қаласына кеттім. 1928 жылғы 4 қазаннан бастап Сырдария округтік қорғаушылар алқасының мүшесімін. Сырдария округі Мойынқұм ауданының Ново-Троицкі селосында тұрамын.

1907 жылдан осы уақытқа дейін Семей географиялық қоғамының мүшесімін, оған мен қазақ халқының шығу тегі туралы тақырыпта баяндама табыс еттім.

Айтылғандардың дұрыстығы үшін моральдық жағынан жауап беремін. Сырдария қорғаушылар алқасының мүшесі Жақып Ақбаев.

Қорғаушылар алқасының мүшесі Жақып Ақбаевтың қоятын қолын өзі қойғанын куәландырамын.

...Таяу арада, 1930-1931 жылдары кеңес өкіметі қазақтың байларына қарсы көзқарасын өзгертеді, оларды тап ретінде жояды. Қазақ елі осы саясаттың құрбаны болады. Өйткені біздің халқымыз малмен күн көріп келеді. Соған әбден бейімделген. Егерде олардың тұрмысына бейімделсе, онда созсіз құриды. Жыл сайын мал тәртіленіп, саны азая береді, сөйтіп малсыз қалған қазақ аштан қырылады. Қазақ шаруашылығына алғашқы соққы 1930-1931 жылдары жасалады. Кеш қалмай тұрғанда мал мен басты аман сақтаудың қамына кірісу қажет. Қазіргі сәтті пайдаланып дайындыққа кіріскен жөн. Қазақтың мал мен басын сақтаудың жалғыз-ақ жолы бар, ол – Қытайға қоныс аудару. Әрине, Қытайда да қазақтарға еркіндік тимейді, Қытай өкіметі өзінің жерінде шет мемлекеттен келген адамдарды тегін асырамайды. Дегенмен де, қазақтың мал мен басын жоюға бағытталған саясатты ұстап отырған Қазақстаннан гөрі Қытайда өмір сүруге мүмкіндік беріледі. Осы ой кеше де, бүгін де мазам-

ды алды. Менің ұсынысым – тұрғындарды Қытайға, Шәуешек қаласына қарай қоныс аударту.

Мен таяуда ғана Берікқара болысынан келдім, тұрғындардың арасынан: қоныс аудару мен көтеріліс ұйымдастыра алатын адам іздедім. Ондай адам өз ауылымнан табылмады. Тағы да соған қам-қаракет жасау үшін келдім. Бұл жолы ондай адамды таптым, ол – Еркебек Дүйсенов, батыл да шешімді адам. Мен оған Шет ауданының және басқа да жерлердің қазақтарымен байланыс жасауға тапсырма бердім...

ӘЛІМХАН ЕРМЕКОВ

(1891-1970)

Әлімхан Әбеуұлы ЕРМЕКОВ – мемлекет және қоғам қайраткері, Алашорда үкіметінің мүшесі, математикадан тұңғыш қазақ профессоры.

Балалық шағы

Әлімхан Ермеков 1891 жылы осы күнгі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы, Бөріктас деген жерде дүниеге келеді. Әкесі Әбеу халыққа қадірлі, озық ойлы, орысша сауаты бар, өз дәуіріндегі зиялылардың бірі болған. 1899 жылы Қарқаралыдағы қалалық училищеге оқуға түседі. Мектеп қабырғасында зейінді, алғыр болған Әлімхан мектепті үздік бітіріп, 1905 жылы Семейдегі ерлер гимназиясына түседі. Осы оқу орнын 1912 жылы алтын медальмен бітіріп, Томск технология институтының тау-кен факультетіне қабылданады.

Томскідегі оқуы

Томскте оқып жүріп орыстың озық ойлы ойшылдарымен, ғалымдарымен танысады. Шоқан Уәлихановтың досы Григорий Николаевич Потанин Әлімханның бойындағы білімге деген талпынысты көріп, тәнті болады. Қарт Потанин Әлімханға

ағалық ақыл беріп, оған: «Әлімхан сенің білімің – ол қазақтың білімі. Сол себепті жақсы оқы және өзгелерді оқыт» – деп, үлкен үміт артқан. Осы сөздерді Әлімхан аға өмірлік ұстанымына айналдырып, ақтық демі қалғанша ұлтымызға еңбек етті. Григорий Потанин Ермековке бекер назар аудармағанын уақыт дәлелдеді. Әлімхан Ермеков өз қолымен толтырған анкетарларда ағылшын, неміс, француз, итальян тілдерін білетінін көрсеткен. Қызметтес болған, шәкірт болған және Әлімхан Ермековпен өмір жолы тоғысқан тұлғалардың барлығы дерлік Әлімхан жайында жылы лепес білдірген. Терең білімді, көркем-мінезді Әлімхан Ермековтың замандасы Сұлтанмахмұт мынадай өлең жолдарын арнаған:

*Әлімхан Ермекұлы жас жігіттен,
Келеді екінші болып бұл ретпенен.
– Қазақта мұндай жігіт көрмедім, – деп,
Ардақты қарт Потанин лепес еткен.*

*Томдағы инженерлік сабағында,
Жетеді біл жылдан соң тамамына.
Өткізбекші өмірін ілім үстінде,
Бір түрлі биіктік бар талабында.*

*Сөйлеп кетсе, қозғалар бойда жаның,
Тас болса да ерітер жүрек қанын.
Шындығы, тереңдігі, әділдігі,
Тұсаң ту осылай дегізер жанның бәрін.
Адалдық, ақжүректік, ақтығына,
Бір ауыз қарсы айта алмай құрыды әлің.*

*Меніңше Ермеков деген бала,
Ұқсайды ұшқыр қыран қаршығаға.
Сөз, білімін сынайтын жер ілгері,
Әзір адал кісі ғой, жеке дара.*

Алаш қозғалысы

Патша өкіметі құлатылғаннан кейін елдегі қалыптасқан жағдайды айқындап, алда не істеу керектігін шешіп алу үшін жер-жерде қазақ съездері ашылып жатты. Ә. Ермаков, алғаш рет саяси іске алаш қозғалысына, 1917 жылы 27 сәуір, 7 мамыр аралығында өткен Семей облыстық қазақ съезіне қатысады. Онда ол басқа да адамдармен бірге съезд президиумының хатшылығына, одан кейін съезд шешімімен Семей облыстық қазақ комитетінің мүшелігіне сайланады.

Әмбе ол, қазақтар жағынан Халел Ғаббасов екеуі Семей облыстық атқару комитетінің төрағасының орынбасары болады.

Шілде айындағы жалпықазақтық съезде Семей облысынан Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылады.

1917 жылы 8-17 қазанда 1-Сібір облыстық съезіне, делегаттар жиналысы атынан қатысады да, оның президиумына Семей облысынан кіреді. Съезде Сібір автономиясының негізгі заңын жазатын комитет құрылып, оған қазақ делегаттары Ә. Ермаковті кіргізеді.

Міне, алаш жолындағы көптеген саяси істерге қатысып, шыңдалған Әлімханды «Қазақ» газеті «Технологический институтқа асқан зеректер ғана түседі. Әлімхан білімді, шешен, өткір, халыққа қызмет етуді өзіне парыз санаған жігерлі жас азамат», — деп сипаттайды. Осындай жан-жақты дарын иесі жас сұңқардың желтоқсанда өткен жалпы қазақ съезінде Алашорда үкіметінің мүшелігіне өтуі таңғажайып емес еді. Әмбе ол, «Алаш» партиясының Семей облыстық комитетінің мүшесі де болатын.

Әлімхан Ермаковтің тарихи зор еңбегінің бірі — Қазақ автономиясы шекарасының біртұтастығын жанқиярлықпен қорғауы. Осы орайда ол 1920 жылы 17 тамызда Лениннің төрағалығымен өткен қазақ өкілдері қатысқан Халық комиссарлары кеңесінің мәжілісінде Қазақ автономиясы туралы мәселе қаралғанда, Қазақстанның жағдайы туралы Ә. Ермаков баяндама жасайды. Онда ол жер, Қазақстанның шекарасы туралы мәселелерді қамтып, өктемшіл, озбыр, отаршылдық пиғылдағы өкілдермен қызу айтысқа түсіп, өз пікірін тиянақты, жан-жақты,

бұлтартпас дәлелдермен қорғап шығады. Оккупанттар өз кінәсін мойындап, нәтижесінде, кезінде қазақтардан тартып алынған Каспийдің теріскей жағалауындағы ені бір шақырымдық және Ертістің сол жағалауындағы он шақырымдық ұлан-ғайыр жер Лениннің тікелей қолдауымен Қазақ еліне қайтарылады.

Кеңес үкіметі

Қазақ автономиясын құруда Ә. Ермековтің өлшеусіз еңбегін зерделей отырып, онан кейінгі жасампаздық жолдары Қазақ елінің шаруашылық жайын қалыптастырып, нығайтуға халықты ағарту сияқты нақты істерге бағытталғандығына көз жеткіземіз. Қарқаралыда мектеп ашады, Ташкент пен Алматыдағы жоғары оқу орындарында математикадан дәріс оқиды. «Ұлы математика курсы» 1-бөлім (1935), «қазақ тілінің математика терминдері» (1936) атты оқулық, кітаптарды жарыққа шығарады. Қазақ арасынан тұңғыш математика ғылымының профессоры атағын алады. Сонымен бірге нағыз білім мен біліктілікті қажет ететін сала — Халық шаруашылығын жоспарлау комитетінде және басқа да жауапты қызметтерде болады. 1929-1930 жылдары бір топ қазақ зиялылары абақтыға алынып, тергеуге түскенде, Ә. Ермековті де түрмеге қоса қамайды. Алаш ісінің мүлдем құртылып, ұрпақтық сабақтастық үзіліп қалмау және ұлт зиялылары болашақты ойлап, Алаштың жас түлек дарындары М. Әуезов пен Ә. Ермековті сақтап қалу мақсатында олар, «кінәларын мойындап» сол жолы бостандыққа шығады.

Алайда 1937 жылғы қара бұлт Ә. Ермековтің басына тағы да үйіріліп, 1939 жылы сотталып, 1947 жылға дейін түрмеде отырып шығады. Түрмеден шыққаннан кейін жаламен қайта ұсталып, 1958 жылы босайды. 1957 жылы 26 қарашада толық ақталып, Қарағанды Мемлекеттік техникалық университетінде математикадан дәріс оқиды.

1970 жылы қайтыс болады.

ТЕРГЕУ ДЕГІ ЖАУАПТАРЫ

15/XI-1930 жыл. Мен өзімнің көрсетінділерімде ертеректе өтіп кеткен оқиғаларды қамтитын болғандықтан да, жылдардың реті мен кейбір көріністердің орны ауысып кетуі мүмкін екенін ескертемін.

Жер мәселесін зерттейтін институт ВКПБ(П) орталық комитетіне қарайтын, ал олар Бөкейхановты Қазақстандағы жер мәселесінің білгірі ретінде қызметке шақырды, сонымен қатар 1921-1923 жылдары қазақ үкіметінің тапсырмасымен Қазақстандағы жерге қоныстандыру мәселесін зерттейтін арнайы экспедицияларға қатысты.

Жер мен қоныстандыру бағытындағы менің көзқарасым Бөкейхановтың көзқарасынан алшақ емес. Мен ол кісіні өзімнің ұстазым деп шын көңіліммен айта аламын. Бұл тұрғыдан алғанда біз бұрынғы отарланған жерге қазақ тұрғындары жаппай қоныстанып болғанша жаңадан қоныстандыру науқанына қарсы болдық. 27 жылғы конференцияда Өлкелік комитеттің хатшысы Голощекин жер және ұлт мәселесінде көптеген тосқауылдардың (мағынасы бойынша аударылды, орысшасында – грех – Т.Ж.) бар екендігін, оған жаңаша қарау қажеттігін айтты. Оған көп адамдардың кінәлі екені рас. Мен де бұған қалыптасқан жаңа жағдайға таптық тұрғыдан қарамай, бұрынғы ұстанымымда қалып қойдым. Революция әкелген әлеуметтік құрылым қажеттігін ескермедім. Семейде жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстары көрсеткеніндей, мені шаруашылық мәдениеті жоғары жұрттың ықпалымен қарабайыр шаруашылық деңгейіндегі

халықтың жойылып кететіндігі сөзсіз екендігі анықталғанда, сондай даму сатысында тұрған қазақтардың қамы мені қатты қынжылтты. Мен: көшпелілердің қарапайым тұрмысы жеңіл болғанымен, күйреген мал шаруашылығын қалпына келтіру өте қиын – деп есептедім. Еліміздің алдыңғы қатарлы жұмысшы табының материалдық-техникалық көмегі – өнеркәсіптің араласуы, машина-трактордың бөлінуі, колхоз бен совхоздардың ұйымдастырылуы шаруашылықтың әлеуметтік саласына үлкен өзгерістер әкелетінін ескермеппін. Мұның барлығы өл кезде анық емес болатын. Ал өз басым тікелей жер мәселесімен айналысқамын жоқ.

Ал өкімет кеңестерге кошкенде Жер жөніндегі комиссар боп тағайындалған кездегі менің әрекеттерім бір бағытта – бұрын патша өкіметі тартып алған жерлерге қазақ халқының қайтадан ие болу құқын қалпына келтіру бағытында жүргізді. 21-жылы В.И. Ленин төрағалық еткен кеңесте Қазақстандағы жер мәселесі туралы баяндамада Қазақстандағы ең қиын шешілмеген мәселе – жерге орналастыру екендігін баса айттым. Мен Сапаровтың Түркістан туралы баяндамасынан кейін сөз алдым. Сапаров өзінің баяндамасында Уралдың шаруа мұжықтарын оңтүстік Қазақстанға әкеп қоныстандыру керек, бұл қазақ халқының революциялық рухын өсіреді деп өзеурей сөйледі. В.И. Ленин жолдас менің бұл мәселеге қалай қарайтынымды сұрағанда мен: Қазақстанда жерге байланысты ұлтаралық қатынастың шиеленісіп тұрған қазіргі жағдайда, қазақтардың өздерін жерге орналастырып алмай шаруаларды қоныстандыруға мүлдем қарсымын және қоныстандыру әрекеті шұғыл тоқтатылуы керек – деп жауап бердім. Семей губкомы мен жерге орналастыру жөніндегі Мемлекеттік жоспарлау комитетінде істеген 1921-1926 жылдар арасындағы менің пікірім осындай...

...Қазақстанда жерге байланысты ұлтаралық қатынастың шиеленісіп тұрған қазіргі жағдайында қазақтардың өздерін жерге орналастырып алмай, шаруаларды қоныстандыруға мүлдем қарсымын және қоныстандыру әрекеті шұғыл тоқтатылуы керек...

...Сол кездегі жер мәселесі турасындағы менің көзқарасымды осыдан бұрынғы жауаптарымда көрсеткен болатыным, бірақта мен жерге қатысты мекемелерде қызмет істегенім жоқ. Бұл жөніндегі Әлихан Бөкейхановтың ұстаған бағыты мен оның тұжырымдары Қазақстанның жерге қатысты мекемелерінің жұмысына шешуші түрде ықпал жасады, сөзді ұзартпас үшін айта кетейін, аты шулы кезеңге (шамамен 5 партконференцияға) дейінгі Жер жөніндегі халық комиссариатының жұмыс бағдарламасы тек соған ғана негізделді. Оны дәлелдеу үшін мына деректерге жүгінсек те жеткілікті, мәселен: КССР Орталық атқару комитетінің 1921 жылғы «Он шақырымдық жайылымдық жерді, қоныстандырушыларға бөлінген жер мен орманды аймақтарды еңбекші қазақ еліне қайтарып беру туралы» декретін; ВЦИК бекіткен 1923 жылғы «Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ елін жерге қоныстандыру туралы» декретті, Федеральдық комитетте ресми өкілдіктің болғандығын; оның жұмысына Швецовтың қатысуын еске алсақ та жеткілікті. Мен Швецовтің экспедициясының жұмысымен етене таныс емес (Осы кезде мен Ташкенттің педагогикалық жоғары оқу орынында қызмет істейтінмін) едім, бірақта, бұл жұмыстың бағыты мен нәтижесі туралы кездейсоқ, алайда күнделікті тіршіліктің қамхаракетімен жүрген кезімде мына жайды естіп, көңіліме түйіп қалдым. Швецов экспедицияның қортындысын жазып бітіргеннен кейін: «Енді ғана менің жаным тыныш тапты, өйткені менің жұмысымның нәтижесін Бөкейханов мақұлдады, ал мен оның пікірін бәрінен де жоғары қоямын», – депті. Демек, Швецовтің экспедициясы да сол бағытты сөзсіз қолдап шыққаны анық.

Мен Заки Валидовтің контрреволюциялық көңіл-күйде жүргенін және оның мақсатын білдім (1920 ж.). Россияның Шығыстың езілген халқына қолданған саясаты оны қанағаттандырмайтын, олардың бірігіп, тәуелсіздік алуын көздейтін. Заки Валидов пен Байтұрсынов және басқалар қатысқан жиналысқа мен де қатыстым. Кеңес құпия дейтіндей жағдайда өтті, мен Қазақстанның тағы да бір сойқанға қатысқанын қаламасам да, Валидовтен және басқалардан іргемді бөле алмадым, ол кеңеске өзімнің және Байтұрсыновтың қатысқанын жасырып келдім.

...Ол менің көп замандар бойында ұлтшыл – алашордашы негізінде төңкерістің жауы болған таптың салт-саналық бағытымен байланысты болып еді. Осы халмен тарихи нық байланысқан нәрсе – менің саясат пен әдебиеттегі ісімнің мазмұны мен қалпы – соңғылардың саяси бағытына бастады. Бастағанда, анықтағанда пролетар төңкерісінің тірегіне жау болған барынша қарсы бетке бастады...

...Семей губерниясындағы қазақ қызметкерлерінің арасындағы топшылдық маған бұрыннан белгілі болатын. Әлихановтың көрсетіндісіндегі түсініспеушілікті ОГПУ-дің коллегиясына 1930 жылдың 3 қазан күні жолдаған мәлімдемемде көрсетіп, Әлихановты беттесуге шақырғанмын. Өкінішке орай ол өтінішім қанағаттандырылмады. Әлихановтың куәлігі осынша сенімге ие болғандықтан да, Шомбалов пен Барлыбаевты куәлікке тартуды сұраймын.

Осы бір кездейсоқ тіршіліктің соңы осыншама ушығып кеткенінің өзі Әлихановтың көрсетіндісінің абсурд екендігіне дәлел. Әлиханов – «Ет өткізу одағының» инструкторы, жоспарлау және үкімет мекемелеріне сөзі өтетіндей оның аппаратта беделі жоқ. Әлиханов жеңілтек адам. Санасыздың сандырағын осы күнге дейін түсінбеймін. Таныстардың барлығы маған оның: тақыс, өзінше қулығы бар, өз кінәсін өзгеге көтертіп күн көретін адам – екенін айтқан. Егерде менің көрсетіндім күдік тудырса, онда ОГПУ тергеушілері бұл инцидентті анықтап тергесін. Мен Барлыбаев пен өған қай уақытта, қандай нұсқау бердім, оны қалай жүзеге асырды, соны дәлелдесін.

УОО ПП ОГПУ-дің өкілі Поповтың түсіндіруіне қарағанда, маған айып ретінде тағылған 57-бап пен 58-баптың 7-тармағы бойынша мен кеңес өкіметіне қарсы әрекетім үшін емес, Фазыл Әлихановтың көрсетуімен кеңес саясатын теріс түсіндіруге тырысқандығым үшін жауапқа тартылған екенмін. Мен бұл жөнінде ОГПУ-дің өкіліне берген бірінші жауабымда айтқанмын. Енді келіп соның көрсетіндісінің үзіндісін алға тарта отырып, айыптау баптарын өзгертпек.

Онда: Халық комиссарлар комиссариатының әлеуметтік мәдениет бөлімінің кеңесшісі Барлыбаевқа – ет дайындау жос-

парын кеміту туралы кеңес беріппін. Барлыбаевпен мен Шомбалов Мәжиттің үйінде кездейсоқ кездестім. Өкінішке орай Әлиханов пен Барлыбаевтің үй-ішімен дастархандас болдым. Мен оларды сал боп ауырып жатқан Шомбаловтың семьясымен бірге қонаққа шақырдым. Әлихановтар жауап ретінде бізді шақырды. Адамға тән осалдық жасап біраз ішімдік іштік. Тек Шомбалов қана сырқатын сылтауратып бас тартты. Көтеріңкі көңіл-күй үстінде қонақтарымның көңілін табу үшін қоғамдық сипаттағы сөздерді де айтсам керек. Әлихановтың мал шаруашылығына сіңірген ерен еңбегін асыра мақтап, ет жоспарын орындап қана қоймай, мал басын сақтау да керек дегенді айттым. Сол бір мылжың сөздердің саяси астар алғанына таңмын.

Барлыбаевтің бұл сөзінде не мән-мағына бар? Бұл жөнінде мынаны айтқым келеді. Әлиханов түрмеден шыққанша менімен бір камерада отырды. Сонда: «Барлыбаев неге ұсталмады? Оның «Алашордадағы» қызметі бәріне белгілі емес пе? Мен кез-келген адамды, Барлыбаевты да аунатып түсіре аламын, бізбен байланысы бар десем жетіп жатыр», – деп соның қалжыңға айналдырды. Оның Барлыбаевқа қарсы айтылған бұл әзілінің астарына мән бермеппін...

...Мен – қазір революцияның ұлы авторымен жүздескен тірі куәнің бірімін. Сондықтан да революцияның асқақ атын жамылған осындай адамдарды жек көремін. Мені: теоретик ретінде Ленинді оппортунист деп айтты – деген әлдекімнің көрсетуі жалпы қисынға келетінін мойындаймын. Әлемдік пролетариат пен езілген халықтардың ұлы көсемін көріп, тілдесу бақытына ие болған адаммын. Ол өзінің: патриархарлық, рулық даму сатысында кенжелеп қалған ұлттардың капитализмге соқпай социализмге бірден өту мүмкіндігі туралы формуласын жариялаған 20-жылғы Коминтерннің екінші құрылтайының салтанатты ашылуына мейман ретінде мен де қатыстым. Оның делегаттарға солшылдық дерті туралы айтқан атақты сөзін ерекше құрметпен еске аламын. 20-жылы оның өзі төрағалық еткен мәжілісте жасаған баяндамасында: казак тұрғындары арасындағы жалдамалы батырақтардан ауыл шаруашылық

коммунасын құрып, жерінен айырылмаған шаруаларды ауыл шаруашылық машиналарымен қамтамасыз ету туралы айтып тұрып, маған көзі түсіп кеткенде қолын мен жаққа сермеп тұрып: қазақтарға ауыл шаруашылық коммунасын құруға әлі ерте – дегенінде қатты шамырқанып кеттім, алдыңғы ұсынысымның жайшылық екенін түсіндім. Артта қалған халықтардың өкіліне қалай көңіл бөліп, қандай жауапкершілікпен қарайтынына сонда көзім жетті.

Әлі есімде, Астрахань облысындағы қазақтар көп тұратын жағалауды Қазақстанның құрамына беру туралы үлкен даулы мәселе қызу талқыланды. Патша үкіметі қазақтарды теңізге жібермеу үшін олардан бұл жерді тартып алып, он верстка сияқты түрлі экономикалық шектеу қойып, казактарды қоныстандырған болатын. Міне, осыған байланысты Астрахань губерниясының НКВД өкілі, Азық-түлік халық комиссариатының қамтамасыз ету орталығы, владимирліктер мені жан-жақтан қыспаққа алып, бүкілодақтық маңызы бар деп әр нәрсені сылтауратып, сансаққа жүгіртіп, табандап тұрып алды. В.И. Ленин ықыласпен тыңдап отырды да маған: Астрахань губерниясы сияқты Қазақстан да одақтың бір бөлігі. Қазақтар басым тұратын жердегі шаруашылыққа көмектесуді де, азық-түлікпен қамдауды да одақ мойнына алады – деді. Реплика жасаған кезімде Закурский мені жағамнан алып, қабырғаға тірей итергенде Владимир Ильич маған араша түсті. Астрахань губерниялық атқару комитетінің төрағасы мен НКВД өкілі губерниядағы тұрғындардың арақатынасын көрсететін нақты статистикалық есептің жоқтығын айтты. Бұған: халықтың арақатынасын білу үшін онда барудың да, статистикалық есептің де керегі жоқ. Москваны мысалға алыңыз. Мұнда қай халықтың қанша өкілі бар екенін ешкімде білмейді. Бірақ бәрі де қамтамасыз етіледі, – деді.

Маған жұдырығын ала жүгіргендердің әрекетін бүгін еске алу күлкілі, болмашы бұзақылықты сөз еткендей көрінгенімен де, В.И. Лениннің бейнесі мен өзім көрген осы бір өмірлік шындық маған ұмытпас әсер қалдырды. Ленин туралы жоғарыда мен айтты деген адамның қияли сөзіне әсерленгенсіп, солай дедім бе, жоқ па деп еске түсіруге тырысудың, жауап берудің

өзі күлкі тудырады. Тек айтарым, бүгінгі оппозициядағылардың көзқарасын ешқашанда боліскен емеспін.

1919 жылы ақпан төңкерісінен кейін мен Семей губерниясының земство басқармасының мүшесі болып қызмет істедім. Тікелей жер бөлімін басқардым, бұдан басқа маған оқу-ағарту саласына жетекшілік ету жүктелді.

**КССР Орталық Атқару Комитетінің мүшесі
Ермеков Әлімханнан
өтініш**

ПП ОГПУ-дің Қазақстандағы өкілінің 1930 жылы 22 қыркүйек күнгі өкімі бойынша мен түрмеге қамалдым. Тек 7-желтоқсан күні ғана нақты айғақтар келтірілместен маған ҚК-нің 57 – 7, 58 – 11, 59 – 3 баптарына сәйкестендірілген, шамамен: а) кеңес өкіметінің шараларын кеңес және партия жұмыстарында бұрмалап қолданғаны үшін; в) басмашылармен байланысы үшін; с) контрреволюциялық ұйым құруға талпынғаны үшін – деген мағынадағы айып тағылғаны хабарланды.

Бұл айтылған «нақты деректер» мені қызықтырмайды, өйткені ондай оқиға өмірде болған емес. Бастапқыда мен тұтқындалуымның себебін түсініспестік болған шығар, әлдебір саяси науқанға қатысты шығар деп ойлағанмын. Міне, тұтқындалғаннан бері төрт айдан асып барады, әлгі «түсініспестігім» мені денсаулық тұрғысынан да, адамгершілік тұрғысынан да кеміріп жеп барады. Сондықтан да мен: маған тағылған ешқандай нақты дерексіз айыптауларға түсінік беретін өмірбаяндық сипаттағы кейбір мәліметтерді, саяси және тәжірибелік істерімді Казаткомның Президиумына баяндап беруге мәжбүр болып отырмын...

...Революцияға дейін оқу оқыдым, оқығанда да орта және жоғары оқу орнына төленетін қаржыны өзімнің маңдай теріммен таптым. Төңкерістен бергі менің қызмет баспалдағым мынадай: Облыстық қоғамдық мекемелердің атқару комитетінің

президиум мүшесі, Қазақ облыстық комитетінің мүшесі, жұмысшы, солдат және шаруа кеңесі облыстық атқару комитетінің мүшесі, Бүкілқазақтық «Алашорда» халық кеңесінің орталық кеңесінің мүшесі, губерниялық земство басқармасының меңгерушісі, Корниловтың тұсында губерниялық революциялық комитеттің мүшесі, Колчак талқандалғаннан соң губерниялық революциялық комитеттің мүшесі және ВЦИК-тің жанындағы Қазақ революциялық әскери комитетінің өкілдігінің төрағасының міндетін атқарушы, губкомның және мемлекеттік жоспарлау мекемесінің төрағасының орынбасары міндеттерін педагогикалық жұмыспен ұштастырып келдім. Ауыл шаруашылығы банкісінің басқарма мүшесі болдым, соңғы төрт жылда тек қана жоғары оқу орындарында істеп келемін. Тұтқындалған кезде Қазақ мемлекеттік университетінің математика кафедрасының доценті боп істедім. ҚССР кеңесінің соңғы екі құрылтайында ҚССР Аткамының мүшесі болып сайландым...

...«Алашорданың» жүргізген ісіне тоқталып жатпай-ақ, оның бір мүшесі ретінде менің кейінгі іс-әрекетімнің бағытын өзгерткен тарихи тәжірибеме тоқталсам да жеткілікті...

...Сібір халықтарының арасында өзара ынтымақтастық болған жоқ, әр ұлт өзінше өмір сүрді, ортақ мүдделері анықталмады. Енді біз өз өмірімізді өзіміз игеруге мүмкіндік туғанда, бүкіл Сібір жұрты өзінің мұқтаждықтары туралы бар дауыспен арындай айтуы үшін барлық ұлттардың тұтастығы аса қажет...

...1917-1919. Бұл әскерилердің – колчаковшылар мен атамановшылардың билеп тұрған кезі болатын. Жазалау отрядтары, зорлық-зомбылық, дала-әскери соты жаппай орын алған еді. Жұмысшылармен, шаруалармен бірге сорлы қазақ елі де майдан даласына тән террорды, езгіні, басынуды бастарынан кешті. Губерниялық, уездік жер басқармаларының мүшелерін, «Алаштың» орталық кеңесін тұтқындау күн өткен сайын жиілей берді. Олардың кейбіреулері әскери-дала сотына беріліп, дарға асылуға дейінгі жаза қолданылды. «Алашорданың» мүшесі

Ақбаев (Ж. Ақбаев – Т.Ж.) «большевиктердің төңкерісіне көмектесу үшін қару жасырғаны үшін» ату жазасына кесілді...

...Омбыда келісім жүргізіп жатқан кезінде «Алашорданың» төрағасы Бөкейхановтың өзі де тұтқынға алынды. Жергілікті газеттерде губерниялық жер басқармасының мүшелерін большевиктерге бүйректері бұрады деп әшкерелеп жатты...

...Ақырында он алтыншы жылғы көтеріліс кезінде Жизак қаласы тұрғындарының бірін қалдырмай қырып-жойғаны үшін «Жизактық» деп атанып кеткен Колчак диктатурасының әскери министрі Иванов-Ринов тек «Алаш» автономиясы мәселесін көтергені үшін ғана қазақ (сол кездегіше айтсақ қырғыз) зиялыларының бірін қалдырмай қырып тастау туралы жобасын ұсынды, ол: ақсақалдарды медальмен, шен-шекпенмен жарылқай отырып та қыр елін билеуге болады – деп ойлады. «Алашорданың» қызметінде де қиыспайтын қайшылықтар толып жатты. Мысалы, сол кезде Колчакқа «Батыс Алашорданың ақсақалы» атағын беру туралы ұсыныс та жасалды. Бұл жөнінде: «Алашорданы» – «Ералашорда» деп атаған Сібір үкіметінің пікірі шындыққа келетін...

...Колчактың жанталасы, өлім алдындағы ант мезгілі басталды. Біз, земство қызметкерлері, ұлттық кадрлар осындай от пен судың сынағынан тәжірибе ала отырып, қазақ төңкерісі тұсындағы ұстанымдарымызға, Сібірде төңкеріс жасаған эсершіл чех-словак әскеріне іш тартқан әрекеттерімізге сын көзбен қарауымыз керектігін түсіндік. Террор барған сайын күшейе түсті, бұдан әрі қалада қалу өмірімізге қауіп төндірді. Семейдегі төңкерістен бірнеше күн бұрын далалық әскерлер шегіне қалған жағдайда көзі құртылуға тиісті адамдардың тізімі тұрғындарға таратылды. Тізімнің ішінде біздің де атымыз бар екен-мыс. Сондықтан да мәжілісте: қызыл армия келгенше қырға шығып кету керек, ал Семейдегі төңкеріс басылғаннан кейін қалаға қайтып оралу керек – деп шештік. Бірақ Семейге қайтып келу де қиын болатын. Өйткені: қазан төңкерісіне деген теріс ұстаным, чех-словак

эсэрлерінің әскеріне көрсетілген көмек, құрылтай Мәжілісін қолдау (Ресей ұлтшылдарының үкіметі – Т.Ж.) «Алашорданың» бетіне шіркеу түсірген болатын. Соған қарамастан: ешкім де Қазақстаннан тыс жерге кетпесін, ешкімде шекара асып шет елге өтпесін, Бөкейхановтан басқаларының барлығы Семейге қайтып келсін, – деп ұйғарым жасадық...

...Бұл шешімге тоқтам жасатқан: төңкеріс тұсында жинақталған ауыр тәжірибелер мен Колчак пен қаптаған атамандардың кезіндегі террорлық зорлық-зомбылық еді. Сонымен қатар, кеңес өкіметінің халықтардың ерікті құқығы туралы декларациясы, «Алашорданың» кейбір мүшелерінің Москвадағы тікелей келісімдері, «Алашорданың» Семейдегі бөлімі мен Москваның арасындағы тікелей байланыстың нәтижелері де ықпал жасады. Дутовтың бандыларының арасынан екі-үш адамдық шағын топпен қалаға кірдік. Қалаға кірісімен Сібір ревкомының мүшесі жолд. Косаревтің (қазір ОК-тің мүшесі) губерниялық үкіметті құрып, жетекшілік ету үшін Семейге келгенін естідім. «Алашорда» мүшелерінің ішінде жалғыз мен ғана қалада екенмін, сондықтан да жалғыз өзім шұғыл түрде Косарев жолдасқа бардым. Мен оны «Алашорданың» іс-әрекетімен қысқаша таныстырып өттім. Қазіргі жағдайда қабылданған шешім мен өзімнің келу мақсатымды баян еттім. Косарев жұмысшы қазақтармен бірнеше рет бас қосу өткізді де, солардың келісімімен мені губревкомның құрамына енгізді.

Төңкеріс тұсындағы өткен баспалдақтар ұлттық қозғалыстың мүшелеріне өте маңызды әрі құнды тәжірибелер үйретті...

...Осыған байланысты мен өзімнің партияға мүше боп өту туралы көзқарасымды да білдіре кетейін. Жолдастарымыз қырдан қалаға қайтып келген соң мен ВКП-ның қатарына өтуді мәселе етіп қойдым. Қарсы шығып сөйлеген Ғаббасовтың басты дәлелі: қазақ арасында пролетариат жоқ – дегенге сайды. Пікір таласымыз белгілі бір шешімге келуге мүмкіндік бермеді. Мен шұғыл түрде: Семей облысын Қазақ революциялық әскери комитетінің қарамағына беру мәселесін шешу үшін Орынборға іссапарға жүріп кеттім. Орынборда бірден мені: Семей және

Ақмола облыстарын Қазақ революциялық әскери комитеті басқармасының құрамына кіргізу туралы мәселені күн тәртібіне енгізу үшін және республиканың құрылғанын жариялайтын декретті дайындау үшін Москваға жіберді.

Москваға барғаннан кейін ревком мүшелері маған республиканың шекарасын анықтау үшін тиісті құжаттарды жинастыруды және ұлттар жөніндегі халық комиссарымен (ол кезде Сталин болатын – Т.Ж.) декреттің жобасын жасауды тапсырды. Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін мені ВЦИК-тің жанындағы Қазақ революциялық әскери комитетінің өкілдігіне уақытша уәкіл етіп қалдырды. Мен Москвада Халел және Жаһанша Досмұхамедовтермен кездестім. Олар менің жаңа саяси бағытыма таңдана қарады, менің солшыл пікірлерімді біраз тыңдап тұрды да, сынауға көшті, біздің пікір алысуымыз ерегеске ұласып кете жаздады...

Менің Владимир Ильич Ленинмен 1920 жылғы кездесуім

Кеңес әскері Колчакті құлатып, талқандаған соң, 1919 жылдың соңында губерниялық кеңес өкіметін ұйымдастыру үшін Сібір ревкомының мүшесі Косарев (Ленин комсомолы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы, белгілі Косаревтің әкесі) – Омбы қаласынан Семейге келді. Ол Семей қаласының жұмысшы аудандарында қазақ жұмысшылары мен жатақтары қатысқан бірнеше жиын өткізіп, олардың ішінен сайланған өкіл ретінде губерниялық революциялық комитетке мүшелікке ұсынылып отырған кандидаттар туралы олардың пікірін білді. Оның өзінің ұсынысы бойынша Завадский – төраға, Большаков – хатшы және мүше ретінде Құрамшин, Төленов және мен губерниялық революциялық комитеттің құрамына кірдік.

1919 жылдың күзінде-ақ РКП(б) ОК мен Кеңес үкіметі Қазақ өлкесін басқаратын Қазақ революциялық әскери комитетін құрған болатын. Оның құрамына: Пестковский – төраға және Әліби Жангелдин, Меңдешев Сейтқали, Әйтиев Әбдірахман,

Арғыншиев Сағынгерей, Ғұбайдолла және Әлиасқар Әлібековтер, Қаратаев Бақытжан, Тұнғашин, Бегімбетов Нысанғали және басқалар оның құрамына мүше боп кірді.

Семей губревкомы басында Сібірревкомына қарады, кейіннен Орталықтың қазақ даласын басқаратын қазақ әскери ревкомын құру туралы қаулысы шыққаннан кейін бұл губернияны басқару және оны соңғысына қосу туралы мәселе қойылды.

Кезек күттірмейтін бұл мәселені шешу үшін 1920 жылы мамыр айының басында мен Орынборға іссапарға жіберілдім, қазақ әскери ревкомы және біздің республикамыздың ұйымдастырылуы мен қалыптасуы кезіндегі уақытша орталығы осы Орынбор болатын.

Екі облыстың – Семей және Ақмола облыстарының қазақ әскери ревкомына қосылуы және оның қарамағына берілуі мәселесі Орынбор қаласындағы мәжілісте барлық мүшелердің қатысуымен талқыланды. Талқылауда: болашақтағы автономиялық республиканың құрамына кіретін Қазақ өлкесіндегі барлық облыстарды белгілеу және олардың шекарасын анықтау мәселесі көтерілді...

...Мұндай үлкен жұмысты жүргізу үшін Қазақ әскери ревкомының қаулысы бойынша 1920 жылғы 18 майдағы № 2043 мандатпен «Жалпы Қазақ өлкесі, оның ішінде шекара мәселесі» туралы баяндама жасауға Мәскеуге аттандым. Қазақ революциялық әскери комитетінің шешімімен ВЦИК-тің жанындағы Қазақ әскери ревкомның өкілетті коллегиясының төрағасы болып тағайындалдым, әрі ВЦИК-тің президиумының қаулысы бойынша Қазақ революциялық әскери комитетінің мүшесі болып бекітілдім. Қазақ революциялық әскери комитетінің мүшелерінің қатарына, сондай-ақ Ақмола облысынан Сәкен Сейфуллин кірді. Мәскеуде жүрген 4 ай уақыттың ішінде мен Қазақ әскери ревкомы мүшелерімен тығыз байланыста болдым. Олардан автономиялық республиканың құрылуы мен оның шекарасын анықтау мәселелері жөнінде тиісті нұсқаулар алып тұрдым.

Ара-арасында жауапты қызметкерлер, әр республикадағы ревкомның мүшелері, солардың ішінде менің тергеуіме тікелей қатысы бар Байтұрсынов, Рысқұлов, Валидов Москваға келіп-кетіп жүрді. Байтұрсынов Кирвоенкомның мүшесі ретінде келген сайын өкілдікке жиі келіп тұрды. Сирек те болса Валидов те келетін. Бірде маған Байтұрсынов: кеңес өкіметінің саясатына Валидовтің риза емес екенін, мүмкіндігі болса Индиямен байланыс жасағысы келетінін, сол жақта жүріп революциялық қозғалыс ұйымдастырғысы келетінін, тәуелсіздікті қарумен орнатқысы келетінін, мұны кеңес өкіметінің ішінде жүзеге асыруды ойластырып жүргенін айтты. Бұған Рысқұлов та мақұл сияқты көрінеді деді.

Т.Рысқұлов араға жылдар салып барып : «Петерс: 1920 жылы партия ұйымында дайындалды деген желеумен, нағында партия ұйымы емес контрреволюциялық «Иттиһад уә таракки» ұйымы дайындаған бағдарламамен делегация болып Лениннің қабылдауына кірді. Делегация Москваға барған соң белгілі башқұрт буржуазияшыл-авантюрисі Валидовпен және татар ұлтшылы Сұлтанғалиевпен кеңесіп, «Иттиһад уә таракки» ұйымы арқылы бағдарламаны талқылады, сөйтіп өздерінің кім екенін ашып алды. Делегация Ташкентке оралған соң «Иттиһад уә таракки» ұйымының ташкенттік белсенділерінің алдында есеп берді, делегация ұсынған платформа белсенділердің қолдауын тауып, таяу уақытта жүзеге асыруға тиісті бағдарлама ретінде қабылданды» – деп жазады. «Правда Востока» газетінің биылғы жылғы 14-желтоқсандағы санында жолд. Петерстің сол сөзі сәл қырнанып, нақтылана түсіпті. Онда: «Бұл арыздың мәтіні «Иттиһад уә тараккидің» ішінде дайындалған. Москваға Рысқұлов, Низамиддин Қожаев және патша шенеунігі Көшербаев барды. Москваға барысымен комиссия белгілі башқұрт ұлтшылы Валидовпен (Башкирия), Сұлтанғалиевпен (Татария), Байтұрсыновпен (Қазақстан) кездесті. Кеңесте кеңес өкіметімен күресудің жалпы платформасы талқыланды. Делегация Ташкентке оралған соң «Иттиһад уә тараккидің» кеңесінде тобымен отставкаға кету туралы шешім қабылдады» – делініпті.

...Мен бұған (Коминтернді пайдалана отырып дербес Түркістан коммунистік партиясын құруға ұмтылған ішкі қозғалысқа) үзілді-кесілді қарсы шықтым: Колчактың терроры мен зорлықпен қорлығынан жаңа ғана құтылдық, кеңес өкіметінің арқасында ғана мұнда республиканы ресми түрде жариялауға мүмкіндік алып отырмыз, сөйте жүріп мұндай екі жақты келісім жүргізудің арандату екендігін айттым... Байтұрсынов менің пікіріммен келісті. Мен ол кезде мұны: жеке бастың әлдеқандай бір себептеріне байланысты туған көңіл-күйдің уақытша құбылуы шығар – деп бұған мән бермедім. Валидов өте іскер адам еді... Сол кезде белгілі бір дәрежеде жасыңқырап жүрген Рысқұловты Валидов өзінің қиялымен баурап алғысы келген болуы керек. Онымен (Валидовпен) бірінші және соңғы рет кездескенімде мен оған Қазақстанның өкілі ретіндегі өз көзқарасымды ашық білдірдім және екеуміз де пікір таласына барғамыз жоқ. Қайтып кездескен емеспіз...

...Тек 1917 жылы шілде айында өткен бүкілқазақтық құрылтайда ғана құрылтайдың шешімімен «Алаш» өлкелік-ұлттық автономиясы жарияланды. Осы құрылтайда Түркістанмен қосылу мәселесі де шет жағалап жалпылама қозғалды. Құрылтай көсемдері, соның ішінде шығыс облыстарының өкілдері: онда үлемдердің ықпалы күшті, діни фанатизм бар, деспоттық билік жойылмаған, осы бағыттағы шет ел мемлекеттерінің әсері күшті – деген уәж айтып, Түркістанмен қосылуға түбегейлі қарсы шықты. Маған келетін болсақ, мен сол көзқарасты 1925 жылға дейін де ұстандым...

...1920 жылы 23-маусымнан 7-тамызға дейін Коминтерннің II конгресінің мәжілістері өткен еді. РКП (б) делегациясының құрамына Владимир Ильич Лениннің басқаруымен партия мен үкімет басшылары кірді. Сондай-ақ бұған автономиялық республикалардан да делегаттар келді. II Конгреске РСФСР Компартиясының делегациясының құрамында Тұрар Рысқұловтың т.б. қатысқаны есімде. Қазақ автономиясын Ахмет Байтұрсынов бастап барды.

Конгрессте Владимир Ильичтің: «Егер де алдыңғы қатарлы елдердің пролетариаты көмек берсе, әлеуметтік-экономикалық жағынан артта қалған елдер капитализмді орағытып социализмге өте алады»,– деген сөзі маңызды теориялық мәнге ие болды. Ең алдымен В.И. Лениннің осы конгресте неміс тілінде сөйлегені мені таң қалдырды. Мұнда Үндістан Коммунистік партиясының лидері Ройдың өз Отанында ұлттық буржуазиялық-демократтық қозғалысты қолдауға қарсы сөйлегені көп пікірталас туғызғаны есімде қалды. Владимир Ильич Ройдың бұл пікіріне түбегейлі қарсы шығып, империализммен күреске бағытталған ұлт-азаттық қозғалысқа пролетариаттың шұғыл түрде көмек көрсетуі қажеттігін батыра айтты. Ағылшын коммунистік партиясының делегаты Квеч те осындай көңіл-күйде сөйледі. Иә, осы бір қысқа естелігімді аяқтай келе, мен жас, албырт шағымда Владимир Ильич Ленинмен кездескеніме өзімді бақытты санаймын. Оның шабытты да дана, аса адамгершілікті кейпі жүрегімде мәңгі сақталады.

Ә. Ермековтің Ленин туралы пікірлері

В.И. Лениннің білгірлігі, кісілігі, жұртпен тіл табысып, пікірлесудегі кішпейілдігі мені ерекше таң қалдырды.

Революцияның алғашқы алапатынан көп жұрт әлі советтік жаңа мемлекеттің тұтқа-кіндігін, тізгін-шылбырын қалай ұстауды жете біле қоймаған кезде осындай тарихи істің басы-қасында Лениндей дана қайраткердің болуы, нелер бір қиын, шиепеніскен, әсіресе, талай заман тепкіде, қорлыққа, теңсіз болып, аяқ астында келген қазақ елінің тағдырын дұрыс, әділ шешуде істі Лениндей қолма-қол, саусақтарын сиқыр дерлік шебер музыканттардай оңды-солыңнан бірдей, жаңсақжібермей, саусақ басына ілген нәзік жібек жіпті ешбір түйіншексіз тарқатып алатын мініскерлердей тез де дұрыс кесіп-пішіп беретін жолбасшыны тарих тағдырының көктен Өзі (Алла) түсіргендей, еңбекші бұқараға басшы, жетекші етуі неткен бақыт деп ойлайсыз! Біздерді сол тұста әсіресе кейін буржуазияшыл ұлтшыл деп

солақайлар, қараңғы асыра сілтеушілер қанша қудаласа да, қуаласа да, заңсызжазалап, ұзақөмірімізді босқаөткіздіртіп, халыққа тигізетін пайдамызды, білімімізді аяққа басса да, біз сол кезде де, еміріміздің соңына дейін ұлы көсем Лениннің алдында болған күндерімізді әлі оңын-солын білмейтін, әліпті таяқ деп танымайтын жас шәкірттің аяулы ұстаз алдында, қамқоршы әкешешенің, атаның мүбәрак қолының маңдайымыздан мейірлене сыйпағанындай өмірбақи естен кетпес ізгі әсерде қалдық. Біз сол тұста В.И. Лениннің білгірлігін, әділдігін, адамгершілігін көріп сезгенде бізді ұлтшыл дейтін шанышқы сөздің езі де есімізден шығып кеткен-ді. Бәрі біздің оқыған зиялылардың сол кездегі кепшілігінің ұлтшылдығы қасақана бұрмалап, өз ұлтына, өз нәсіліне тарту емес. Біз бұрынғы езілген халықты алдыңғы елдің қатарына қалай жеткізуді, қалай жетілдіруді, еңіреген, кеуреген жұртқа қалай білім беруді ойладық, соның мақсатын түсінсекте, даңғыл жолын білмей, біраз адасыңқырадық. Әйтпесе біздер білімнің, мәдениеттің не екенін орыс мектебінен, орыс әдебиетінен үйренген, орыстың ұлы жазушыларынан, демократтарынан тәрбие алған, солардың үлгі-өнегесін пір тұтқан, еңбектерін білуге құштар болған жандар едік. Біздің осы шөлдеген, сусаған құштарлығымыздың, құмарлығымыздың шөлін Лениннің алдында тұнық бұлақ суын ішкендей бірден қандырып, бойымызға дарытып, қанаттанып едік.

Айта берсеңіз, қазақтың оқыған жігіттері орыс, татар қыздарына үйленген болатын. Мұның өзі біздің халықтарымыздың тек рухани ғана емес, жалпы адамгершілік жақындасуының белгісі еді. Біздің осы ниетімізді, мақсатымызды жете түсінген, біздің өз халқымызға керектігімізді, әлі де қараңғы елімізге өз тілімізде революция мақсат- міндетін жеткізудің қажеттілігін білген ұлы Ленин 1919 жылы кешегі «Алаш» адамдарына заңды кешірім жасап, біздің бірсыпырамызды қазақстанда Совет өкіметін орнатысуға, нығайтуға жұмсап еді. Біз ұлы адамның бұл сенімін ақғауға бар күшімізді салдық. Мен өзім онша-мұнша жүріп, жасым тоқғасып қалғанда Коммунистік партия қатарына кіруді жөн көрмедім. Бұған жеңіл-желпі қарайтындар менің партияға кіруімді мансапқорлық деп ойлар деп те шүбәландым. Бірақ

өзімізден кіші, жолы жеңіл жігіттерді партия қатарына кіруге үгіттедік. Тек не керек, В.И. Ленин ұзақ өмір сүре алмай, оның ісін Сталин бірден бұрмалап, талайдың ізгі-арман тілегін, қабілетін аяққа басып, топыраққа көміп жіберді.

Біз осал болдық. Аз болдық. Саясатқа жетік болмадық.

Біздің бұл осалдығымызға уақыт кінәлі, халқымыздың қараңғылығы кінәлі еді. Революция орнады. Жалпы дүниежүзілік бірінші империалистік соғыстан кейін, Россиядағы пролетариат революциясынан кейін жұрт бірін-бірі біліп болмайтындай аумалы- төкпелі, әлем-тәпәрік тұсқа кез келдік. Мұның әсері әсіресе шет аймақтағы біздерге көбірек тиді. Бірі қызыл, бірі ақ, бірі бай, бірі кедей болып, астаң-кестең болдық. Жалпы халық қараңғы, оқыған кезі ашық азамат аз. Білек күшін, сапалы тілек білдіретін жұмысшы табы жоққа тән. Жұртқа бірдеңе десең, маңыраған қойдай, жамыраған қозыдай тек ауыздарын ашады., сөзіңе түсінбейді, жөнге көнбейді. Әркім өзі илеген терісінің пұшпағын уқалайды. Ол кезде жалпы білікті-білімді адамдар көзге түрткі болатын, тіпті үстіндегі орысша киімдері де жұртқа құбыжық көрінетін еді.

Қазақстанның шекарасын анықтау барысында мұқым өлкенің этникалық, экономикалық және мәдени ерекшеліктерін ерекше ескеру керек. Егерде қазақтардың дені осы уақытқа дейін көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығын басты кәсіп ретінде сақтап қалғанын назарға ілсек, ... онда бұл облыстардың өзара тығыз экономикалық байланыста екені көзге анық көрініп тұр. Сондықтан да Қазақ автономиялы республикасын құру тек солтүстік және оңтүстік облыстардың арасындағы шекаралық тұтастықты сақтаған жағдайда, ғана мүмкін әрі нақты өмірлік сыпат алады, бұл мәселе керісінше шешілген жағдайда, Автономия тіршілік көзінен айырылады. Сонымен қатар, мәдени және экономикалық орталықтар да аралас облыстық құрылымдар (Сібір ревкомы және т.б.) талап етіп отырған территориялардың құрамында қалып қояды. Бұл орталықтарсыз оңтүстік облыстар экономикалық, шаруашылық және экономикалық-мәдени ашаршылыққа ұшырап, тірі өлікке айналады. Осы пайымдауларды ескере отырып Қазақ

автономиясының құрамын көрсетілген шекара бойынша бекіту қажет. Орынбор қаласы уақытша орталық ретінде қаралып отыр.

Автономия беру мәселесін принципті түрде бір ауыздан қолдай отырып, автономияны құруға келгенде сөз бен істің арасынан алауыздықтың туып отырғаны түсініксіз. Анығында, мәселе: республиканы құрудың қажеті бар ма, жоқ па?, – дегенге тіреліп тұр. Егер мен дұрыс түсінсем: тек насихат үшін ғана емес, нақты іс жүзіндегі жұмыс істейтін автономия туралы сөз болып отыр, ендеше, соған сай басқару аппараты құрылуы тиіс, онсыз: қазақтар өзін-өзі басқара ала ма?, – дегенді былай қойғанда, республика жөнінде сөз қозғаудың өзі мағынасыз бос мылжың ғана. Ал Қазақ ревкомын қызметкерлермен қамтамасыз етуді орталық мойнына алсын.

Москваға келгеннен кейін В.И. Ленин төрағалық еткен комиссияның отырысында мен Қазақстандағы жағдай туралы баяндама жасадым. Маған дейін Түркістан республикасындағы жағдай туралы «Түрккомиссиясының» мүшесі жолд. Сафаров сөйледі. Аса қуатты жігерге ие бұл адам отарланған аудандардағы бұратана халықтың аса ауыр жағдайы мен Столыпин реформасынан кейін қоныс аударушылардың кесірінен туындаған қиыншылықтарды сондай бір сенімді де нақты дәлелдермен жеткізе білген тиянақты баяндама жасады. Ол: өзінің ата қонысынан айырылған және келімсек-кулақтардың аяусыз тәркісіне ұшыраған қазақ батырақтарының бишаралығы мен көрген қорлығын ашына айтты. Ол: «Шұғыл түрде жер реформасын жүргізіп, барлық кулақтардың жерін тартып алып, олардан алынған жерді бұрынғы иесіне қайтарып беруді талап етті. «Сонда ғана бұратана халық бостандықты сезіне алады, ұлы қазан төңкерісінің жемісін көре алады»,– деді. Владимир Ильич оның көзқарасын қолдады және содан біраз уақыт өткен соң Ораз Жандосовтың т.б. қатысуымен Түркістанда жер реформасы жүргізілді.

...Мен өзімнің баяндамама кіріспей тұрып, Ұлы Октябрь революциясы көсемінің алдында қатты толқыдым. Бірақ оның қарапайымдылығы, мейірімділігі, кіші халықтарға деген ерекше

қамқорлығы маған жаймашуақ әсер етті. Баяндама кезінде мені оның ширақтығы, ойының өткірлігі, аз халықтың баяндама жасаған өкілін әділ де батыл қолдауы бей-жай қалдырмады.

Көтерілген барлық мәселелерді талдауы мен ондағы қойылған мәселелердің барлығынан хабардар болуы және оған бойлай енуі таңқаларлық еді. Ол менің баяндамама да қатысты қызығушылық пиғыл көрсетті: мұқият тыңдады, мүмкін болатын қателіктерден сақтандырды, ал әділ шешімді талап ететін қажетті шараларды батыл қолдады. Владимир Ильич тек тыңдап, талдап қана қоймай, әрі қызына пікір айтып, бүкіл баяндаманың басынан бастап аяғына дейін белсене қатысып отырды. Сөйтіп, адамзаттың ұлы данышпаны маған ұмытылмас әсер қалдырды. Осынау ұлы ойшыл-революционердің рухы алдында басымды иіп тағзым етемін.

Енді Владимир Ильичтің баяндамадағы шиеленіскен мәселелерді дұрыс шешуге қатысып, берген көмегі туралы, елу жылдан кейін де есімде қалған жеке-жеке эпизодтарға тоқталайын.

Мен өзімнің баяндамамда, негізінен, Қазақстанның инекарасын анықтауда үлкен маңызы бар күрделі де шиеленіскен жер мәселесіне тоқталдым (Бұл мәселелер Лениннің көзі тірісінде шешілген болатынын, сондықтан да қазір тарихи-анықтамалық қана сипат алады.

Патшалық Россия кезінде сол кездегі қолданыстағы заң ережелерін бұза отырып, қазақ жұртының иелігіндегі өзен, көл жағалауын, орман алқабын, саяжай орналасқан тоғайларды, қара топырақты жерлерді, жасыл алқаптарды тартып алған болатын. Ал бұл «белдеулердің» Ертіс бойындағы көлемі әуеліде ені 10 десятинадан бастап ұзындығы 70 десятинаға дейін жетті, ал Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы әйгілі «миллиондық қор» деп аталатын аса ірі атырау мал өндірісімен айналысушылардан тартып алынып, шіркеуге, қазыналық қарашығын деп аталатын салғырттың есебіне және қазынаның жеке билігіне берілді.

Қазақтардың пайдалануындағы жерлерді тартып алатын мұндай әпербақандық – Ресейдің ішіндегі аса ірі жер иелері мен помещиктердің: құлқын жоқтайтын столыпиндік реформадан кейін тіпті өрістеп кетті. Ол Мемлекеттік Дума мінбесінен: «Қа-

зақ даласы мен Түркістандағы ұйымдасқан кулактардың қожалығы жергілікті тұрғындардың мүддесін секермеуі тиіс, керісінше ол – патша режимнің тірегі болуы тиіс», деп ұран тастап, патшалық саясаттың тірегіне айналды. Сөйтіп жергілікті тұрғындарды ойламай, Қазақстан мен Түркстанда кулактардың иелігіндегі шаруашылықтың қанат жаюына бар күшін салған еді. Онда (мәжілісте – Т.Ж.) Каспий жағалауы туралы мәселелер өткір пікірталас тудырды. Ал жергілікті тұрғындардың жер туралы мәселесі, тіпті, қаралған да жоқ болатын. Ертістің он шақырым сол жақ беті 1904 жылғы орыс-жапон соғысы алдында сенат үкіметінің қаулысымен Сібір казактарының иелігіне берілген. Ал қазақ елі өзінің ата-бабасының жерінен айырылып қана қоймай, оның үстіне осы жайылымдыққа малын бағу үшін орыс кулактарына орасан зор қаржы төлеп, тез арада кедейлікке ұшырады. Сөйтіп олар әрбір казак семьясына қызмет ететін үй шаруасындағы жұмысшы ретінде батырақтарға айналды. Қазақ өлген кісісін жерлеу үшін зират орынына алтын ақша есебімен 18-20 сом төлегені туралы деректер архив құжаттарынан белгілі.

Мен баяндамамның соңында: осы он шақырымдық жерді қазақ халқы ежелден иеленіп келгендіктен де, өздеріне қайтарып беру – туралы ұсыныс жасадым.

Ал Каспий теңізінің солтүстік жағалауы – салық жинайтын жер болып жарияланғанымен, патша үкіметі қазақ тұрғындарын иеленген жерлерінен көшіре алмады. Себебі, Каспийдің солтүстік жағына қарай «Рың құмдары» деп аталатын құм бұйраттары созылып жатыр. Экономиканың қатал заңы тұрғындарды Каспий теңізі жағалауына қуды. Онда олар балық аулаумен шұғылданып, кемеде жұмысшы болып істеп, күн көріс мүмкіндігіне ие болды.

Баяндамамның соңында: қазақтардың бұрын иеленіп келген жерлері өздеріне қайтарылсын және жергілікті қазақ пен отырықшылданған орыс тұрғындары қашан орнығып біткенше Россиядан қоныс аударуды тоқтатқан жөн, – деген ұсыныс жасадым. Осы жерде Владимир Ильич менің сөзімді бөліп: «Қызық екен, орталықтағы жолдас, біздің ЦК-ның мүшесі Сафаров: Түркістаннан барлық кулак шаруашылығын көшіріп жіберу керек, – десе, сіз: тек жергілікті қазақтар мен отырықшылданған

орыстар орын тепкенше қоныс аударуды тоқтату керек,– дейсіз. Бұл қалай? Мен мұндай пікірді күтпеп едім?»,– деп бір сәт күмілжи қарады. Мен: «Сафаровтың Түркістанның жағдайын жақсы білетінін, ол сол жерде ұзақ уақыт қызмет істегенін айта келіп, ал Қазақстанның жағдайында ондай ұсыныстан бас тарту керек», – дедім. Және де өз ұсынысыма негіз ретінде солтүстік аймақтардағы қазақ пен орыс тұрғындарының сан жағынан арақатынасы жайлы статистикалық мәліметтерді келтірдім. «Орыс тұрғындарын көшіріп жібереміз деген шешімнің орындалу мүмкіндігіне сенбеймін, себебі, ұлттар арасында алауыздық туу қаупі бар» – дедім. Сонда Владимир Ильич: «Ендеше ойлану керек»,– деді.

Бұдан кейін: «он шақырымдық кесімді жер» мен жерге орналастыру мен ауыл шаруашылығын ұйымдастыру туралы барынша қамти айтқанымға қарамастан, Владимир Ильич: «Тағы да қосымша айтарыңыз бар ма?»,– деп сұрады. Сонда мен жастардың атынан (ол кезде 29 жаста едім): жерді өңдеуге және шөп шабуға арналған ауыл шаруашылығы машиналарымен қамтамасыз етсе, сөйтіп ауыл шаруашылығы коммуналарын ұйымдастырсақ, – деген тілек айттым. Владимир Ильич қолын сермеп: «Керегі жоқ, керегі жоқ. Біз ауыл шаруашылығы коммуналары жайлы, тіпті, Орталық Россияда да әлі ойластырғамыз жоқ», – деді. Владимир Ильичтің тарапынан айтылған мұндай сілтеме ұсынысқа мен қатты абыржып қалдым.

Комиссияның мәжілісінде, жасаған баяндаманың біздің республикамыздың территориясын анықтау туралы тұсында: Каспий теңізінің солтүстік жағалауының – Астрахань губерниясынан Қазақстанға қайтарылғаны тиімді екендігі жөніндегі жоғарыдағы ұсынысымды қайталап айттым. Менің бұл ұсынысыма көптеген адамдар мүлдем қарсы болды. Ірі басшылар, әсіресе Астрахань губерниялық атқару комитетінің председателі (фамилиясы есімде жоқ), Лежава, Брюханов секілді басшылар: Каспийдің балығымен Москва жұртшылығын асырап отырмыз, еліміз азық-түлік қиындығын бастан кешіп отыр,– деген сылтауды алдыға тартты. Сөйлеушілердің бұл мәселеге теріс көзқарасын байқаған Владимир Ильич маған бұрылып:

«Біздің экономистер жан-жақты талдап, батыл айтқан секілді, ұялмаңыз, өзіңіздің ойыңызды еркін айта беріңіз, енді сөз сізге беріледі», – деді.

Мен: «Кеше ғана институтты бітіргенмін, жақсы тәжірибені үйренуге дайынмын. Бірақ кейбір жолдастардың менің ойыма қарсы болғанына таңым бар. Өйткені, Қазақстанның өзінің ұлттық-тұрмыстық ерекшеліктеріне байланысты алатын автономиялық басқару құрылымы – РСФСР-дің қарамағына кіреді. Соған қарамастан, біздің, Каспий жағалауының республика шекарасына кіргізілуін мақұлдағанымыз дұрыс сияқты. Себебі, ол жерде негізінен балық шаруашылығымен айналысатын қазақтар мекендейді және де бұл жағалау Қазақстан территориясының ішіне кіріп тұр. Ал егер осы жағалауды тұрғындарымен бірге біздің республиканың шекарасына кіргізсе, біз оларды ұйымдастырып, Астрахань губерниясына қарағанда Орталыққа әлдеқайда көп балық жіберетінімізге сенімдімін», – дедім.

Владимир Ильич Астрахань губерниялық атқару комитетінің председателіне бұрылып, одан: Жағалаудағы қазақ пен орыс тұрғындарының сан жағынан ара қатынасы қандай? – деген сұрақ қойды. Председатель статистикалық мәліметтер жоқ дегенді сылтау етіп, сұрақтан бұларғысы келіп еді, Владимир Ильич: «Жағалауда қанша қазақ, қанша орыс бар – деп отырғаным жоқ, осы өңірдегі тұрғындардың қайсысы басым?»,- деді. Сонда председатель амалсыздан: «Қазақтар басым секілді»,- дегенге сайды. Владимир Ильич: «Мәселе түсінікті болды»,- деп дауысқа салмақ еді, сол арада хатшы Крестинский: «Ермеков жолдас «Данциг дәлізін» ұйымдастырмақ болып отыр», – деп қыстырылып еді, Владимир Ильич: «Крестинский жолдас мәселенің маңызын түсінген жоқ. «Данциг дәлізін» Астрахань губаткомы мен біздің шаруашылық басшылары жасап отыр», – деді. Теңіз жағалауын біздің республикамыздың шекарасына қосуды жақтап Владимир Ильичтің өзі дауыс берді және оның ұсынысы көпшілік дауыспен қабылданды.

1920 жылдың 24-тамызда Халық Комиссарлар Кеңесі Қырғыз (қазақ) Автономиялық республикасы туралы декрет жобасы-

ның мәселесі жөніндегі мәжіліске баяндамашының бірі ретінде мен де қатыстым. Мәжілістегі атмосфера аса іскерлік жағдайда болды, әрқайсысы өздерінің жауапкершілігін сезініп, қатал тәртіп сақтап, байсалдылық танытты. Бұл мәжіліске Владимир Ильичтің өзі және біздің таранымыздан төраға Пестковский қатысып отырды. Мәселе туралы Ұлттар жөніндегі халық комиссарының төрағасының орынбасары Каменский баяндама жасады. Ол өзінің жауапкершілігін қатты сезініп, баяндама барысында көп қиналды.

Владимир Ильич, декретті қарап отырып: «Байланыс торабы мұнда ЦСНХ-ның қарамағына беріліпті, неге НКПС-тің (Байланыс жөніндегі халық комссариатының – Т.Ж.) қарауына берілмеген? – деген сұрақ қойды. Каменский жолдас: «Татар республикасы туралы декретте осындай ереже қабылданған болатын», – деп жауап берді. Владимир Ильич таңданыс білдіріп: «Ендеше ол ережеде мұндай шешім неге қабылданған?», – деп сұрақ қойды да: мәселенің барлығы нақты қамтылмағаны туралы баяндамашыға қатты ескерту берді. Мен бұл мәселенің мән-жайын Пестковский жолдасқа: «Біздің республикамыздағы темір жолы торабының көлемі шамалы, оның есесіне салынып жатқан темір жолы құрылысы ЦСНХ-ның басшылығына қарайды», – деп түсіндірдім. Пестковский жолдас сөз алып, жоғарыдағы шешімнің мән-жайын түсіндіріп берді. Владимир Ильич бұған: «Мұндай түсініктемемен келісуге де болады, келіспеуге де болады, бірақ баяндамашы болса: Татар республикасы жөніндегі осыған сәйкес ережеге сілтеме жасағысы келеді», – деп ескерту жасады. Каменский жолдас өзіне түскен барлық жауапкершілік пен ауырлықты қатты сезініп, қиналды, сөйтіп, осында отырғандарға алдағы уақытта ескеріп жүретіндей үлкен сабақ болды.

«Сөйтіп Декреттің жобасы тездете тұтас оқылып, қабылданды. Тиісті қосымшалар мен өзгерістерімен қоса РСФСР Халқомсовының Декреті 1920 жылғы 26-тамызда бүкіл елге жарияланды.

В.И. Ленин өзі төрағалық еткен алғашқы мәжілістің аяғында: «Автономияны құру жөнінде қазір Сталинге барып пікірлесіңдер, оның дайындаған жобасы бар, сонымен танысып, бар ойларыңызды түйістіріңіздер», – деп кеңес берді.

Мәжіліске қатысушылар үзілісте түгелдей дәлізге шықты. Қазақстандық делегацияның құрамы 15-тей адам болатын. Бәріміз Әліхан Бөкейхановты тостық. Әлекең Ленинмен оңаша пікірлесіп, әңгімелесіп қалған болатын. 15-20 минуттен кейін ол кісі де шықты. Біз: «Сізді Сталинге бірге кіру үшін тосып тұрмыз»,– дедік. Әліхан бәрімізге салқындау қарап:

«Сталин не шешер дейсің, оның не ойы, не білімі көлемді емес, қанша бір жетіскен жоба бар дейсің. Онан да өзіміз жеке шешкен дұрыс»,– деп жүріп кетті.

Біз бәріміз де аңтарылып қалдық та Әлекеңе ілесіп Кремльден шығып кеттік. Осы күні: «Бәлкім кіріп пікірлескеніміз дұрыс болар ма еді? Кейбір мәселелер мүмкін басқаша шешілер ме еді?»,– деген ой келеді.

Осы мәжілістен кейін бір жеті өткен соң В.И. Ленин Қазақ АССР-ін құру жөніндегі декретке қол қойды.

* * *

Ал 20 жылы мен Мәскеу қаласындағы Байтұрсынов пен Валидовтің арасындағы келіссөзге кездейсоқ қатыстым. Ол маған Байтұрсынов арқылы белгілі болды. Байтұрсынов ол кезде Қазақстан үкіметінің өкілі болғандықтан да кездесуден бас тарта алмайтынмын. Ешқандай ұйым туралы сөз қозғалған емес. Оның мән-жайы алдыңғы жауаптарда айтылды. 20-жылы қазан айында оқуымды тәмамдау үшін Томскіге бардым. 21-жылы педагогикалық тәжірибеден өттім. Сол жылдың күзінен бастап мектеп меңгерушісі болдым.

...1926 немесе 1927 кеште Халел Досмұхамедовтің үйінде қонақта отырғанымызда ол маған және Елдес Омаровқа ертегіге айналып кеткен ежелгі әңгіме ретінде: Түркістандағы қозғалыс туралы, оған өзінің қатысқанын, мұның өзі Валидовпен жолығуы тиіс болғанын, бірақ та Валидовтің әйелі қайтып келген соң (Уфадан Ташкентке – Т.Ж.) мұның бармай қалғанын айтып берді. Кетіп бара жатқанда өзара: оның қай-қайдағыны бекер еске алғанына өкінісіп тарастық. Ашығын айта кетейін: тарих-

тың еншісіне айналып кеткен мұндай тылсым, жартылай күңгірт жайлар туралы шолақ сөздерді жиі тыңдауға болады және ол туралы жалпы қауесетті (нақтылы емес) партияда барлар да, жоқтар да білетін.

Ол кезде жауапты қызметкерлердің арасында, партия мекемелерінде: Қазақстанды Орталық Азия федерациясының құрамына қосады екен-мыс. Сөйтіп Қазақстан одақтас республиканың дәрежесіне көшеді екен-мыс – деген қауесеттер шығып жүрді. Бұл үшін Қазақстанның солтүстігіндегі орыстар қоныстанған аудандарда межелеу жұмыстары жүргізілуі тиіс екен. Осы мәселе жөнінде құрамында: Москвадан келген Ежов, Өлкелік Комитеттен Сәдуақасов, Мемлекеттік жоспарлау мекемесінен мен бар – арнайы комиссия құрылды. Мен өз пікірімді Ежов жолдасқа ашық түрде: Орта Азия федерациясына Қазақстанды қосып, солтүстік аймақтық шекараны межелеу шаруашылық мүддесі тұрғысынан да, мәдени байланыс тұрғысынан да пайда әкелмейтінін – айттым...

...20 жылдан 24 жылға дейінгі Семей губерниясындағы шағын қаладағы – Қарқаралыдағы II басқыштағы мектептің меңгерушісі болған кездегі қызметім – басмашылар көтерілісіне қатысқандығымның айғағы ретінде танылып, маған 59 баптың 3-тармағы бойынша айып тағылыпты. Контрреволюциялық ұйымға қатысқандығыма қандай әрекетім айғақ болғанын білмеймін. Ал партия мен кеңес қызметінің шараларын бұрмалап пайдалануға тырысты делініп, 58-баптың 7-тармағы бойынша тағылған айыпқа келетін болсам, онда мен нақты адамдарды куәға тартамын және олардың біразы Москвадағы орталық мекемелерде істейді, мысалы, Семей мен Қызылордада – Досовпен, Ежовпен, банкте – Балпаевпен, Халық комиссарлары кеңесінде (жоспарлау комитетінде) – Нұрмақовпен, қазақ университетінде қазір МГУ-де деканның орынбасары боп жүрген – Мансұровпен бірге істедім...

...Мен өзім тұтқынға алынғаннан бері Попов жолдасқа: революцияның саяси жағдайы мен логикасы туралы пікірімді

бірнеше рет қайталап айттым. Менің ойымша: Қазан төңкерісі Қазақстанда 28 жылдан бастап нақты күшіне кірді. Далалық жартылай феодализм мен капитализмнің тамыры енді ғана жұлына бастады. Бұрын саясатпен айналысқан адамдар осындай қысылтаяң сәттерде сынақтан өтуі тиіс» деп ойлаймын.

1926 жылдан бастап Ташкенттегі Қазақ педагогикалық жоғары оқу орнына ауысуыма байланысты онымен тікелей айналыспағандықтан да, менің жер мәселесі туралы қазіргі пікірім жалпылама және ертеректе мен Орынбор мен Қызылордада қызмет істеген кездерімдегі мәселелер туралы ғана болмақ. Революцияның алғашқы кезеңінде патшалық отарлау бағытындағы жерге қоныстандыру саясаты тудырған бұл мәселе өте шиеленісті дәрежеде еді. 21-22 жылдардағы кеңес өкіметінің еңбекші қазақтардың талабын ескеріп қоныстандыру туралы мәселе күн тәртібіне қойылғанда, менің де араласуыма тура келді. 24 жылы министрліктің коллегиясы өтті, соған қатыстым. 25-жылы Орынборға Мемлекеттік жоспарлау мекемесіне жұмысқа шақырылдым. Онда жерге орналастыру саясаты жөнінде арнайы комиссия құрылды. Комиссия үш рет отырыс жасады. Оған республика басшылары да қатысты. Онда қазіргі шаруашылық жүйесін, бұрынғы жер иелену құқын сақтап қалуға ұйғарым жасалды. Комиссия мүшелері де, оның ішінде мен де Қазақстанға жаңа қоныстанушыларды әкелуге үзілді-кесілді қарсы болдық. Ең алдымен патшалық жер қоныстандыру саясаты тұсында жері тартып алынған жергілікті ұлтты, содан кейін қазіргі орыс тұрғындарын толықтай жермен қамтамасыз ету керек, содан асқанына ғана қоныстанушыларды орналастыруға болады деген шарт қойдық. Осыдан барып жерге қоныстандыру мәселесі жөнінде талас туды. Өлкелік партия комитетінде бұл мәселе арнайы қаралып, алдыңғы көзқарас қолдау тапты. Онда:

- 1) Қазіргі қалыптасқан шаруашылық жүйесіне түбірімен өзгеріс жасау мүмкін емес.
- 2) Жер бөлісі таптық тұрғыдан жүргізіліп, оған еңбекші бұқара кеңінен тартылуы тиіс – деген жалпы ереже қабылданды.

Мен бұған сене қойғаным жоқ және шешім табатын жаңа жол да жоқ болатын. Қызығы сол, дәл сол кездегі қалыптасқан жерге қоныстандыру жүйесі тұсында осынау шетсіз де шексіз кең далада жергілікті ұлт жерден қысымшылық коретін. Енді оны таптық тұрғыдан бөліске салса, онда қазақ елі жерсіз қалатыны анық еді. Өлке бойынша жерді мәдени игерудің бағдарламасы жасалуы тиіс еді. Бұл бағдарламаны жасау қолдарынан келмеді ме, жоқ, жасағысы келмеді ме, білмеймін, әйтеуір, жүзеге аспай қалды. 23-26 жылдары мемлекеттік жоспарлау мекемесінде істеген тұстарымда аталған мәжілістерге қатысып жүрдім. Жетекшілері Әлібеков пен Қаратілеуов болатын. Одан кейін Әлихан Бөкейханов айналысты. Көрсетілген мәселелердің ішіндегі жер бөлісі туралы пікірлерді олар толық түсінді. Сәдуақасов пен Сұлтанбеков те сол ұстанымда болды. 22-23 жылдары Жер жөніндегі халық комиссары Кадылов (Қадыров, Қаратілеуов – ?) болды. Барлық мәселелерді Бөкейхановпен кеңесе отырып шешті. Тек соның мақұлдауымен ғана істі жалғастырып, бағыт-бағдар алып отырды. Бұл пікір алысуларда біз (ұйымдасқан топ емес, халықтың қамы үшін шын жаны ашығандар): қалайда асыра сілтеушіліктер болады – деп есептедік. Ондай асыра сілтеушілік, мысалы, Семей облысында орын алды. Нәтижесінде саяси тұрғыдан да, атқарылған шараны жүзеге асыру барысына да кері әсерін берді. Тыңды игерудің шаруашылыққа әкелетін зияны өсіріп көрсетілді. Соған қарамастан кеңес өкіметінің шараларына қарсы күресетін ешқандай да ұйым болған емес, ондай айыпты жоққа шығарамын.

Шалғынды жерлер мен байларды тәркілеуге қарсы ешқандай іс-әрекет жасағамын жоқ, мен ол кезде Ташкентте қазақ пединститутында қызмет істеп жүргемін. Сондықтан да саналы немесе санасыз түрде, немесе заңдық тұрғыдан алғанда да ондай әрекетке барған емеспін және бара да алмайтынмын. Бұл мәселе жөніндегі қоғамдық пікір қатты шиеленісіп тұрғандықтан да, мұндай әлеуметтік мәселеге көңіл бөлмей, саңырау болып қалу мүмкін емес еді. Құлақ түре жүріп жеке әңгімелер мен пікір алысуларда жоғарыдағы пікірімді білдірдім. Менің тікелей қызметім мүлдем басқа мәселелермен айналысуға бағыттал-

ған еді. 26-27 жылдары өзімнің бұл мәселелер жөніндегі қарсы пікірлерімді белгілі бір топқа ғана айттым. Оны бұрынғы жауаптарымның бірінде көрсеткенмін. Партия мен үкіметтің шешімдеріне қарсы өз көзқарасымды жеке адамдармен бөлісуге қақым бар деп есептедім. Біз ол шешімге мүлдем қарсы едік. Қоршаған орта, қалыптасқан дәстүр бәрін қабылдауға мүмкіндік бермейтін.

...Маған қойылған: Швецов жетекшілік еткен, Бөкейханов құрамында болған Ғылым академиясының экспедициясы туралы сұраққа келетін болсам, ол жоғарыдан шешілген ғылыми мәселе. Экспедиция жоғарыда көрсетілген ескі көзқарас тұрғысынан зерттеу жүргізді. Олар қалыптасқан шаруашылық жүйесін сақтаудың жолдарын зерттеді. Статистикалық есептердің барлығы да ғасырлар бойы дала төсінде қалыптасқан шаруашылық жүйесін (бірнеше мың жылдан бері сақталып келе жатқан өмір сүру тәсілін) сақтаудың амалтәсілдерін ақтап калудың жолдарын іздестірді. Экспедицияның жұмыстарымен таныс емеспін. Мен жоспарлау мекемесінде істеп жүргенде оның негізгі бағыттары ғана анықталған болатын. Жерді қалай пайдалану жөніндегі ғылыми баяндамамен таныс емеспін, көрген де жоқпын. Мен шаруашылықты жүргізу жүйесі тұрғысынан ғана ол пікірге қосылдым. Жер өңдейтін немесе мал шаруашылығымен айналысатын ауданда тұратын қазақтардың шаруашылығы көшпелі өмірге бейімделген. Негізінен мал шаруашылығына сүйенген кәсіпшілікке барынша жақын. Бір аймақта әрі егіншілікпен, әрі мал шаруашылығымен айналысу да табиғи дамыған. Дегенмен де олардың арасындағы қайшылық ұшығып келе жатқан.

Біздің бес жылдық жоспарымызда көрсетілген жерге жаңадан қоныстанушылар туралы көп талқыланды. Осы мерзім ішінде қоныс аударушылардың саны бес миллионнан асады десті. Бұндай жоспарға қарсылық білдіре отырып, орталық және өлкелік мекемелерге арнайы мәлімет дайындадым. Онда: «Мұны қозғап отырған бұрынғы отарлаушы жүйенің жұрнағы – қоныс аударушылар мекемесі. Егерде мұндай жоспардың болғаны рас

болса, оны орталық және өлкелік мекемелер қолдамауы тиіс. Дәл солай бола қалған жағдайда өз көзқарасымды қорғаудың жалғыз-ақ жолы бар еді. Ол – кеңестік басшылардың пиғылын әшкерелеу немесе кеңес мекемелері туралы пікірлерімді ашық білдіру», – деген мағынадағы пікірлер айтылған...

...Колхоздар бен совхоздар туралы көзқарасыма келсем, өкінішке орай, өзімнің ескі идеологиялық бағытымды қатаң ұстана отырып, оның тәжірибе жүзінде жүзеге асу мүмкіндігіне мән берместен, осы мәселе жөніндегі сол кездегі жиналыстарда мен үнемі қарсы сөйледім. Шаруашылықтардың өндірістік негізге көшуі бұрынғы патшалық отарлау саясаты түте-түтесін шығарған қуаң, жартылай қуаң шөлейтте, табиғи жұтқа жиі-жиі ұшырайтын аймақтың жерін патшалық жыртқыштар талан-таражға салып біткен еді. Жартылай рулық құрылымдағы феодалдық қоғамды соншама қысқа мерзім ішінде социалистік құрылымға ауыстыру мүмкін емес деп есептедім. Қазақстанда социалистік құрылыстың нығаюына жол ашатынын болжай алмадым...

...Бұдан кейін: импералистік отарлау мен жартылай отарлық жүйе артта қалған халықтарға үстемдік жасап тұрған жағдайда олар бірте-бірте құрып кетеді, соның ішінде шаруашылық мәдениеті төмен қазақ ұлтын да сондай тағдыр күтіп тұр деген іштегі күмән сонау 20-жылдардан бастап өзгеріске түсті. Артта қалған халықтар социалистік даму жолына сөзсіз түсу керек екен деген ой келді. Бірақ ол жолдың сорабы белгісіз еді және толық құрылымы мен жүрер жолы әлі нақты табылмаған болатын. Ендеше бізді аса қауіпті әлеуметтік сілкіністердің күтіп тұрғаны анық еді. Шаруашылықты жүргізу тұрғысынан түсінікті болғанымен де, адамдардың тағдыры тұманды болатын. Оның үстіне Қазақстанның аса қатал табиғаты да қалыптасқан жүйеден ауытқыса апатқа алып келетін еді. Ал капиталистің жеке басы ешқашанда тәуекелге бармайтын. Ол көбігін ғана қалқып алатын. Жергілікті тұрғындардың өзі мұндай сынаққа төтеп бере алмайтын. Ал біз қатал табиғаттың талабына бейімделіп өмір сүрдік. Ал қазір біз өзге көріністің куәсі болып отырмыз...

...Бұл мәселелер жөнінде екеуінің де ықпалы күшті. Жандосов та олардың алдынан өтпейді. Қазір екеуі де қартайды. Енді олар өздерінің көзқарасын өзгертуі қиын. Мен латын һарпін жақтадым.

ОГПУ-дің коллегиясына маған 58 баптың 7, 11; 59-баптың 3-тармақтары бойынша тағылған айыптарды 58 баптың 7, 8-тармақтарына ауыстару туралы мәлімдеме

ОГПУ-дің өкілі Поповтың түсіндіруі бойынша маған 58 баптың 10-тармағы бойынша тағылған айыпқа – менің Мұхтар Әуезовке жазған хатымдағы жер мәселесі жөніндегі пікірім негіз болыпты. Қолтаңбасына қарағанда шындығында да хатты жазған менмін. Бірақ ондай мағынадағы хатты Мұхтар Әуезовке емес, Әлихан Бөкейхановқа жазғанмын. Ол кезде мен Ғылым академиясының Қазақстанды зерттеу бөлімінде істейтінмін және Қазақ халық комиссариятының тапсырмасы бойынша қазақтарды жерге орналастыру мәселелесін негіздеумен айналыстым, сонымен қатар ол (Бөкейханов – Т.Ж.) федеральдық комитеттің мүшесі болатын (егерде сол кезде таратылып кетпесе). Осы комиссияның құрамында жүріп Қазақстан үшін зерттеу жұмыстарын жүргізді. Өзі Мәскеуде тұратын, қызмет бабымен ара-арасында Ленинградқа баратын. Лиза Бөкейханова мен Шоқаневаның (?) айтуынша, онда Әуезовтің үйіне тоқтайтын. Бұл хаттың жазылу мәнісі төмендегідей.

«Қадірлі Әлеке!

Менің бұрынғы қызметімнің бір үлкен артықшылығы – достарыммен кездесіп тұруға аса қолайлы еді: қазір мен олардан көз жазып қалдым, тіпті хат-хабар алысатындарым да азайып кетті. Әлеке, әсіресе сіздің алдыңызда өзімді өте кінәлі санаймын. Сізді көптен бері сағынып жүрмін, бірақта Сізбен жүздесуге еш мүмкіндігім болмады, ал хаттың сөзі мені қанағаттандырмайды, сондықтанда жазудан бойымды аулақ ұстаймын.

Мен Лизамен сөйлесіп, сізді Қызылордаға ауыстырған жөн ғой деп едім, ол әр түрлі сылтау айтып, қарсы болды және

егерде қызметке ілінбесе, емханадағы дәрігер – ординаторлық жұмысқа алынбаса, онда алдағы қыста Мәскеуге ауысатын ойы бар екендігін айтты.

Біздің оқу орынының жұмысы жөнінде мен бірде Сізге жазған едім ғой, істің алдағы барысы әлі толық анықталған жоқ. Жоғары оқу орындары туралы мәселе, сөзсіз тарихи мәселе. Бұл мекемелерді ашуға деген Қазақстанның дайындығы Петрдің тұсындағы Ресейдің дайындығынан күшті. Германиядан студент шақыртудың ешқандай қажеттігі жоқ. Петр бекіткен академияның жанындағы университет тек 30 жылдан соң ғана шәкірт тәрбиелеп шығарса, Қазақстанның қазіргі жағдайының өзінде мұндай сылбырлыққа жол берілмейді. Соған қарамастан, ғылыми орталық ұйымдастыру мәселесі немғұрлым ерте қолға алынса, бұл өте жақсы. Ұйымдастыру кезеңіндегі барлық отпелі шараларға қарамастан, жаңа құрылған университет өзінің балаңдық дәуірін басынан өткізуі заңды. Бұл мәселе сәл де болса ілгері жылжыды. Тоқтабаев халық ағарту комиссарлығынан кеткеннен кейін Қазақстан үкіметі университетті құру туралы шешім қабылдады.

Бұл мәселені РСФСР-дің орталық алдына асқан табандылықпен қойып, тиісті ұсыныс жасап отырған Авксеньев одағына Қазақстан қатты қарыздар, бұл мәселе қазір Мәскеудің шешімін күтіп отыр, орталық мекемелердің бұл мәселені шешуіне қатты кірісіп жатыр.

Әрине, қазақтың тұңғыш университетінің құрылуына Сіздің де үлес қосуыңызды қамтамасыз етсе, бұл өте орынды іс болар еді. Сіздің өзіңіз қалай қарайсыз. Сіздің рұхсатыңызсыз мұндай мәселені көтеру мүмкін емес, толық шешілді деуге келмейді, тіпті ол дәл қазіргі жағдайда өте қиыншылықпен алға жылжуда, сондықтан да мұның сәтті шешілуіне толық сенуге болмайды.

Әлеке, мен біздің орталықтың үлкен және кіші саясатынан бойымды аулақ ұстап жүрмін. Қазақстанда қызмет істеп жүргенімде күнделікті мәселелердің барлығын назарымда ұстап, бірде ананың, бірде мынаның жобасын жасап, оны шешуге белсене араласып жүруші едім. Бізге қазір құлаққа өте жағымсыз сыбыстар жетіп жатыр.

Жер мәселесінің төңірегіндегі әңгімелердің барлығы тұйыққа тіреліп, барып тұрған бейбастақ байбаламға айналды. Егерде партия мүшелері мен жер жөніндегі саясатты жүргізушілер өздерінің көзқарастарына негізгі дәйектеме етіп Палена мырза жүргізген ревизияның «Губерниялық есептеріне» жүгінсе, солай болмағанда несі қалды. Қоныс аударушылардың жаңадан құрылған басқармасы қандай да бір асқақ идеяға құрылған саясатты бүркеншік етсе де, дәл осы арада қазылған апанның, ашылған аранның, қатерлі ісіктің орыны жатыр. Сүйегі қурап қалған патша губернаторларының әруағынан қорғаныш іздеулері де бейбастақтыққа жатпай ма. Шындығына көшсек, жерге қоныстандырушы жаңа басқарманың азулы қатырандарының (акуланың – Т.Ж.) ашылған аранына қарағанда соңғы аталғандар (патша губернаторлары – Т.Ж.) «Өзіне сеніп тапсырылған өлкенің тыныштығын сақтау үшін бұратаналардың» қол астындағы жерді алу үшін ештеп, сақтықпен кірісті. Шынымен, бұдан өзге жасалған жобалардың жолы кесіліп, жоралғыдан қалғаны ма сонда? (Профессор Швецов пен Бөкейхановтың жер кесу мөлшері туралы жобасын меңзеп отыр – Т.Ж.). Мұның астарын түсінуге ақылым жетпейді. Мекемелердің басқарушы құрылымын байқатпай уландырып отырған «мамаңдардың» ерекше сендіруінің өзіне сенімсіздікпен қараймын. Бұған бізге мәлім «шіркіндердің» де қатысы бар, олар да ықпал етіп отыр, бірақта бұл жөнінде олардың жауапкершілігі шектеулі ғой. Әлеке, Орталық Комитетке хат жазуды қажет деп санамайсыз ба? Әлде, біздің жазғандарымыз, өзінің орталықтарының алдына осы мәселені шешуге талап етіп қойып жүрген партия мүшелеріне зиянын тигізе ме?

Жерді тағы да бөліске салу, жерге орналастырудағы теңгермелі мөлшерді сақтау – өз жерінен өзі қарақшылықпен қуылған (экспроприация) бұрынғы тәжірибені еске салады, бақытсыз халықтың тағдыры үшін жүрегің қансырайды. Мұндай тәжірибеге даламыз енді көне алмайды. Өйткені көшпелілердің шаруашылығы – әбден орныққан, табиғи шаруашылық. Шабындықты бөліске салған ежелгі тәжірибеге сүйенсек, биылғы қыстың қыспағының өзі неге тұрады?

Сотайға сәлем.

Әлеке, өзіңіздің денсаулығыңыз туралы жазыңыз. Қалайда Сталинмен кездесіңіз, жазда қырда демалып қайтуға пұрсат алыңыз. Сергей Порфирьевичке сәлем айтыңыз.

Әлімхан.

25/II – 28 жыл.

Көшірмесі дұрыс: Ағабеков».

Мен ол кезде Ташкентте тұратынмын, сонда педагогикалық жоғары оқу орынында дәріс беретінмін. Жер және орман шаруашылығы басқармасының бастығы Сәлімгерей Қаратілеуов Қазақстандағы Ғылым академиясының зерттеулерінің нәтижесін тиянақтау мақсатында Орта Азия мемлекеттік университетінен деректер алу үшін Ташкентке келді. Ол менің үйімде болды. Әңгіме отарлау институты мен Қазақстанға қоныс аударушылар мәселесі төңірегінде өрбіді: бұл өте күрделі іс, қоныстандыру революциядан бұрынғы межеден де асып кеткендігі, граф Паленнің тексеру материалдарының Ташкентте екендігі, оған қатысқан қоныстанушылар басқармасының бастығы Чиркиннің осында екендігі, Қазақстанның 5 жылдығына арналған өлкелік газетте Жер комиссариатының басшысы жерді бөлшектеу жөніндегі губернатордың есебіне сүйеніп мақала жариялағаны айтылды. Бір қызығы, сол кезде ескі мәліметтерге көп сүйенетін. Тәркілеу мен Қазақстанға қоныстанушыларды орналастыру аса кең ауқымда жүргізілетінін жеткізді.

Жерге орналастыру мен байларды тәркілеу барысында теріс идеологиялық пікірлерім бұрынғы көрсетінділерімде жазылған. Мен бұл пікірді Ташкенттің педагогикалық институтында сабақ беріп жүргенде білдіргенім түсінікті. Бұл мәселе тек қана партия мүшелері мен партияда жоқтарды ғана емес, зиялы қауымның да назарын аударғаны белгілі. Қаратілеуов жолдаспен кездейсоқ кездесіп қалғанда осы мәселе жөнінде сөз қозғалды. Мен: өзінің өткендегі саяси қайраткерлігінің нәтижесінде патшалық отар-

лау саясаты тұсындағы шаруашылық саясатын, әсіресе, қоныс аударудың жай-жапсарын терең зерттеген, Қазақстандағы жерге орналастыру мәселесіне барынша қанық Әлихан Бөкейханов қана бұл жағдайды анықтап беретінін айттым. Қоныстандыру жөнінде түрлі қауесеттер айтылып жүрді. Бөкейхановтың іске тартылуын мен де қостадым. Өйткені жер мәселесін зерттейтін институт БК(Б)П Орталық Комитетіне қарайтын, ал олар Бөкейхановты Қазақстандағы жер мәселесінің білгірі ретінде қызметке шақырды, сонымен қатар 1921-1923 жылдары қазақ үкіметінің тапсырмасымен Қазақстандағы жерге қоныстандыру мәселесін зерттейтін арнайы экспедицияларға қатысты. Жер мен қоныстандыру бағытындағы менің көзқарасым Бөкейхановтың көзқарасынан алшақ емес. Мен ол кісіні өзімнің ұстазым деп шын көңіліммен айта аламын. Бұл тұрғыдан алғанда біз бұрынғы отарланған жерге қазақ тұрғындары жаппай қоныстанып болғанша жаңадан қоныстандыру науқанына қарсы болдық.

...Жер мәселесі туралы қысқаша шолудан кейінгі айтарым, бұл мәселені шешу жөніндегі бастапқы ұстанымымда тұрақтап тұрып қалуым – менің идеологиялық қатеме жатады. Таптық байланысты, ұлтаралық қатынастың маңызын дер кезінде кең мағыналы деңгейде қабылдамаппын. Мен оған ұлтшылдық тұрғысынан қараппын. Ал үгіт-насихат жүргізді дегенге келсем, ондаймен айналысқамын жоқ, осы мәселемен айналысатын адамдар, әсіресе, Бөкейханов, менің үгітіме мұқтаж емес. Олармен кездескен кезде өз пікірімді білдірдім. Осындай адасуда жүргенімде және дағдарыстың алдында (отарлаудың бес жылдық жоспары бойынша Қазақстанға жаппай қоныстандырушыларды әкелу, оларға жағдай жасау туралы жүзеге аспай қалған науқан қарсаңында) мен мұны қазақ халқының қасіреті ретінде қабылдадым. Бөкейхановтың көтерген мәселелерінің негізінде өзімді толғандырған жайлар жөнінде Орталық Комитетке мәлімдеме жаздым.

Қазір революциялық күресте шыңдалған таптық ұстаным – тарихи шындыққа айналғанын көргенде, мен нақты саясаттан көрі романтикаға берілгенімді түсіндім. Революция ақ қолғап-

пен орнамайды, құрбандықсыз келмейді. Қазақтар үшін де бұдан өзге жол жоқ. Аса шиеленісті мәселелерді шешуде басқарушы ұйым мен үкімет орындарының дұрыс бағыт ұстанғандарын мынадай дерек растайды. Тәркілеу туралы шешім шығар алдында Семейден Қызылордаға келгенімде Ғаббасовтың теңселіп жүргенін көрдім (Оның қырда меншік малы бар болатын). Осыған байланысты ол ерекше белсенділік танытты. Мен оған: егерде сен бұл науқанда асыра сілтеушілікке жол беріледі деп есептесең, онда теңселе бермей, сен жоспарлау мекемесінің жауапты адамы ретінде үкіметке мәлімдеме тапсыр, – деп өзімнің көзқарасымды білдірдім. Бұл пікірді сондай күйде жүрген Қадырбаев Сейдазымға да айттым. Тәркілеу жөніндегі қаулы шыққаннан кейін мен даулы жағдайларға жаңа түсінігім тұрғысынан пікір білдірдім, аз уақытқа ауылға барғанымда да бұл мәселені түсінуге ықылас білдіргендерге (тәркілеуге іліккен туған ағайындарына – Т.Ж.) жоғарыдағыдай түсінік бердім...

...Айыптау ісінде Сәдуақасовтан Байділдинге хат әкелгенім туралы көрсетіліпті. 25-жылы Өлкелік Комитет пен Халық комиссариаты мемлекеттік жоспарлау комитетінің өкілдеріне қосып Сәдуақасовты және мені Мәскеуге іссапарға жіберді. Менің Өлкелік Комитеттің мүшесі Ежов пен Сәдуақасовтан білгенім – негізгі мақсатымыз шекараны анықтап, бекіту екен. Оңтүстіктегі облыстарды Орта Азия федерациясына, солтүстік облыстарды РСФСР-дің көрші облыстарына қосу туралы мәселе қойылмақ екен. Оңтүстік Қазақстанның төрағасы бұған ерекше ынта қойып, қызу қолдайтынын білдірді. Солтүстік облыстардағы қазақтарды оңтүстікке, Жетісуға көшіру жөнінде нақты ұсыныс жасалыпты. Бұған мен: ұлттық белгісіне қарап қазақ, орыс тұрғындарының арасына шекара қою қиын, олар аралас тұрады. Оңтүстік және солтүстік облыстардың экономикасы өзара тығыз байланысты. Жазда солтүстікке қарай көшіп, мал өрістететін Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Қазалы, Бөкей аймағындағы жер пайдаланушылар үшін де тиімсіз. Қостанай уезінің қазақтарын Оңтүстікке көшіру де мүмкін емес. Егерде солтүстік облыстар РСФСР-ға қосылатын болса, онда қазақ

тұрғындары да Ресейдің көрші губернияларының қарамағына өтуі тиіс, – деп қарсы пікір білдірдім. Мәскеуге келгеннен кейін Ежов пен Сәдуақасов жолдастар: біздің мәселеміз қаралмайтын болды, Қызылордаға қайта беруіңе болады,– деді. Орталықта қандай мәселе қаралатынын ол кезде де, қазір де білген емеспін. Мен Қызылордаға қайттым, Смағұл Сәдуақасов берген хатты Байділдинге әкеп бердім. Хаттың мазмұнын бұрын да, қазір де білмеймін. Ал Сәдуақасовтың үйінде ме, жоқ басқа жерде ме, өткен жиналыстарға мен қатысқан жоқпын және ондай мәжілісті естігемін де жоқ. Партиядағылар мен партияда жоқтардың бас қосуына қатысқан жиналысым – 1920 жылы өткен Кеңестердің құрылтай съезі. Ол туралы алғашқы көрсетінділерімнің бірінде жазғанмын.

59-бап бойынша, 58-баптың 11 тармағы бойынша өзгертіліп тағылған айыптар тергеу барысындағы анықталған шындықтың негізінде кеңес өкіметіне қарсы ешқандай әрекет етпегендігіме байланысты алынып тасталуын өтінемін. Ғаббасовтың Семейдегі тәркілеуге қарсы жүргізген әрекетіне менің қатысым бар екендігі туралы Попов жолдастың бопсасы шындыққа сәйкеспейді. Попов жолдас мені айыптаудың формулировкасымен таныстырған жоқ. Бар білгенімді жоғарыдағы көрсетінділерімде айтқамын.

Ғаббасов үнемі Семей қаласында тұрды. Ғаббасовпен ешқандай байланысым болған емес. 20-жылы Мәскеуде Байтұрсыновпен бірге болғанымды Ғаббасовқа 25-жылы, Валидов қатысқан басмашылар қозғалысы талқандалған соң айтқаным есімде. Валидовтің 20-жылғы көңіл-күйін Смағұл Сәдуақасов пен Ғаббас Тоғжанов бөлісетін еді – дегенді де сол айтты. Алайда ол да, мен де бұған қарсы едік. Ғаббасовтың қандай да бір ұйымға мүше болғанынан хабарсызбын. Ташкентте ұйымның бар екендігін болжап қана білдім. Ғаббасовпен екеуміздің еш байланысымыз жоқ, 25-жылға дейін әр қалада тұрдық, саяси оқиғаларға көзқарасымыз да әр қилы. 20-жылы Колчактың тұсында ол жазғандай мен қырға кеткемін жоқ, Семей қаласында болғамын. Содан кейін партияға өту мәселесі көтерілгенде біздің пікіріміз екіге бөлінді, 20-жылы ол мүлдем қарсы болатын. Содан ке-

йін маған оның қазақ байларының арасындағы рулық тартысқа қатысқаны ұнамады. Біздің іштей араздығымызды білмейтіндер бізді әріптестер деп ойлап қателесіп, оның қасына менің фамилиямды қоса беретін. Мәселенің басын ашу үшін бұған ерекше тоқталдым. Мұның барлығы маған тағылған айыптың жоқтығын дәлелдейді. Нақты бір дерек болса оны жоққа шығару мүмкін емес қой. Пролетариат диктатурасының орнауы, буржуазиялық ұлтшылдық, Қазақстанның өзін-өзі анықтауы, пантүркизм туралы пікірлерімді алдыңғы көрсетінділерде баяндап өттім. Қайталап айтамын идеологиялық қайшылықтарымның, кейбір тактикалық ауытқулардың болғанына қарамастан кеңес өкіметіне қарсы ешқандай ұйымға қатысқан емеспін.

Әлімхан Ермеков.
28 қазан, 1931 жыл.

**19 қараша, 1931 жыл. ОО ПП-нің бөлім бастығы
Молохов жолдасқа. Ерекше өкілі Попов жолдасқа**

Мен өзімнің ешқандайда контрреволюциялық әрекетке қатыспағанымды тағы да мәлімдеймін. Өзгелердің көрсетіндісіндегі жалған айғақтардың негізінде өзімнің айыпкер екенімді мойындасам, ерекше өкіл Поповтың тілеуін қанағаттандыратын сияқтымын. Өзімді айыпкер санаудан басқа жол қалмаған сияқты. Бұл маған берілген сыбаға іспетті. Мен шындығында да астыртын ұйымға қатыссам, тергеушінің жүгі жеңілдейтіндей көрінеді. Айыбымды мойындау арқылы ғана өзімнің кінәмді жеңілдететін көрінемін. Бірақ та мен, шамамен, мүмкіндігім жеткенше өзгелердің айыптауларын жоққа шығара отырып, тергеу орындарының алдында өзімді ақтап алуға тырысамын. Сондықтан да сіздерден маған тағылған айыппен таныстыруды және мені астыртын ұйымға қатысты деп айғақ берген адамдармен бетпе-бет кездестіруді талап етемін. Идеологиялық қателіктерім мен кейбір шараларға көзқарасымның тұрақсыз болғанына қарамастан, кейінгі он жылдың ішінде Қазақстан ең-

бекшілерінің ынтымағы мен мүддесі үшін саналы түрде адал қызмет еттім. Алда қанша өмір бар және қанша жұмыс істеймін, оны білмеймін, бірақ жалған айғақтарды мойындап, өзімді сатқын ретінде көрсете алмаймын. Менің ойымша бұл мәселе тергеу барысында толық анықталады және әшкереленеді деп ойлаймын. Контрреволюциялық ұйымға қатысымның жоқтығын және маған қысым жасау арқылы мойындатамыз деген емеуірінің нәтижесіздігін дәлелдейді. Алдыңғы корсетінділерімде: менің өткен жылдардағы идеологиялық ауытқуларым – қазіргі социалистік құрылыс жүйесіне ешқандай зиян әкелмегендігін арым мен ожданымға сүйене отырып мәлімдегенмін. Менің өткендегі «Алашорданың контрреволюциялық әрекеттері тұсындағы идеологиялық ұстанымдары социалистік құрылыс қоғамына қарсылық емес, керісінше, консервативтік көзқарас болып табылады...

...Артынша қатты оқидім. Неге дейсіз ғой? Түрмеден дәл шығар алдында ОГПУ бастығы мені кабинетіне шақырып алып: «Ал енді сіздерді босатамыз, тек ел ішінде әлі де қиыншылық бар, ашаршылық әлі тоқтай қойған жоқ, абақтыдан шыға салып үркіп, шошып жүрмеңіздер», – деп ескертті. Мен бұл сөзді естіп, оған ойынды-шынды: «Онда біз әуелден-ақ, сірә, қателеспеген екенбіз ғой», – дедім. Сонда ОГПУ бастығы қанын ішіне тартып, сұрланып: «Біз де қателеспепіз ғой, қасқырды қанша асырасаң да орманға қарап ұлиды деуші еді, сол рас екен», – демесі бар ма. Мен жарылып кете жаздадым. Не керек, болар іс болып, хатқа қол қойылып қойды.

Ахмет Байтұрсынов Архангельскіде айдауда жүреді, ешкім ешқандай жұмысқа алмайды. Өмір сүруі қиын соғады. Жас кезінде училищеде оқығанда әр түрлі қол өнерін үйренген екен, содан қасық, ожау, ойыншық жасап, базар маңында басына күрке тігіп жатып, өлер-өлмес күн көреді. Ахаң осы бір ауыр жағдайын айтып, Мәскеуде тұратын Ө. Бөкейхановқа хат жазады. Аяулы Әлихан Нұрмұхамедұлы қызыл крест қоғамы-

на барады. М. Горькийдің жұбайы М.Ф.Андрееваға (дұрысы – Е.П. Пешкова – Т.Ж.) арыз айтады. Сөйтіп, Архангельскіге жетпіс доллар жіберіп, Ахаңа көмектеседі. Ақыры оны айдаудан босаттырып алады. Ахаң әуелде атылуға кесілсе де, он жылға айыпталып, мерзімінен бұрын елге қайтады. Қайтып келгенде ол Ә. Бөкейхановқа бір қолжазбасын береді. «Бұл менің айдауда жүргенде жазған күнделіктерім. Сірә, бұрынғы еңбектерімнен құнды болуы керек, осының бір данасын сіз бірдеңе етіп бір жерге сақтаңыз. Бір данасын әйелімнің көрпесінің астарына тіктіріп қойдым», – депті. (Ә. Ермаков көрпені «Стеганные одеяла» деп орысша айтты. Мен мұны өзімше «қабымалы көрпе» деп қазақшаладым – Ж. Бектұров).

«Көрпенің астарына тіккен қолжазба жоғалды ғой, ол көрпе түглі, Ахаңның қазақ болып кеткен орыс әйелінің де қайда ұшты-күйлі болғаны белгісіз. Ал ана Әліхан ағасына табыс еткен қолжазбасын мұқият іздесеңіздер табасыздар. Ол Ахаңның аманатын белгілі шығыстанушы ғалым, академик Сергей Федорович Ольденбургке (1863-1934) табыс етті. Ольденбург ірі ғалым. Ол түркі тілдес елдердің тарихын, әдебиетін, фольклорын, мифологиясын жетік білген адам. Көп уақыт Ресей және Кеңес Одағы Ғылым академиясын басқарған ірі оқымысты. Ондай кісінің архиві жоғалмайды, мұқият сақталады.

ЕРМЕК ҰЛЫ ӘЛІМХАННЫҢ ХАТЫ

Біздің уақытымыз тарихи ұлы өткел дәуірі. Бұл өткелдің бір жағы – адам баласын соншалық көп азап, қорлық, әдепсіздік қинауына салған капиталдық құрылыстың дүниесі. Ол құлап шіріп, тозып келе жатқан дүние. Өткелдің екінші жағы – социализм мен ортақшылдықтың іргесіне құрылған жаңа, жарық өмір. Сол өмірдің жарқын дүниесі. Бұның адам баласына әкеле жатқан игілігі – шын теңдік, ұлы мақсат: тап, ұлт, езуші-езілуші дегендерді жоқ қылып, бар адам баласын теңдік пен білім, мәдениет табысының барлық жемістерінен толық пайдаланатын(дығы).

Осындай болумен қатар қазіргі дәуір – тап тартысының ерекше күшейген дәуірі болып отыр. Бұрын қарсылық жүргізген, бүгінде өлеріне, өшеріне жеткен тап қазір бар күшін, бар айласын жұмсап, не қылса да өзінің бұрынғы үстемдік халін сақтап қалуға тырысады.

Сол себепті, осындай тәрізді ұлы өткел дәуірінде тап тартысының жалыны өрлеп тұрған кезде – әрбір қоғам қызметшілерінің саяси қателері өте жауапты, өте ауыр қателер болып шығуға керек.

Ол қателердің залалын, салмағын өте ауырлататын, сол тап тартысының қызып тұрғандығы. Және мұндай уақытта ол қатені, сенің өзіңнің ойыңда болмаған бағыт пен жолға пайдаланып, керегіне жаратып кететіні де бар. Олар, төңкерісшіл пролетариаттың асқындап өрлеп келе жатқан күштеріне жаулық ниет ойлап, алысып келе жатқан заттар болады.

Міне, осы себепті, әрбір адалмын деген қоғам қызметшілері, қоғам тартысының әр дәуірінде, өзінің қызметі қандайлық болғанын толық тексеріп, сынап отыру қажет. Егер ол еңбекші табымен төңкерістің жауы боламын десе, өзі басып өткен жолдың мазмұны мен тәжірбиесін тесіле қарап, қатты сынауға тиіс.

Мен Қазақстандағы өзім істеген саяси істің тұсында бірқатар ірі кателіктер істеген едім. Қазір де өзімнің сол бұрынғы қызметімді шынымен нық тексеріп келіп айтпақ болған сөзім бар. Бұл сөзді айтуға хақым ғана бар демеймін. Айтуға өзімді міндеттімін деп санаймын.

Менің саяси бағытым, бұрын патша заманында езілген елдің баласы болған соң, әрқашан өзге мәселенің бәрінен бұрын ұлт жайын ерекше қып жоғары ұстап, соны қалыптап асыра, көтере бағалау да болған. Оны туғызған патшаның отаршылдық саясаты. Қазақ жерін Ресей алпауыттарына жағынамын деп отаршылдыққа аяусыз тартып әпере беруі болған. Ұлт мектептерін тыйып, шаруа күшін де жауша қанауы болған.

Кеңес өкіметіне деген көзқарасым негізгі түрінде 1920 жылы шешілген еді. Сонда мен екі жолдың торабына келіп тіреліп ем: біреуі капиталшылдық жолы. Оны қостасам – жиянгершіліктің қожалығын сүймекпін, олай болса отар, жарым отарды сол күйлерінде қалдырып, артта қалған елдердің бұдан әрі де құл бола беруін қоштамақпын. Немесе социализмді қостап, артта қалған отар елдерін құлдықтан, қорлықтан арылтатын досы – осы екенін тануыма керек болғанды, оның үстіне Колчак қожалығын көріп шыққан соң анық көзім жеткені – тартыстың түбін шешетін төңкеріс кезіндегі екі күштің біреуі болатын болды. Мұның бірі – пролетариат, екіншісі – байлар табы, сондықтан не пролетариат қожалығын, не байлар қожалығын таңдау керек болды.

Сонда Кеңес үкіметінің бетін қостап, соның жағына шығуымның алды осымен шешілген-ді.

Бірақ, мен қалыптанған марксшіл болмағандықтан, ұлттықтың тап көлемі деген дерттен арыла алмадым. Сол себепті қоғамдық қалыптардың өсуіндегі негізгі-негізгі бағыт тап тартысының бағыты болса, соны көрудің орнына, менің жолымда көбінесе ұлттық жайлар көлденеңдеп, анаған сол бөгеу болып

отырды. Артта қалған елдердің алдағы елдер пролетариатымен одақтасуын негізгі бағыт есебінде қабылдап отырсам да – сол артта қалған елдердің өзарасында тап тартысының қоса болуы да шарт, қажет екенін ойламадым.

Менің салт-сана жолындағы қателесуімінің тамырлары осы жерде болды. Осыдан барып күдікшілдік, ырғалғыштық туды. Партия мен үкіметтің Қазақстанда жүргізген бірқатар ірі істеріне теріс қарағандықтан болды. Мысалы, ірі байларды кәмпескелеу, пішендік пен егістікті қайта үлестіру, жер мәселесін түгелімен интернационалдык, таптық жолмен шешу сияқты ірі мәселенің көбіне көзқарасым дұрыс болмады. Ал партия мен үкіметтің бұл істері ерекше артта қалған жарым алпауыттың қолындағы қазақ ауылын социалды рекөністірексеге (реконструкция – Т.Ж.) дайындау алдында қажет болған шаралар, шарттар еді.

Жасырып қажет емес, саяси қызметшілердің салт-сана жолындағы қатесі сіңісті дерт сияқты күйге айналса – оның арты саяси қылмыстарға әкелмей қоймайды. Қожалық тартыста олар шығатын арналар табылмай тұрмайды. Мысалы, Қазақстандағы үлкен түйіннің бірі – жер мәселесін шену болса, ол және айқын ұлттық мәселе болса, сонда менің ұлтшылдығым осы мәселені шешу тұсындағы менің бағытыма айқын әсер етті.

1925 жылы Қазақстанның Госпланының комиссияларының істеріне қатынасып жүріп, Қазақстанда жерге орналастырудың мөлшерлі жоспарын жасағанда мен тап жағына қарамай, ұлттық белгісіне ғана қарап, ең алдымен қазақ халқын жерге орналастыру керек деген пікірді жүргіздім. Және қазақ халқы түгел орналасып бөлғанша Қазақстанда басқа қоныстандырылушылар келмесін деген бетте болдым. Мәселені бұлай қою, жерге орналастыру ісін(ің) таптық мазмұнын жайдақтатумен бірге, бұрыннан келе жатқан ұлттар арасын(ың) қажасуын да ықтиярсыз тереңдеткен болар еді.

Қазақстанда партия мен үкіметтің жүргізген қоғамдық-шаруашылық шарасының бір жолы – ірі байларды кәмпескелеу болса, оған менің көзқарасым Әлихан Бөкейханұлына жазғандарымнан көрінеді. Ол хатта мен бұл істің артын өте көтеріп,

теріс бағаладым. Бұндай іс шаруаға үлкен зәбір келтіреді, ел шаруасының іргесі шайқалып, шөгіп қалады дегем. Бұл ұлтшылдық, байшылдық салт-санасының даусыз айқын белгісі еді.

Мен Бөкейханұлын осы мәселеде ұлтшылдық бағыты үшін алысуға (күресуге – Т.Ж.) үндеп, одақтың орталық ордасының алдына апарып осы мәселені қою керек деп үндедім. Мұным – өзімнің ұлтшылдық бағытымды (ұстанып), аймақтық басқарушы орындардың жолына қарсы тұру ісі еді.

Осы жөніндегі тағы бір ерекше ескерерлік нәрсе, менің 1927-1928 жылдарда Семейде болған асыра сілтеушілерді бір жақты қарап, ұлғайта сілтеуім де болды. Солай сөйлеу өзге ұлтшылдардың арасындағы өзара сөздерімде де және қазақтан шыққан ұйымсыз, сауатты қызметшілермен сөйлесулерімде де болды.

Ұлтшылдық қозғалысының мазмұны пролетариат қожалығы жүріп тұрған мемлекетте, тап тартысы күшейіп тұрған уақытта – төңкеріс жауының жолы болмай тұра алмады. Өткен уақыттағы біздің «Алашорда» жолындағы ұлтшылдық қозғалысымыз сол жаңағы айтқан төңкеріс жауының жолы болған. Мен сол «Алашорданың» ісіне толық араласқан кісімін. Кейіннен Кеңес үкіметіне қарсы арналған төңкеріс жаулығы сияқты саяси қимылдардың барлығына қаншалық сақ болып, қарсы болмақ болсам да, сонымды нық ұстамадым. Ұлтшылдық дерті болып, тапшылдық көзқарастың қырағылығы болмағандықтан, шынында оны болмады дегенім жаңылыс, себебі менің ұлтшылдығым да барлық өзгелердікіндей, негізінде айқын, тапшыл, ұлтшылдық болған. Ол ауылдағы жарым алпауыт пен байлардың тілеуіне бейім ұлтшылдық болғанымен, Кеңес үкіметіне қарсы болған таптардан өз бойымды аулақтап алмадым. Төңкеріске жаулық ойлап шыққан Заки Валидов тобының ісіне қарсы мен ашық күреске шығуым керек еді. Оның орнына мен солардың төңкеріске жаулық қылған ісіне өзім де жанасқан кісі болып шықтым. 1920-жыл Мәскеуде сонымен кездескен жайымды түгел баяндамай-ақ, сондағы бір ерекше жайды айтайын. Ол Валидовтың ниетімен қарсы екендігімді айқын қып сол жерде айтып берсем де, сөйлесуімінің өзін құпия әңгіме түрінде жасадым.

1920 жылда Заки Валидовтың төңкеріске жаулық ойы мен мақсұттарының бар екенін мен біліп едім. Кеңестік Ресейдің саясатына ырза болмай, «Шығыстың езілген елдеріне» шығамын, сонымен оларды біріктіріп, жекелік аламыз деген ниеті бар (болды).

Мен құпиялық түрі бар жиналыста болдым. Бірақ Қазақстанды тағы бір жаңа ауыртпалыққа салуға ырза емес екендігімді айтсам да, сол жерде Валидовтен асып айқын бой тартып кетпедім.

Сонымен өзімнің басымнан өткен тәжірбиеге қарап толық дәлелмен айтатыным, 1920 жылдың өзінде-ақ артта қалған елдерге ең дұрыс жол – социалистік жол мен кеңес жолы екенін негізінде қабылдап алсам да, мен қателестім. Оның себебі кімдекім ұлт мәселесін таптық, интернационалдық қозғалыспен қоспай және ұлт мәселесіне бағындырмай ұстаймын десе – ол адам еріксіз ұлтшылдықтың құрбаны болады.

Тағы бір үлкен адасуым – артта қалған елдердің арасындағы төңкеріс – «шаруа қорын жалдамай болатын» төңкеріс болуы керек», – деп түсінуім де болған.

Мен студенттік жылдарымда Ядринцевтің, Потаниннің, Шаповтардың (Сібір – отарланған ел ретінде) пікірлері бойынша тәрбиеленген едім. Бұлар сияқты басқа да Сібірдің төңкерісшіл жазушылары артта қалған елдердің тағдырына жаны ашып, көңіл бөліп, мұндай елдің барлығы капиталдық құрылыс бағытында болатын шаруа тұрмысындағы, салтындағы тығыз өзгеріске шыдамайды, көтере алмайды деуші еді. Сол бетпен мен социалды реконстріексие дәуіріндегі шаруашылық өзгерістеріне үлкен қобалжумен, аса қорқумен қарап келдім. Анығында бұным мағынасызшылдың баққаны сияқты еді. Мұнымның негізгі себебі, шынында менің таптық, ұлтшылдық салт-санамда болуға тиіс. Егер төңкеріс жайынан шын сөйлейтін болсам, езілгендердің бостандығын шын тілесек, капиталдық құрылыстың қалдығын шын жоямыз десек, онда қатты қимылдағанда, құрбандықтан да қорықпайтын болуымызға керек. Және бұл құрбандық негізінде жарым алпауыттар мен байлардың көретін құрбандығы екенін еске алсақ, онда ондай құрбандықтарды жолды (заңды – Т.Ж.) деу ғана керек емес, тіпті қажет деп білу керек.

Бұл күнде мен бұрынғы қауіп, күдігімнің бәрінің орынсыз болғанын көріп отырмын. Қазір біздің көз алдымызға одақтың пролетариатының ұйымдасқан күші бірігіп келіп, сол жеңгізбей келген сақарада өндірістің ұлы дүкендерін орнатып отыр. Ол дүкендер техниканың ең жаңа табысы бойынша құрылған, сол далаларда шойын жол құрылысы, машина-трактор, машина-пішендік стансалары, совхоз, колхоз құрылып отыр. Бұлардың бәрінде үлкен мәшинелер, үлкен жабдықтар орнап отыр. Және коллектив негізіне құрып, жоспармен отырықшыландыру ісі жүріп жатыр. Бұларға одақтық бюджеттен мол қаражаттар беріліп, пұлдай, (қаражатпен – Т.Ж.) техникелері жәрдем істетіп отыр.

Қысқасы, Лениннің: «Артта қалған елдер алдағы елдің пролетариатының көмегімен капиталдық дәуірді аттап өтіп, социалды дәуірге жетеді», – деген данышпандық сөзі іске асып отыр. Осындайлық жалпы жайды, Қазақстанда Лениннің ұлт саясатын қолдану арқылы табылған табысты, ешнәрсе жоя алмайды, кеміте алмайды. Бұл ретте бай-кулақтың жаулық пен өз шаруаларын інашып жоюы да және партия жолын қисайтып, Қазақстанның мал шаруасы жөнінде теріс тәжірбиеге ауысып істеген жергілікті орындардың қатесі де және де осы себептен онан соңғы жылдардың егін шығуы нашар болғандық себебінен туып отырған кейбір аудандардағы азық-түлік қиыншылығы да жанағы ұлы табыс, ұлы құрылыстың қалпын бұза алмайды, маңызын түсіре алмайды.

Осы айтылған тұрғылардан қарағанда менің бұрынғы қорқынышым, қаупім, үркуім, пролетариаттың күшіне сенбегендік болып шықты. Ал пролетариат күші бұл күнде шын ғажайып іс істеп шығып отыр.

Өзімнің салт-санадағы қаталарым мен, соның негізгі істері тұсында болған әсерлерін түгел толық мойныма алғандықтан, енді «Социалды Қазақстан» басқармасынан менің осы сөздерімді басуды сұраймын. Мақсатым: шын толық күйде кеңес жұртшылығының алдында өзімнің ендігі көзқарасымды білдіру. Сол жұртшылық бұрын менің ұлтшылдық салт-санамның төңкеріске жаулық мазмұнын ашқан еді. Қазір мен өзімнің

бұрынғы ісімді қатты күйде кінәлап, салт-сана жолындағы бұрынғы құралымды тастап, ендігі саяси бағытымды анықтап отырмын.

Мен қазір өзіме осы күнде Қазақстандағы социалистік құрылыс жолында қызмет етуді ең ардақты, ең міндетті іс деп санаймын. Қазақстан ертедегі тарихи себептермен артта қалған жер, бұл мен туып-өскен жер, сондықтан бұның өсіп келе жатқан социалистік құрылысының майданында адал қызмет ету менің ендігі борышым. Міне, бұл жолда жандандыратын сенім – біздің қазіргі тарихи дәуірімізде бірінші рет шын, еркін адам жолының іргесі қаланып келеді деген сенім болады.

Осындай дүние тарихының түйіні шешіліп, шын қоғамдық әділдік жолымен елдердің тағдыры, барлық адам баласының (тағдыры) шешіліп келе жатқанда және қызуы асқан тап тартысының негізімен шешіліп келе жатқанда, өзіңе қай түрдегі болса да мешандық тыныштық пен жайлылықты іздеп, әлі-ақ өтіп кететін қиыншылықтан қорғанып, тайқып шығуды – енді бұрынғы салт-сана, күнделік іс жөнінде істелген қателерімнен артық ұятты қылмыс деп санаймын. Оның орнына жақын заманда, таптық қауымның жасалуы мүмкін болып отырғанда және 17-ші партконференцияның қаулысы бойынша 2-бесжылдықта социализмнің толық жүзеге шығуы мүмкін боп отырғанда, тапсырылған жұмыстың әрбір кезеңінде табан таймай тартысудың сенімі, үміті артпақ. Ол табыстағы басшы – тап тартысында шыныққан социалдық құрылыстың алдыңғы әтіреті, Қазақстанның Өлкелік партия комитеті.

Ж. Ақбаев пен Ә. Ермековтің тергеудегі жауаптарының үзінділері филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбайдың «Ұраным – Алаш» атты кітабынан алынды.

МАЗМҰНЫ

Әлихан Бөкейхан

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы.....	11
Қазақ тарихы	17
Ашық хат	22
Роман не нәрсе?	25
Ән, өлең һәм оның құралы.....	28
Қ. оязындағы моллалардың баяны	31
Қ. оязының қызметтегі қазақ адамдарының бір қылған ісі	36
Баспаханаға хат!.....	37
Хат баспаханаға.....	40
Қарқаралы оязының Қотан-бұлақ, Западни Балқаш, Зайсан елдеріндегі егіннің жайы.....	42
Тұрмыс жайында болған хабарлар	47
Ыхтиятты болыс	49
Бұрынғыдан қалған жақсы мұра.....	51
Әңгіме	53
«Аңқау елге арамза молла»	57
Ашық хат хажыларға	60
Қытай қазағы	61
Ұят-ай!.....	63
Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі.....	66
Жаңа кітаптар	71
Роман бәйгесі	73
Қалқаман – Мамыр.....	76
Қара қыпшақ Қобыланды.....	83
Азамат Юсуф.....	106
Жұмыртқадай бидай.....	109
Хамелеон	112
От.....	115
Самат өлеңдеріне сын	117
Би һәм билік.....	138
Ұры тию.....	142
Дума һәм қазақ.....	146
Төртінші Дума һәм қазақ.....	150
Жауап хат	154
Зайсан	159
Бас қосу турасында	161
Жауап хат	165

Алашқа!	168
Екі жол	170
Моңғол халі.....	179
Григорий Николаевич Потанин.....	183
Кітапхана.....	185
Моңғол	186
Керек сөз.....	188
Төртінші Дума һәм қазақ.....	191
Жұрт сыны – ер жігіт.....	193
Сусағанның түсіне су кіреді	195
Офат	198
Тозған ресім азап.....	199
Хасейн Халами Паша	201
Башқұрт жерінің шежіресінен	203
Министр өзгерілуі.....	205
Тағы да би һәм билік.....	208
Жаңа жыл.....	211
Трахома.....	214
Хұтухта хаты.....	216
Тағы соғыс.....	218
Жан Жорес	221
Исмайыл бек Ғаспрински.....	223
Барлыбекті ұмытпасқа.....	229
Он төрт тоғыз бола ма?.....	231
2 февраль	237
Ашық хат.....	238
Пайғамбарға хат	241

Жақып Ақбаев

Қарқаралы петициясы.....	248
Қазақтардың дағдылы, оның ішінде некелік құқықтары туралы жазбалар	255
Тергеудегі жауаптары	261

Әлімхан Ермеков

Тергеудегі жауаптары	271
Ермеқұлы Әлімханның хаты	310

Сарыарқа кітапханасы

Әлихан БӨКЕЙХАН
Жақып АҚБАЕВ
Әлімхан ЕРМЕКОВ

*Мақалалар, сын-зерттеулер
және тергеудегі жауаптар*

Редакторы *Зағар Кәрімхан*
Техникалық редакторы *Әльмира Заманбек*
Көркемдеуші редакторы *Жеңіс Қазанқаров*
Корректоры *Назгул Бимағанбетова*
Компьютерде беттеген *Ұлжан Бердібекова*

Басуға 24.12.13 қол қойылды.
Пішімі 60x90^{1/16}. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 20,0.
Тапсырыс №0285. Таралымы 800 дана.

ISBN 978-601-292-778-8

«Фолиант» баспасы
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13